

Politické
PERSPEKTIVE

2

2013

POLITIČKE PERSPEKTIVE
Časopis za istraživanje politike

~

Izlazi tri puta godišnje

~

MEDUNARODNI SAV(J)ET

Florian Bieber (University of Graz), Xavier Bougarel (CNRS, Paris), Valerie Bunce (Cornell University), Nenad Dimitrijević (Central European University, Budapest), Jasna Dragović-Soso (Goldsmiths, University of London), Chip Gagnon (Ithaca College, NY), Eric Gordy (University College London), Stef Jansen (University of Manchester), Kevin Deegan Krause (Wayne State University), Keichi Kubo (Waseda University, Tokyo)

REGIONALNI SAV(J)ET

Damir Grubiša, Vukašin Pavlović, Zdravko Petak, Milan Podunavac, Zvonko Posavec, Žarko Puhovski, Milorad Stupar, Vučina Vasović, Ilija Vujačić, Nenad Zakošek

REDAKCIJA

Dušan Pavlović (glavni urednik), Tonči Kursar, Ana Matan,
Nebojša Vladislavljević, Goran Čular, Đorđe Pavićević

IZDAVAČI Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Fakultet političkih znanosti u Zagrebu i Udruženje za političke nauke Srbije

ZA IZDAVAČA

Ilija Vujačić, Fakultet političkih nauka, Beograd

ADRESE

Fakultet političkih nauka u Beogradu, Jove Ilića 165, Beograd
e-mail perspektive@fpn.bg.ac.rs
Fakultet političkih znanosti u Zagrebu, Lepušićeva 6, Zagreb
e-mail perspektive@fpzg.hr

~

Branka Janković Kursar (hrvatski), Aleksandar Belčević (srpski) (lektura i korektura),
Stefan Ignjatović (grafičko oblikovanje). Štampano u štampariji: *Čigoja štampa*,
Septembar 2013. godine
Tiraž: 500

~

© Sva prava zadržana.
ISSN 2217-561X

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

303.1

POLITIČKE PERSPEKTIVE: časopis za istraživanje politike / glavni urednik Dušan Pavlović – 2013, br. 2 – .
– Beograd (Jove Ilića 165) : Fakultet političkih nauka : Udruženje za političke nauke Srbije ; Zagreb
(Lepušićeva 6) : Fakultet političkih znanosti, 2011 – (Beograd : Čigoja štampa) . – 30 cm

Tri puta godišnje.
ISSN 2217-561X = Političke perspektive
COBISS.SR-ID 183446540

SADRŽAJ

[ČLANCI I STUDIJE]

Aleksandar Pavković

OTCEPLJENJE, NASILJE I DRŽAVNI RAZLOG

7-22

Nenad Marković/Ivan Damjanovski

STANJE DEMOKRATIJE U REPUBLICI MAKEDONIJI –
SLOBODAN PAD ILI PRIVREMENA KRIZA?

23-41

Vladimir Gligorov

FISKALNI SIRENSKI ZOV

43-48

Milovan Dekić

RAZUMEVANJE I OBJAŠNJENJE:

DA LI JE DRUŠTVENA NAUKA VEĆ UJEDINJENA?

49-75

Marko Žilović

NAROD HOĆE DA SRUŠI REŽIM:

RAZLIČITE SUDBINE SEVERNOAFRIČKIH REŽIMA
TOKOM ARAPSKIH PREVIRANJA 2010/2011

77-101

Branko Urošević/Dušan Pavlović

ISTRAŽIVANJA U DRUŠTVENIM NAUKAMA U SRBIJI POSLE 1990. GODINE
103-128

~

UPUTE SURADNICIMA (HRVATSKA REDAKCIJA)

129

UPUTSTVO SARADNICIMA (SRPSKA REDAKCIJA)

131

ČLANCI I STUDIJE

OTCEPLJENJE, NASILJE I DRŽAVNI RAZLOG

Aleksandar Pavković

Macquarie University, Sydney

SAŽETAK

Koji instrumenti nam stoje na raspolaganju da stvorimo nove države putem otcepljenja (secesija)? I daje je veoma rasprostranjeno korišćenje sile u svrhe stvaranja novih država. Ali nakon uspešnog otcepljenja SAD od Velike Britanije 1776. godine, mobilizacija običnih građanja u svrhe zahteva i podrške sopstvene države, države koje oni kontrolišu, postepeno je postalo glavni instrument stvaranja država. Ovaj rad razmatra različite modele masovne mobilizacija u svrhe otcepljenja kao i nekoliko etičkih pitanja koje se javljaju u vezi sa njom.

KLJUČNE REČI: Stvaranje država, otcepljenje (secesija), masovna mobilizacija, korišćenje sile.

OTCEPLJENJE I DRŽAVNI RAZLOG

U svom uticajnom delu *O državnom razlogu (Della Ragione di Stato, 1589)*, Đovani Botero (Giovanni Botero) državni razlog definiše kao „poznavanje sredstava pomoću kojih bi takav dominion [Država] mogao da se osnuje, očuva i poveća“. U ovom radu usredsredićemo se na „osnivanje“ država, to jest, na stvaranje nove države od već postojeće države. Prvenstveni (premda ne i jedini) način stvaranja nove države jeste odvajanje teritorije i njenog stanovništva iz postojeće države i osnivanje nove države na toj teritoriji. Ovakvo stvaranje nove države svakako zahteva i „poznavanje“ sredstava pomoću kojih se države mogu stvoriti. U doba Botera i njegovog prethodnika Makijavelija, stvaranje nove države prvenstveno je bilo pitanje prenošenja vlasti nad nekom teritorijom sa jednog vladara na drugog. Ovo je slučaj i u naše doba: stvaranje nove države uvek uključuje transfer vlasti sa jedne grupe ljudi – vladajuće elite – na drugu grupu koja onda postaje vladajuća elita nove države. U Boterovo i Makijavelijevo doba, transfer vlasti sprovodio se uz pomoć oružane sile, često sastavljene od plaćenika: novi vladar bi izgnao prethodnog vladara oružanim snagama ili pretnjom

silom, a potom bi upotrebio vojsku da uspostavi vlast u novoj državi koju bi stvorio. U *Vladaocu [Il Principe]* Makijaveli nudi neke praktične savete kako se oružana sila može efikasno i ekonomično upotrebiti u ovu svrhu. Ali, on takođe primećuje da gola snaga oružja nije dovoljna za održavanje novog vladara na vlasti nakon što je njegova vlast uspostavljena. U naše doba, međutim, oružana sila nije više dovoljna čak ni da osnuje novu državu, a kamoli da je održi. U nekim slučajevima, oni koji su želeli da stvore novu državu – secesionisti – morali su da koriste silu da izbace odnosno uklone oružane snage postojeće države. U ovim slučajevima, upotreba oružane sile činila se nužnom za stvaranje nove države.¹ Ali, neki slučajevi su dokazali da za stvaranje nove države upotreba sile više nije nužna.

Ovo se upravo desilo u Skandinaviji 1905. godine: nova nezavisna država, Kraljevina Norveška, stvorena je od Ujedinjenih kraljevstava Norveške i Švedske i u ovom procesu nijedna strana nije koristila silu (Pavković & Radan 2007, 65-73). Stvaranje nove države od teritorije postojeće države zove se „otcepljenje“ odnosno „secesija“ od latinske reči „secessio“ koja se može prevesti kao „povući se“.² Otcepljenje (secesija) je, prema tome, povlačenje neke teritorije i njenog stanovništva iz postojeće države i stvaranje nove države na toj teritoriji.³ Otcepljenje Norveške iz zajedničke države Norveške i Švedske nije uključivalo upotrebu sile; postojala su i brojna druga otcepljenja koje su bila isto tako izvedena nenasilnim ili mirnim putem. Na sličan način, Island se odvojio od Kraljevine Danske 1944. godine, Letonija i Estonija od SSSR⁴ 1990/91, Makedonija od SFR Jugoslavije 1991. i Slovačka od Česke i Slovačke Federativne Republike (ranije zvane Čehoslovačka) 1992. godine. Najskorije mirno odnosno nenasilno otcepljenje bilo je otcepljenje Crne Gore od Državne Zajednice Srbije i Crne Gore (ranije Savezna Republika Jugoslavija), 2006. godine. Prema tome, za stvaranje nove države i prenos vlasti sa jedne vladajuće elite na drugu korišćenje oružane sile više nije nužno.

Ipak, u periodu od 1945. godine do danas, nasilna otcepljenja bila su brojnija od nenasilnih odnosno mirnih. Oružana sila korišćena je od strane secesionista protiv države domaćina u sledećim slučajevima *uspešnih*

1 Za diskusiju videti Pavković 2010.

2 Za poreklo reči „secessio“ i otcepljenje videti Hillard 2008.

3 Naučnici se uveliko razlikuju u svojim definicijama otcepljenja. Za diskusiju o ovim razlikama videti Radan 2008 i Pavković 2013.

4 Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika (SSSR) raspao se decembra 1991. kao rezultat dogovora predsednika federalnih jedinica SSSR – Belorusije, Ukrajine i Rusije, održanog u Belorusiji. Baltičke republike SSSR, Estonija, Letonija i Litvanija, već su se otopile avgusta 1991. i Državni savet SSSR-a je septembra 1991. priznao njihovu nezavisnost (otcepljenje). Preostalih 13 saveznih republika (federalnih jedinica) SSSR-a nije steklo nezavisnost putem otcepljenja od SSSR-a već raspadom te federacije.

otcepljena: Bangladeša od Pakistana (1974)⁵; Slovenije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine od Jugoslavije (1991/2); Eritreje od Etiopije (1993); Kosova od Srbije (2008)⁶; Istočnog Timora od Indonezije (2002) i Južnog Sudana od Sudana (2011). U navedenim slučajevima, uprkos često decenijama dugom oružanom sukobu sa državom domaćinom, otcepljena država je na kraju dobila priznanje svoje nezavisnosti od države domaćina (godina priznanja data u zagradama) ili, u slučaju Kosova, velikog broja članica UN uključujući većinu stalnih članica Saveta bezbednosti UN. Sve ove otcepljene države (osim Kosova) postale su članice UN. Ovo priznanje nezavisnosti od strane države domaćina i njihovo članstvo u UN zaokružili su proces otcepljenja i potvrdili nezavisnost nove države. Postojao je još veći broj nasilnih *pokušaja* otcepljenja, u kojima otcepljena teritorija nije uspjela da dobije priznanje države domaćina niti značajnog broja država članica UN: Katanga od Konga, Bijafra od Nigerije, Republika Srpska Krajina (od Hrvatske), Republika Srpska (od Bosne i Hercegovine), Tamil Eelam (od Šri Lanke), Južna Osetija i Abhazija (od Gruzije), Nagorno-Karabah (od Azerbejdžana), Pridnjestrovlje (od Moldavije), Čečenija (od Rusije), Somalilend (od Somalije), Slobodna Država Ačeh (od Indonezije). U većini ovih slučajeva secesionisti su se borili protiv oružanih snaga države domaćina, ali ili nisu bili u stanju da odbrane teritoriju koju su osvojili od snaga države domaćina ili su to mogli da učine samo uz pomoć susednih država; u ovom drugom slučaju, i pored pomoći susedne države (ili više njih), otcepljene države nisu dobile široko međunarodno priznanje (slučajevi Južne Osetije, Abhazije, Nagorno-Karabaha i Pridnjestrovlja). U slučaju Somalilenda, država domaćin, Somalija, bila je usred građanskog rata i stoga nije više efektivno ni funkcionisala niti je bilo koja grupacija u toj državi nije imala efikasnu snagu da se odupre pokušajima otcepljenja.

Iako su nasilni pokušaji otcepljenja brojniji od nenasilnih (mirnih), da li će neki pokušaj otcepljenja u krajnjoj liniji biti uspešan ili ne, *ne zavisi* od toga da li je nenasilan ili praćen nasiljem. U naše doba, ako države domaćini u početku odbijaju da se saglase sa otcepljenjem dela njihove teritorije, ključ za uspešno otcepljenje tih teritorija je podrška i eventualno priznanje od strane drugih država, naročito „velikih sila“ ili stalnih članica Saveta bezbednosti UN (SBUN). U svim navedenim uspešnim nasilnim otcepljenjima, tokom oružanih borbi sa državom domaćinom

5 Datum u zagradi označava godinu kada je država domaćin konačno priznala nezavisnost otcepljene države. U mnogim, premda ne u svim slučajevima, sukob oko otcepljenja trajao je decenijama pre nego što se država domaćin konačno saglasila sa otcepljenjem i na kraju priznala nezavisnost.

6 Ovo je godina kada su SAD i većina država članica EU priznale nezavisnost Kosova. U vreme pisanja ovog rada (2012), država domaćin, Srbija, kao ni Rusija ni Kina, nisu priznale njegovu nezavisnost (Kubo 2011).

secesioniste su podržavale ili regionalne sile (na primer, Indija ili Australija) i/ili jedna ili više stalnih članica SBUN. U većini neuspelih pokušaja otcepljenja, takva podrška je ili izostala ili je bila ograničena na države koje nisu bile stanju da izvrše dovoljan uticaj na državu domaćina da bi ona priznala nezavisnost otcepljene države.

Postoje različiti razlozi zbog kojih će regionalne i „velike“ sile verovatno nastaviti da *selektivno* podržavaju nasilne pokušaje otcepljenja. U nekim slučajevima, ove sile (to jest, njihovi vođe/elite) možda veruju da je jedini način za okončanje sukoba i zaustavljanje nasilja da se secesionisti podrže protiv države domaćina i da se ona primora da prizna otcepljenje. U drugim slučajevima, ove prosecesionističke sile su možda došle do zaključka da će otcepljena država i secesionistički režim koji podržavaju obezbediti saveznika pouzdanijeg nego što je država domaćin, ili da moć države domaćina treba da se umanjí otcepljenjem dela njene teritorije. Ovakva verovanja o secesionistima i njihovim protivnicima rukovodeće elite regionalnih ili svetskih sila dobijaju u kontekstu nadmetanja za moć i uticaj u koje se njihove države uključuju u okviru sadašnjeg relativno haotičnog međunarodnog sistema; u ovom sistemu, mnoge države izgleda da traže relativne prednosti u odnosu na druge države i putem podrške nasilnim secesionističkim pokretima. U mnogim slučajevima otcepljenja, vlade drugih država – regionalnih ili svetskih sila – podržavale su nasilne secesionističke pokrete iz razloga obe vrste – to jest, i iz humanitarnih (moralnih) i iz geopolitičkih (amoralnih) razloga.

Imajući u vidu da su druge države, i stalne članice SBUN i regionalne sile, spremne da podrže secesionističke pokrete koji koriste nasilje protiv države domaćina, upotreba nasilja u sprovođenju otcepljenja izgleda kao racionalan izbor: čak i ako su im oružane snage slabije u odnosu na snage države domaćina (kako je uglavnom slučaj), secesionisti mogu da se suprostave oružanim snagama države domaćina (i/ili napadnu njene civilne ciljeve), istovremeno pokušavajući da zadobiju podršku i pomoć, kao i intervenciju, drugih država. Slučaj Kosova predstavlja najskoriji primer uspešne strategije ove vrste. Ali, u mnogim drugim slučajevima, ova vrsta strategije nije bila uspešna i mnogi nasilni pokušaji otcepljenja propali su uz gubitke mnogih života.

Sve dok sile van secesionističkih oblasti žele da postignu konkurentnu (i/ili moralnu) prednost nad drugim državama putem podrške nasilnim secesionističkim pokretima, a ovi se secesionistički pokreti na tu podršku oslanjaju, nije verovatno da će korišćenje nasilja u sprovođenju otcepljenja postati dovoljno kontraproduktivno ili zabranjeno. U tom smislu još uvek živimo u svetu, sličnom onom u kome su živeli Botero i Makijaveli, u kojem politika sile i državnog razloga dozvoljava ili čak olakšava upotrebu nasilja za sprovođenje političke kontrole nad nekom teritorijom.

Ipak, uprkos tome, u nekom – premda malom – broju slučajeva, secesionisti i njihove političke elite uspjeli su da bez upotrebe sile steknu upravo tu vrste isključive političke kontrole nad teritorijom koja je potrebna za njeno otcepljenje: možda je ipak u naše doba miran odnosno nenasilan transfer vlasti izvodljiviji nego što je bio u doba Botera i Makijavelija. Šta se promenilo? To jest, šta je, u našem svetu, omogućilo uspešna otcepljenja bez upotrebe sile? Da bismo odgovorili na ovo pitanje, ukratko ćemo se osvrnuti na instrumente koje secesionisti danas koriste kako bi ukinuli odnosno uklonili kontrolu države domaćina nad teritorijom koju oni traže i stekli nad njom kontrolu koja je neophodna za njeno otcepljenje.

NEMA OTCEPLJENJA BEZ MOBILIZACIJE

U prošlom veku, nijedna nova država nije bila stvorena putem otcepljenja bez prethodne mobilizacije stanovništva teritorije koja želi da se otcepi. Ovo nije bio slučaj u doba Botera i Makijavelija: mobilizacija stanovništva nije bila neophodna ili nužna i bila je relativno retka. Ovde pod otcepljenjem očigledno ne podrazumevamo odvajanje teritorije koje je sprovedeno nasilnim osvajanjem od strane neke *druge* države. Države stvorene na ovaj način – kao što je Mandžuko (1932) i Nezavisna Država Hrvatska (1941) – nisu bile stvorene otcepljenjem nego vojnim osvajanjem od strane druge države i nisu uključivale mobilizaciju stanovništva.⁷ Mogući (rani) izuzetak od pravila „nema otcepljenja bez mobilizacije“ bio je slučaj Paname koja se otcepila od Kolumbije 1903. godine kao rezultat državnog udara uz podršku američkih ratnih brodova.

Jedan od prvih slučajeva mobilizacije za otcepljenje bila je mobilizacija (belih) doseljenika u britanskim kolonijama u Severnoj Americi protiv britanske krune i njene vlasti. Mobilizacija i njen ishod – Deklaracija nezavisnosti SAD (1776) – u mnogim aspektima su postali model kasnijih mobilizacija. Kao što Deklaracija očigledno pokazuje, mobilizacija je bila zasnovana na seriji optužbi (ili podstaknuta njima) protiv navodnih zloupotreba vlasti od strane britanske krune i njenih predstavnika. Ove zloupotrebe bile su predstavljene kao slučajevi nepravde i kršenja „prirodnih“ prava građana u kolonijama. „Dobri ljudi“ ovih kolonija (kako ih Deklaracija naziva) bili su stoga pozvani da brane svoja prava i slobode. Nezavisnost – to jest otcepljenje – bila je zatim predstavljena kao *jedini* lek protiv ovih zloupotreba. U prvoj fazi svoje odbrane prava, ovi „dobri [beli] ljudi“ su mobilisani da

7 Pošto je državama stvorenim vojnim osvajanjem o strane drugih država nedostajalo i međunarodno priznanje i odanost njihovog stanovništva, većina ih je nestala kada im je država-sponzor bila poražena ili povukla svoju podršku. Videti Geldenhuys 2011.

učestvuju u javnim demonstracijama kako bi pokazali svoje nepoštovanje zakona i zakonskih predstavnika britanske krune; Bostonska čajanka bila je javna demonstracija neposlušnosti *par excellence*. Ali kako je britanska kruna počela da koristi silu protiv demonstranata i onih koji su pokazivali neposlušnost, odbrana od ovih nasilnih akcija zahtevala je mobilizaciju i organizaciju druge vrste. Druga faza mobilizacije uključivala je organizaciju posebnih organa vlasti, uključujući oružane snage, uz istovremenu mobilizaciju stanovništva da podrži ove nove institucije, učestvuje i radi u njima. Ukratko, odbrana sopstvenih prava i sloboda zahtevala je od neposlušnog stanovništva britanskih kolonija da organizuje i podrži sopstveni državni aparat koji će vladati teritorijama na koje polažu prava ovi „dobri ljudi“. Time se i pokazalo da je otcepljenje jedini lek za kršenje ovih prava od strane države domaćina.

Dinamike mobilizacije pri otcepljenju u većini slučajeva otcepljenja u prošlom i ovom veku prate gornji dvofazni obrazac. U nekim slučajevima, proces mobilizacije bio je produžen – na primer, na Kosovu, albansko stanovništvo bilo je već 1981. godine mobilisano da javno demonstrira i da tim putem zahteva posebnu federalnu jedinicu (posebnu državnu organizaciju) na teritoriji na koje polaže pravo. Ali, druga faza mobilizacije, mobilizacija stanovništva na oružani ustanak i regrutacija za oružane snage militantne Oslobođilačke vojske Kosova morala je da čeka do 1998. godine (Kubo 2011).

Nužan preduslov za secesionističku mobilizaciju je artikulacija nezadovoljstva koja se koristi kao okidač narodne mobilizacije i podrška za nju. Postoji gruba podela na tri vrste problema koje zagovornici otcepljenja koriste da među stanoviništvom – svojoj ciljnoj grupi – stvore podršku za otcepljenje: prvo, pretnje bezbednosti i identitetu njihove ciljne grupe; drugo, nejednakost njihove ciljne grupe u odnosu na većinsku grupu države domaćina; i, treće, bezdržavnost ciljne grupe. Ovo treće je *sui generis* tip razloga za otcepljenje koji se u najopštijoj formi može formulisati kao: *moja* grupa nema sopstvenu državu – a ipak, kao mnoge druge grupe koje je imaju, *moja* grupa je takođe zaslužuje!

Pretnje bezbednosti i identitetu grupe mogu da se kreću od masovnog ubijanja i zatvaranja njenih članova do asimilacije i gubitka posebne kulture i kulturnih karakteristika. Nejednakost može da se kreće u rasponu od systemske, državno-sponzorisanе diskriminacije neke grupe, njenog nejednakog pristupa političkom odlučivanju u državi domaćinu, do nejednakog priznavanja njenih kulturnih simbola i praznika. Odsustvo posebne države – bezdržavnost – može se smatrati nezasluženom istorijskom nepravdom (grupa je navodno u prošlosti imala sopstvenu državu) ili pojednako nezasluzenim udarcem dostojanstvu ciljne grupe (pošto druge susedne ili rivalske grupe kontrolišu svoju sopstvenu državu ili sopstveni državni aparat).

U secesionističkoj mobilizaciji zagovornici otcepljenja često kombinuju ova tri tipa optužbi. Kako pokazuje Deklaracija nezavisnosti SAD-a, neravnopravan pristup odlučivanju (nedostatak političkog predstavljanja stanovništva britanskih kolonija) može da se efektivno kombinuje sa pretnjama identitetu (kako kaže Deklaracija, „slobodno rođenih Engleza“ i njihovih prava) i bezbednosti (arbitrarno oporezivanje i hapšenja). Pretnja bezbednosti je naročito moćan instrument mobilizacije ako je grupa bila izložena šteti ili nepravdi u prošlosti: masovna ubistva ili politike nasilne asimilacije sprovedene u prošlosti mogu lako da stvore strah od ponavljanja. Na primer, nasilno isterivanje Čečena iz Čečenije 1944. godine upotrebljeno je da se 1989-1999. stvori strah od njegovog ponavljanja. A u odsustvu bilo kakve očigledne pretnje bezbednosti stanovništva ili nejednakosti, bezdržavnost može da se pokaže kao jednako moćan instrument mobilizacije (kako je učinjeno u Norveškoj 1904. i Slovačkoj 1992. godine).

Verovatno nema manjinske grupe koje ne bi bila u stanju da se služi bar jednom od prve dve vrste pritužbi pa dakle i razloga za otcepljenje. A ako sve drugo propadne, uvek postoji treći, bezdržavnost. Ipak, mnoge manjinske grupe, uprkos takvim razlozima za nezadovoljstvo, ne pokazuju znake secesionističkog pokreta: *puko postojanje* nezadovoljstva ili nezadovoljstava daleko je od dovoljnog da generiše secesionistički pokret. Da bi do njega došlo, zagovornici otcepljenja moraju da ubede svoje ciljno stanovništvo da im je država potrebna ili da je zaslužuju *kao jedini lek* za svoje nezadovoljstvo. Države domaćini ili njihovi političari često pomažu secesionistima, bilo jačanjem doživljenih pretnji i postojećih nejednakosti, ili priznavanjem ovih problema i pokušajima da se oni reše. Britanska kruna, svojom oružanom intervencijom u severnoameričkim kolonijama i pokušajima da suzbije proteste ovih doseljenika silom, samo je pojačala pretnje koje je nejednaka politika oporezivanja (njima su nametnuti porezi koje stanovnici države domaćina nisu plaćali) ranije postavila pred doseljenike u ovim kolonijama. Ali, secesionisti su nekada u mogućnosti da predvide političke odluke i odgovore države domaćina i provociraju onaj odgovor države domaćina koji im najviše odgovara. Vođe Lige Avami, glavne stranke u (tadašnjem) Istočnom Pakistanu, 1971. su verovatno mogli da predvide odgovor pakistanske vojne vlade na slom pregovora oko ustavnog rešenja usred masovnih demonstracija i generalnog štrajka Bengalaca u toj provinciji; mogli su da, na osnovu pakistanskih vojnih odgovora u prošlosti, predvide da će pakistanski generali koristiti svoje oružane snage da preuzmu vlast u Istočnom Pakistanu. Upravo je pakistanski vojni napad na civilno stanovništvo (i na oružane snage pod kontrolom Lige Avami) koji je usledio u Istočnom Pakistanu, bilo ono što je 17. aprila 1971. postalo okidač za proglašenje nezavisnosti države pod imenom Bangladeš. Ali često secesionisti nemaju načina da predvide ili provociraju akcije države domaćina i mogu samo da čekaju

na mogućnost da se podignu i pokušaju masovnu mobilizaciju. Slabljenje državne kontrole nad stanovništvom – poput Gorbačovljeve *glasnosti* u SSSR 1980-ih – povremeno pruža priliku za organizovanje masovnih dešavanja (kao što su masovne proslave i demonstracije u baltičkim republikama 1988-90) koje artikulišu separatističke zahteve koji bi mogli da se (i koji se zaista) lako transformišu u zahteve za otepljenjem.

Mobilisanje stanovništva za podršku otepljenju uključuje i poznavanje problema na koje se stanovništvo žali, njihovih nezadovoljstava i politike i stavova države domaćina, kao i strpljenje u čekanju prave šanse. U tom smislu, umeće mobilizacije za otepljenje je ipak još jedan „državni razlog“ koga je u naše vreme potrebno spoznati i savladati radi osnivanja novih država.

ODGOVORI DRŽAVA DOMAĆINA NA SECESIONISTIČKO NEZADOVOLJSTVO

Kako država domaćin može da odgovori na ovakve optužbe i da tako izbegne njihovo korišćenje za secesionističku mobilizaciju? Imajući u vidu različite razloge za otepljenje, nije moguće čak ni pretpostaviti a kamoli preduprediti sve moguće sporove ili njihove uzroke. Na primer, postoje mnoge nacionalne manjine na svetu koje nemaju svoju državu; sa našim današnjim znanjem ne bi bilo moguće predvideti kada će i da li će bezdržavnost postati potencijalni motiv za otepljenje bilo koje nacionalne grupe. Ali, postoje brojne politike koje će verovatno poslužiti kao okidač ili dovesti do artikulacije neraspoloženja protiv matične države. Postoje dve vrste politika čiji su efekti na secesionističko raspoloženje i mobilizaciju dobro dokumentovani (Horowitz 1985). Eksploatacija rudnih ili industrijskih bogatstava regiona naseljenog nacionalnom manjinom od strane države domaćina, ukoliko ta manjina nema kontrolu niti uticaj na donošenje odluka u vezi te eksploatacije, obezbeđuje dobru podlogu za osećanje nejednakosti: manjini je nepravedno oduzeto posedovanje „sopstvenih“ resursa, što pokazuje njen nejednak status i bespomoćnost u državi domaćinu. Kao deo eksploatacije mineralnih/industrijskih resursa ili trgovinskih potencijala, država domaćin često naseljava pripadnike većinskog stanovništva na teritoriji manjine. Manjinsko stanovništvo može da ovo naseljavanje tuđinskog stanovništva na svojoj teritoriji vidi kao pretnju i svom identitetu i svojoj bezbednosti: naseljavanje predstavlja pretnju asimilacije manjine u većinu i takođe ukida svaku kontrolu manjine nad njenom zemljom i njenim izvorima prihoda.

Postoje brojne druge politike – uključujući one koje se odnose na jezik i religiju – koje mogu rezultirati secesionističkim raspoloženjem među manjinskim grupama. Trenutno se, međutim, možemo ograničiti na

ove dve – eksploataciju resursa određene teritorije i naseljavanje stranog stanovništva na njoj. Ključno pitanje je nedostatak kontrole od strane pripadnika manjine nad zemljom na kojoj žive, nad sopstvenim resursima i sopstvenim budućim okruženjem. Oni se, na primer, suočavaju sa budućnošću u kojoj će oni i njihova deca možda postati manjina u zemlji na kojoj žive i stoga potpuno zavisni od njene većine. Nedostatak kontrole kome su izloženi mogao bi da se uporedi sa onim koji osećaju ljudi podvrgnuti nasilnoj kolonizaciji. U slučajevima evropske kolonizacije, kolonijalne sile su takođe preuzimale kontrolu nad zemljom, eksploatisale njene resurse i naseljavale koga god su želele na teritoriji svoje nove kolonije. Ne iznenađuje da bi odgovor manjine na ove dve politike bio sličan odgovorima kolonijalnih naroda na evropsku kolonizaciju: one bi takođe želele da potencijalnom kolonizatoru, u ovom slučaju državi domaćinu, uskrate kontrolu nad njihovom zemljom. Kako ta država može da izbegne ovu vrstu neprijateljskog odgovora?

Očigledan odgovor je da se jednostavno prepusti manjinskom stanovništvu da kontroliše politike koje utiču na njegov život i na teritoriju na kojoj živi. Ovo ne znači nužno da država domaćin treba da preda potpunu kontrolu nad korišćenjem privrednih resursa sa određene teritorije predstavnicima njenog manjinskog stanovništva. To samo znači da predstavnici manjine ne samo da treba da imaju pristup odlučivanju o ovim pitanjima, već i moć veta na odluke koje mogu smatrati štetnim po svoje prihode i bezbednost. Drugim rečima, nema svrhe dati njihovim predstavnicima pravo glasa pri odlučivanju ako ne mogu da spreče ili modifikuju po njih štetne politike. Ukratko, to znači da bi o ovim pitanjima država domaćin morala da pregovara sa predstavnicima manjinskog stanovništva i morala da bude otvorena prema političkim opcijama koje bi, u jednom smislu, očigledno *više odgovarale* manjini nego državi domaćinu. Ovo zahteva prijateljsku politiku prema manjinama, sa stavom koji nije ni paternalistički (u smislu „mi znamo šta je dobro za vas“) ni pokroviteljski (kao što je „verujte nam, imamo više znanja i iskustva od vas“).

Brojne evropske i severnoameričke države razvile su i institucionalne mehanizme i politike koje su uspešno otklonile probleme ove vrste: Velika Britanija, Belgija i Kanada odmah padaju na pamet. Treba primetiti da nijedna od ove tri države nije imala *skorašnju* istoriju građanskih ratova i raspada. Državama koje su prolazile kroz periode unutrašnje dezintegracije i građanskih sukoba kao i invazija drugih država nije lako da stvore i primene institucionalne mehanizme koji bi mogli da uklone razloge za otcepljenje. Kao odgovor na pretnje dezintegracijom i stranom okupacijom, ove države su izgradile ideologije, politike i institucionalne mehanizme čija je namera da čuvaju zemlju od dezintegracije. Takve politike i mehanizmi usmereni su na centralizovanje kontrole nad čitavom

teritorijom države u prestonici države domaćina: dozvoliti manjinama da preuzmu kontrolu nad svojom teritorijom, sa tačke gledišta centralizovane države, svodi se na dozvolu njene potencijalne dezintegracije.

Postoje dve glavne prepreke sa kojima se takve centralizovane države suočavaju u delegiranju vlasti svojim manjinama: prva su jednostranački ili autoritarni politički sistemi koji karakterišu mnoge centralizovane države. Drugi je ideologija „jedinственe nacionalne države“, „vlasništva“ većinske grupe nad čitavom državnom teritorijom. Jednostranački ili autoritarni sistemi ne dozvoljavaju nijednom konkurentu za kontrolu nad državnom teritorijom da se pojavi ni u jednom njenom delu: svaki konkurentni izvor vlasti ili politička grupa posmatra se kao neprijatelj, a ne kao potencijalni partner. Stoga se svaka grupa koja pokušava da predstavlja manjinu i da pregovara sa centralnom vlašću države domaćina vidi kao državni neprijatelj. Pod ideologijom „jedinственe nacionalne države“ sadašnja nacionalna država jednostavno pretpostavlja da je čitava teritorija te države istorijski „u vlasništvu“ nacije koju ta država predstavlja, a koja se obično identifikuje sa njenim većinskim stanovništvom. Francuska tako pripada francuskoj, a Nemačka nemačkoj naciji. U ovoj vrsti ideologije, nacionalna teritorija postaje sveta: bilo kakav pokušaj oduzimanja nekog njenog dela oštećuje ili povređuje njenog vlasnika, naciju. Nacija, kao i svaki vlasnik, ima pravo da se brani od ove vrste štete, ako je potrebno oružanom silom. Ideja svete nacionalne teritorije od koje zavisi identitet nacionalne grupe koja je „poseduje“ glavni je ideološki uzrok kako nacionalističkih i secesionističkih sukoba (Toft 2003) tako i međudržavnih ratova (kao što je Prvi svetski rat).

Kao što se iz navedenog može videti, jednostranački režim koji podržava ideologiju svete nacionalne teritorije imao bi ozbiljnih teškoća da preda dovoljno kontrole nad delom državne teritorije manjinskoj nacionalnoj grupi koja je naseljava. Potrebe države domaćina i njenog većinskog stanovništva, kako ih tumače lideri jedine postojeće stranke, u takvom slučaju prevazilaze svaku brigu za identitet i bezbednost manjina. Ali ako lideri države domaćina nisu spremni da reše ove probleme, manjina ili bar neki njeni pripadnici biće – i obično jesu – skloni da potraže druga rešenja. Najsigurnije rešenje za njihovu zabrinutost za obezbeđivanje njihovog identiteta i opstanka kao i sticanje kontrole nad teritorijom na kojoj žive je, na kraju krajeva, stvaranje države na kojoj bi manjina imala kontrolu i koja bi joj garantovala identitet i bezbednost. Ukratko, ako država domaćin preti identitetu i bezbednosti manjine i ako nije spremna da ukloni ili minimizuje svoju pretnju, ta pretnja će veoma verovatno postati izvor secesionističkog nezadovoljstva i osnova za mobilizaciju za otcepljenje.

U tom trenutku, naravno, mnoge države domaćini mogu biti u iskušenju da za suzbijanje mobilizacije za otcepljenje upotrebe silu. Pomoću sile, država

domaćin može u najboljem slučaju da spreči javne manifestacije mobilizacije za otcepljenje i osujeti javno delovanje secesionista. Ali, sila ne može da ukloni secesionističko nezadovoljstvo niti može da zaustavi ne-javnu ili tajnu mobilizaciju za otcepljenje. Preseljenje, 1944, čitavog čečenskog stanovništva iz Čečenije u Kazahstan u SSSR niti je uklonilo njihovo nezadovoljstvo, niti zaustavilo kasniju mobilizaciju za otcepljenje: upravo obrnuto, upotreba sile samo dodaje još jedan moćan razlog u već postojećem repertoaru. Dalje, jednom kada mobilizacija za otcepljenje počne, postaje sve teže dobrovoljno asimilovati secesionističku ciljnu grupu u većinsko stanovništvo: kroz mobilizaciju za otcepljenje, pripadnici manjinske grupe postaju svesni ne samo svog posebnog identiteta i svog „vlasništva“ nad teritorijom, već i sopstvenih interesa, različitih od interesa većinske grupe. Mobilizacija za otcepljenje ima za cilj da pokaže koliko su interesi ciljne grupe različiti od interesa većinske grupe i države domaćina – i koliko bi se bolje ovim interesima služilo u državi koja *nije* država domaćina.

Usredsređivanjem na prednosti kakve bi takva posebna država donela pripadnicima ciljne grupe, mobilizacija za otcepljenje smanjuje inicijative za asimilaciju u većinsku grupu. Argument secesionista ovde je prilično jednostavan: bolje je živeti u sopstvenoj državi koja se ne deli ni sa kakvom drugom grupom, nego živeti u državi domaćinu koja mora da se deli sa drugom većom grupom kojoj nikada neće u potpunosti pripadati, bez obzira koliko se ona trudila da sprovede asimilaciju. Ukratko, jednom započeta mobilizacija za otcepljenje otežava rešavanje potencijalnih secesionističkih nezadovoljstava asimilacijom ciljne grupe u većinsku grupu. Jednom kada mobilizacija za otcepljenje započne, ni upotreba sile niti asimilacija u većinsku grupu verovatno neće promeniti secesionističko raspoloženje. Kako se gore tvrdi, secesionističko nezadovoljstvo može biti, bar u nekim slučajevima, uklonjeno delegiranjem političke vlasti i kontrole na manjinsku grupu čime se njenim predstavnicima omogućava da modifikuju ili zaustave svaku politiku koju smatraju štetnom po svoje interese.

Šta ako država ne može nijednim od raspoloživih sredstava da efikasno ukloni secesionističko nezadovoljstvo? Ovde bi verovatno trebalo da se osvrnemo na lekcije mirnih otcepljenja sa kojima smo i započeli ovaj rad.

OTKLANJANJE SECESIONISTIČKOG NEZADOVOLJSTVA OTCEPLJENJEM

Najjednostavniji – i ponekad najmanje skup – način otklanjanja secesionističkog nezadovoljstva jeste otcepljenje nezadovoljnog stanovništva i teritorije koju ono naseljava. Otcepljenje je, na kraju krajeva, usmereno na otklanjanje secesionističkih nezadovoljstava i u većini slučajeva uspeva u ovom

naumu. Otcepljenje je, naravno, najjednostavniji i najmanje skup način jedino ako je mirno. Kako da onda postignemo mirno otcepljenje?

Sva mirna otcepljenja u prošlom i ovom veku odigrala su se u višestranačkim sistemima u okviru kojih su secesionističke stranke mogle da dobiju većinu u predstavničkim skupštinama secesionističke teritorije. Drugim rečima, mobilizacija za otcepljenje je, pre otcepljenja, bila usredsređena na sticanje zakonski sankcionisanog političkog predstavljanja secesionističkih stranaka. Mogućnost kanalisanja mobilizacije kroz postojeće predstavničke političke sisteme odbacila je potrebu za primenom bilo kakvih nasilnih ili prinudnih metoda. Naravno, u većini slučajeva, mobilizacija stanovništva nije se sprovodila na *eksplicitno* secesionističkoj platformi. Mnoge stranke koje su vodile kampanju na secesionističkim teritorijama nisu rekle glasačima: „Glasajte za nas, mi ćemo vas otcepiti od države domaćina“. Ali one jesu glasačima manjinske grupe govorile da država domaćin ne radi u njihovu korist i da im je potrebno da steknu mnogo više kontrole nad svojom zemljom i njenim poslovima nego što su je u to vreme imale. Najvažnije, secesionističke stranke objasnile su glasačima da oni nemaju posebnu lojalnost ili veze sa državom domaćinom: predstavile su državu domaćina kao puki instrument za sprovođenje interesa upravo *drugih* nacionalnih grupa u okviru te države, a ne kao predmet lojalnosti ili odanosti njihove nacionalne grupe.

Sva ova mirna otcepljenja *bila su dogovorena* između političkih organa nesecesionističkih i secesionističkih delova države domaćina ili između organa centralne vlasti i secesionističkih organa. Možda je najvažniji aspekt svih mirnih otcepljenja *odsustvo otpora* dogovorenoj secesiji od strane centralne vlasti (ili nesecesionističkih političkih organa) u državi domaćinu. Ovo je u oštrm kontrastu sa slučajevima nasilnih otcepljenja: u svima njima, centralne vlasti ili nesecesionistički politički organi ne samo da su odbijali otcepljenje kao političku opciju, već su i angažovali oružane snage kako bi je suzbili. Tako su vojne vlade Nigerije (1967) i Pakistana (1971) smatrale veleizdajom pokušaje otcepljenja (Bijafre, odnosno Bangladeša) od teritorije zemlje domaćina i upotrebile masivnu oružanu silu da ih suzbiju. Predsednik Ruske Federacije Boris Jelcin, koji je bio izabran na višestranačkim izborima,⁸ iskoristio je vanredna predsednička ovlašćenja (zaobilazeći predstavnička tela) da angažuje ruske oružane snage protiv secesionističkih vlasti Čečenije (Pavković i Radan 2011, 114). Zašto se neke vlade opiru otcepljenju silom, a neke ne?

Vlade koje se opiru otcepljenju nisu se, u većini slučajeva, opirale gubitku nezamenjivog ili vrednog mineralnog ili drugog strateškog resursa. Većina teritorija koje su pokušavale da se otcepe bile su siromašne resursima ili

8 Izbori 1993. za koje mnogi posmatrači smatraju da su bili namešteni u njegovu korist.

industrijskim dobrima i njihov „gubitak“ ne bi naneo znatniju štetu privredi ili čak ugledu države domaćina. Čak i u Bijafri, istočnom regionu Nigerije, priobalna naftna polja, koja su još uvek bila u veoma ranoj fazi eksploatacije, mogla su se lako podeliti ili isključiti iz otcepljene teritorije (Pavković i Radan 2007: 99-101). Glavni (ali ne jedini) razlog za otpor ovim pokušajima otcepljenja bila je ideologija jedinstvene nacionalne države: u svim ovim slučajevima vladari države domaćina *verovali su* da teritorija koja se otcepljuje pripada državi domaćinu i naciji koju ona predstavlja. Otcepljenje je, po njihovim mišljenju, bilo oduzimanje integralnog dela države domaćina i stoga štetno za njenog „vlasnika“ – naciju.

Nasuprot tome, u svim slučajevima mirnih otcepljenja, vladari nesecesionističkih delova države domaćina *nisu* podržavali sličnu ideologiju jedinstvene nacionalne države. Oni i njihovo glasačko telo nisu verovali da postoji jedna nacija kojoj pripadaju teritorije Slovačke i Češke; ili jedna nacija kojoj pripadaju Crna Gora i Srbija, Norveška i Švedska, ili Makedonija i Srbija i druge južnoslovenske zemlje. U 19. veku konstruisane su ideologije „jedinstvene nacije“ koje su zaista tvrdile da postoji čehoslovačka ili jugoslovenska „nacija“ (ali ne i odgovarajuća norveška/švedska). Ali do vremena kada se pitanje otcepljenja pojavilo, 1990-ih, broj pobornika ove ideologije bio je zanemarljiv. Već 1990. godine ove ujedinjujuće ideologije „jedinstvene nacije“ iz 19. veka nisu imale nikakvu političku funkciju koju bi obavile u ovim državama. Nesecesionističko stanovništvo prihvatilo je da secesionističke teritorije prvo i pre svega pripadaju većinskom stanovništvu tih teritorija, što te nacije udaljava od nesecesionističkih. Nije reč, dakle, o tome da su vladari secesionističkih i neseesionističkih delova zanemarili ideologiju „jedinstvene nacionalne države“, još uvek prevlađujuću u današnjem svetu. Oni su jednostavno primenjivali ove ideologije na posebne nacionalne teritorije države domaćina, ali ne na čitavu državu domaćina.

U svetlu ovoga, politički lideri neseesionističkih delova države domaćina nisu imali ideološke razloge da se opiru ili suprotstavljaju otcepljenju nekog njenog dela. Možda bi se moglo tvrditi da kada država dostigne tačku u kojoj *nema sveobuhvatne* ideologije „jedinstvene nacionalne države“ koja teritoriju čitave države dodeljuje jednoj (pa makar i fiktivnoj) naciji, u tom trenutku je država u stvari *spremna* za fragmentaciju u posebne nacionalne države. U ovom radu neću dalje razvijati ovaj pravac argumenatacije. Ali treba primetiti da Kanada, Velika Britanija i Belgija svakako nisu dostigle tu tačku: još uvek postoji rašireno verovanje da Kanadu naseljavaju Kanađani, Veliku Britaniju Britanci, a Belgiju Belgijanci. U ovim zemljama, verovanje u sveobuhvatnu naciju koja naseljava čitavu državu domaćina koegzistira sa verovanjem da unutar ove nacije takođe postoje posebne nacionalne grupe, Kvebečani, Škoti, Flamanci, koji su u isto vreme Kanađani, Britanci i Belgijanci. Ukratko, ideologija jedinstvene nacionalne države nije nespojiva sa

ideologijom posebnih nacionalnih grupa unutar te države. Prema tome, ideologija „jedinstvene nacionalne države“ nije *nužno* prepreka institucionalnom rešavanju problema bezbednosti i identiteta manjinskih grupa (razmatranih u drugom delu ovog rada) niti je, dugoročno, prepreka dogovorenom otcepljenju. Ideologije koje proglašavaju državu domaćina za jedinstvenu naciju mogle bi se učiniti spojivim sa ideologijama posebnih nacionalnih grupa koje *dele* (ili naseljavaju) deo države domaćina. Kako bi se učinile spojivim, naravno da je neophodno da političke i kulturne elite države domaćina *pokažu volju* da kontrolu na tom teritorijom – i sa ideološke i sa institucionalne tačke gledišta – dele sa manjinskom grupom koja tu teritoriju naseljava.

Ukratko, čak i u državama koje promovišu ideologiju „jedinstvene nacionalne države“, strepnje manjinskih grupa za bezbednost i identitet mogu se rešavati onda kada elite države domaćina dokažu da su spremne da dele kontrolu nad teritorijama manjinskih grupa sa predstavnicima manjine. Tako je moguće sprečiti mobilizaciju za otcepljenje manjinskog stanovništva koje se suočava sa pretnjama po sopstvenu bezbednost i identitet čak i unutar države domaćina koja promovise neku vrstu ideologije „jedna nacija – jedna država“.

ZAKLJUČAK: NEKOLIKO ETIČKIH PITANJA

Secesionistička nezadovoljstva su efikasni instrumenti mobilizacije za otcepljenje u okolnostima u kojima država domaćin odbija da se bavi strahovima koji su uzrok tih nezadovoljstava. Ovde se postavlja sledeće etičko pitanje: koje norme ili principi daju manjinskim grupama pravo na zaštitu svog identiteta, svoje bezbednosti i svojih interesa? Zašto bi se država domaćin bavila ovim pitanjima, to jest, zašto bi štitila identitet i bezbednost manjinskih grupa na račun interesa većinskih grupa?

Ovaj rad ne bavi se gornjim etičkim pitanjem: nikakav pokušaj ovde nije učinjen da se formulišu ili identifikuju principi ili norme koje manjinskim grupama daju pravo na zaštitu njihovog identiteta, bezbednosti i interesa. Ali rasprava o secesionističkim nezadovoljstvima i mobilizaciji u ovom radu sugerise da mobilizacija za otcepljenje može da dovede do štetnih posledica i za većinske i za manjinske grupe pošto bi u ovom kontekstu i secesionisti i države domaćini bili skloni da pribegnu nasilju. Upotreba nasilja, kao pretpostavka ovog rada, nužno je štetna i za ljude koji su mu izloženi i za one koji ga koriste. Ako se ova pretpostavka prihvati, onda je u ovom kontekstu najvažnije sledeće etičko pitanje: kako izbeći nasilje ili njegovu primenu? To jest, kako izbeći najštetnije posledice nasilnih političkih akcija u kontekstu otcepljenja?

Naravno, može se postaviti i druga vrsta pitanja: koje etičke norme ili principi *opravdavaju* upotrebu nasilja u ovom kontekstu i ko je onda ovlašćen da upotrebi nasilje i u koje svrhe? Ne tvrdim da se ovo pitanje ne može ili ne treba postaviti. Ovde samo tvrdim da pitanje *izbegavanja* nasilja ima prednost u odnosu na pitanje *opravdanosti* njegove upotrebe. Zaista se može tvrditi da je u nekim kontekstima političko nasilje opravdano ili neophodno, ali bilo bi teško tvrditi da upotreba nasilja nije štetna. Naravno, neke političke ideologije, premda se slažu da je političko nasilje štetno, tvrde da svaka šteta koju političko nasilje izaziva može da bude – i u stvari jeste – prevladana višim ciljevima radi kojih se političko nasilje vrši. Tako, na primer, marksizam-lenjinizam tvrdi da je revolucionarno nasilje neophodno da bi se stvorilo besklasno društvo: izgradnja besklasnog društva tako opravdava ili poništava bilo koju štetu uzrokovanu revolucionarnim nasiljem.

Ovaj rad se ne bavi pitanjima opravdavanja upotrebe političkog nasilja. U njemu se jednostavno pretpostavlja da je političko nasilje koje izrasta iz secesionističkih nezadovoljstava štetno i da je tu štetu bolje izbeći. Osim pitanja političkog nasilja, ovaj rad se ne bavi ni pitanjem prava nacionalnih grupa, na primer, prava na samoopredeljenje. Bez obzira na to da li nacionalna manjina ima pravo da upravlja sobom (ima pravo na spoljno samoopredeljenje) ili ne, veoma je malo verovatno da će njeni pripadnici dozvoliti da budu asimilovani u većinsku grupu bez ikakvog otpora – naročito ako su im osim asimilacije otvorene druge političke opcije. Drugim rečima, koja god prava mogu ili ne moraju da imaju kao nacionalna grupa, bilo bi nerazumno očekivati odsustvo otpora politikama koje prete njihovom identitetu i bezbednosti. Prema tome, u svrhu bavljenja pitanjem bezbednosti i identiteta manjinske grupe, nije neophodno obraditi pitanje prava manjine na samoopredeljenje ili samoupravu; u ovu svrhu, sam pojam prava na samoopredeljenje možda čak uopšte ne bi ni bio toliko koristan (Pavković 2011).

U ovom radu pretpostavljam sam da i država domaćin i potencijalno nezadovoljne manjinske grupe imaju odgovornost da izbegnu štetu po svoje građane i zvaničnike, uključujući štetu koja proizilazi iz političkog nasilja. Nisam pretpostavljam ili tvrdio da jedna strana ima više odgovornosti od druge. Ali očigledno je da država domaćin, u većini situacija, ima na raspolaganju mnogo više moći nego grupa njenih građana udruženih po principu pripadništva istoj nacionalnoj grupi. U svetlu ovoga, država domaćin takođe ima više moći da nanese štetu. Od njih dve, država domaćin je u nekom smislu manje ranjiva od neke nacionalne manjine unutar nje. Nejednakost njihove moći i moći da nanesu štetu zaista može da stvori nejednakost u odgovornosti koju svaka strana ovde ima. Ali ovo pitanje očigledno prevazilazi temu ovog rada.

CITIRANA LITERATURA

- Doyle, D.H. (ed.) 2010. *Secession as an International Phenomenon*. Athens, GA: University of Georgia Press.
- Hillard, T. 2008. „The First Secessions“ u Pavković and Radan 2008
- Horowitz, D. 1985. *Ethnic Groups in Conflict*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Geldenhuis, D. 2011. „Secession and Contested States“, u: Pavković and Radan 2011.
- Kubo, K. (2011), „Kosovo: Secession under UN Supervision“ u: Pavković and Radan 2011.
- Pavković, A. 2010. „By the Force of Arms: Violence and Morality in Secessionist Conflict“ u Doyle 2010.
- Pavković, A. 2011. „The Right to Secede: Do we Really Need it?“ u Pavković and Radan 2011.
- Pavković, A. 2013. „Secession and its diverse definitions“ u *The Refereed Proceedings of the 2012 Australian Political Studies Association Conference* na: <http://www.auspsa.org.au/>, str. 654-673.
- Pavković, A. with P. Radan 2007. *Creating New States: Theory and Practice of Secession* Aledershot, UK: Ashgate. (Prevod na srpski: *Stvaranje novih država. Teorija i praksa otcepljenja*, Beograd: Službeni glasnik, 2008)
- Pavković, A. i P. Radan (eds) 2008. *On the Way to Statehood: Secession and Globalisation*. (Aledershot, UK: Ashgate).
- Pavković, A. i P. Radan (eds) 2011. *The Ashgate Research Companion to Secession* Aledershot, UK: Ashgate.
- Radan, P. 2008. „Secession: A Word in Search of a Meaning“ u: Pavković and Radan 2008.
- Toft, M. D. 2003. *The Geography of Ethnic Violence: Identity, Interests and the Indivisibility of Territory* Princeton: Princeton University Press.

SUMMARY

SECESSION, VIOLENCE AND REASON OF STATE

What means do we have to create new states by secession? The use of force is still a widespread instrument of state creation. But following the successful secession, in 1776 of the USA from Great Britain, mobilizing ordinary citizens to demand and support a state of their own (a state which they control) gradually became the principal instrument of state creation. The paper discusses various patterns of mass mobilization for secession and a few related ethical questions.

KEYWORDS: State creation, secession, mass mobilization, the use of force.

STANJE DEMOKRATIJE U REPUBLICI MAKEDONIJI – SLOBODAN PAD ILI PRIVREMENA KRIZA?

Nenad Marković
Univerzitet Sv. Kiril i Metodij
Pravni fakultet Justinijan Prvi

Ivan Damjanovski
Univerzitet Sv. Kiril i Metodij
Pravni fakultet Justinijan Prvi

SAŽETAK

Demokratizacija tranzicionih društava nije ni linearan ni ravnomeran proces. Usponi i padovi u razvoju demokratije povezani su kako sa internim tako i sa eksternim faktorima koji utiču na određeno društvo koje se nalazi u procesu demokratske tranzicije i konsolidacije. Republika Makedonija ni u kom smislu nije izuzetak iz ovog pravila. Naime, analiza poslednjih pet godina razvitka makedonskog društva i političke scene jasno ukazuje na to da je stanje demokratije u makedonskom društvu u krizi, a tek treba da se vidi da li će ta kriza biti privremenog ili trajnijeg karaktera. S jedne strane, građansko društvo u Makedoniji pokazuje zabrinjavajući konfliktni kapacitet. Iako su ovi sukobi do sada bili pretežno etničke prirode, oni sve više postaju i ideološki. S druge strane, opštoj konfliktnosti makedonskog društva doprinosi i nezrelost partijskog sistema, koji se nakon decembarskih događaja 2012. nalazi u najtežoj krizi posle konflikta 2001. godine. Kad se ovoj konstelaciji doda i kompletna blokada procesa evroatlantskih integracija, jasno je da se Republika Makedonija nalazi u vrlo nepovoljnom političkom trenutku. Ova analiza ima za cilj ne samo da razjasni trenutno stanje po navedenim pitanjima, već i da ukaže na idiosinkretičnost makedonskog demokratskog razvoja, koji je izgleda potpuno drugačiji u odnosu na stanje u regionu.

KLJUČNE REČI: Makedonija, demokratizacija, kriza, građansko društvo, političke partije, evroatlantske integracije, blokada, polarizacija.

POLARIZOVANO GRAĐANSKO DRUŠTVO

Presek političke situacije bilo kog društva, pa tako i makedonskog, najkorisnije je započeti od same političke baze tj. građanskog društva. Teoretski uzev, civilno društvo između ostalog ima i funkciju etičkog korektiva vlasti (Donev 2008), sfere koja treba da igra ulogu kanalsanja političke energije iz baze prema centru (Edwards 2004), kao i ulogu javne deliberacije kojom bi trebalo da se omoguće najbolja rešenja u procesu donošenja odluka političkih centara (Ibid). Štaviše, kao legitimaciona osnova svake vlasti (Lok 2006), građansko društvo ima obavezu da konstantno proizvodi određenu konstruktivnu frikciju između donosilaca odluka i političke baze (Pavlović 2006) pozivajući vlast na odgovornost i transparentnost u okviru kompetencija i prerogativa koje svaka vlast uživa.

Građansko društvo dobija još veći značaj u regionalnom pa i širem kontekstu, gde se stiče utisak da ono doživljava renesansu sopstvenog aktivizma u izražavanju društvenog nezadovoljstva, ali i u obračunu sa nedemokratskim ili poludemokratskim režimima tipa „vegetarijanskog autoritarizma“ (Krastev 2011). Ako arapsko proleće, u kom su „organizacije građanskog društva odigrale nespornu ulogu“ (Hallaseh 2012), ostavimo po strani kao predmet jedne zasebne analize, svakako ne možemo zaobići primere iz regiona, kao što su Turska, Grčka ili Bugarska, gde je građansko društvo doživelo mini revoluciju, ali i prouzrokovalo pojavu novih paradigmi u praksi i teoriji civilnog društva (što je u krajnjoj liniji karakteristično i za situaciju u Makedoniji).

I dok je grčki scenario bio posledica ogromne ekonomske krize ali i prezašćenosti Grka „zastarelim i autoritarnim političkim sistemom koji sve manje uspeva da ih predstavi“ (Tsiridis 2011), građansko društvo u Bugarskoj srušilo je premijera Bojka Borisova sa vlasti ne samo zbog visokih cena električne energije, već i zbog „razočarenja u politički sistem u celini (...) i želje za istinskom promenom u pravcu demokratije i građanske participacije“ (Ralchev 2013). Razlika između masovnih izliva nezadovoljstva koji su krenuli iz političke baze u grčkom i bugarskom slučaju jeste to da bugarsko građansko društvo „nije protestovalo protiv mera štednje (...) jer ih Bugarska sprovodi od 1997“ (Ibid), ali im je zajednička spontanost nastanka kao i njihova istrajnost uprkos tome što je država preduzimala represivne mere prema demonstrantima. Scenario vrlo sličan bugarskom bio je i turski, u kom je obični protest protiv rušenja parka Gezi u Istanbulu prerastao u nasilni sukob sa Erdoganovim režimom, u kojem su demonstranti poručili da „iako nisu glasali za Erdogana, njihov glas ne sme biti ignorisan“ (Achilov 2013).

Uzevši u obzir ovakvo političko okruženje (ne sme se izostaviti ni potencijal koje je civilno društvo u Srbiji pokazalo u protekle dve decenije), kao i određeni domino efekat koji očigledno postoji u regionu, pitanje je da li je

i kako ova atmosfera uticala na razvitak političkih zbivanja u Makedoniji. Na ovo pitanje je nemoguće dati direktan odgovor bez detaljnije analize aktivizma građanskog društva u poslednjih pet do deset godina, a posebno imajući u vidu specifičnost situacije u Makedoniji gde građansko društvo nije podeljeno samo politički već i etnički.

Važno je napomenuti da se građansko društvo ne može gledati kao jedna kompaktna i unisona celina, kako u teoriji, tako i u konkretnim primerima kao što je Makedonija. Po definiciji, građanskom društvu pripadaju i „aktivno građanstvo i (...) organizacije van političkih krugova“ (Kaldor 2003) što znači da je građansko društvo ujedinjavajući pojam za različite segmente društva koji pripadaju političkoj bazi. Štaviše, i same grupe i pokreti unutar građanskog društva pripadaju manje ili više levom ili desnom spektru i često ne dele iste vrednosti, za šta su najbolji primer grčki protesti na kojima je bilo pripadnika i radikalne desnice i radikalne levice (Tsiridis 2011). Slično ovome, teško je reći da u Makedoniji građansko društvo predstavlja kompaktnu celinu, posebno nakon 2006. godine, kad je promena vlasti u pravcu konzervativnih demohrišćana donela novu energiju građanskom društvu, stimulišući ekspresiju ogromne konzervativne političke energije na svim nivoima političkog života pa i u samoj bazi.

Iako za makedonsko građansko društvo važi da je tradicionalno levo politički orijentisano (Klekovski 2010), posebno tokom devedesetih, postaje sve jasnije da su se ove okolnosti promenile. Naime, od protesta protiv izgradnje pravoslavne crkve na glavnom trgu u Skoplju marta 2009. godine, pa zaključno sa događajima ispred opštine Centar u Skoplju u junu 2013, postaje jasnije da se u makedonskom društvu oslobodila ogromna konzervativna politička energija i da se makedonsko građansko društvo kreće ka kompletnoj polarizaciji, često na granici političkog nasilja. I dok se tradicionalni sukob u političkoj areni uglavnom svodio na civilno društvo protiv države, posebno devedesetih godina, u martu 2009. godine u Skoplju dogodilo se nešto što je pokazalo da se ova ustaljena paradigma promenila. Marta 2009. godine dve nevladine organizacije („Prva arhibrigada“ i „Plošad Sloboda“) digle su glas protiv najavljene izgradnje pravoslavne crkve na glavnom trgu u Skoplju izašavši na proteste upravo na glavnom trgu (Utrinski Vesnik (a) 2009). Malo ko je očekivao da će se u istom trenutku na drugoj strani trga pojaviti i „kontramitingaši“ koji podržavaju izgradnju crkve (Ibid). Ova druga grupa je bila daleko brojnija, a ono što je šokiralo domaću javnost bio je napad ove grupe na demonstrante (mahom studente sa Arhitektonskog fakulteta) i potpuno nepotrebni izliv fizičkog nasilja koji je okončan mlakom intervencijom policije (Utrinski Vesnik (b) 2009).

Pitanja i dileme koje je ovaj incident pokrenuo u javnosti predstavljali su samo početak jedne masovnije pojave skretanja makedonskog građanskog društva u pravcu onog što je Keane nazvao „necivilno društvo“ (Keane

2003). Pre svega, jasno je da je primarno bilo pitanje demokratskog kapaciteta makedonskog društva u smislu civilizovanog i normalnog sukobljavanja stavova u javnom govoru (opširnije vidi Marković 2013). Drugo i ne manje važno pitanje jeste i pitanje političke instrumentalizacije dveju grupa, o čemu se vodila vehementna debata u medijima. Ali postavilo se i treće pitanje, koje zaslužuje možda najtemeljniju elaboraciju, a to je da li je možda u Makedoniji pronađen i primenjen najefikasniji lek protiv pritiska koje civilno društvo vrši na političke elite tj. sukobljavanje ideoloških blokova civilnog društva međusobno, i to mnogo pre nego što su se u Turskoj na trgu Taksim suprotstavili protivnici i zaštitnici Erdoganovog režima.

Šteta po reputaciju civilnog društva u Republici Makedoniji ne bi bila toliko velika da se tokom proteklih pet godina ovaj tip događaja nije pretvorio u uobičajenu političku praksu. Pored očekivanih, i u regionu već viđenih, sukoba pobornika i protivnika održavanja parade ponosa LGBT populacije, i to u nekoliko navrata (Nova Makedonija 2013), konflikti unutar građanskog društva postali su uobičajeni dekor političke arene u makedonskom društvu. Među brojnim primerima koji postoje, sukobljavanje organizacija građanskog društva međusobno ili sa političkim elitama najbolje prikazuju dva događaja: prvi se odnosi na promenu zakona o prekidu trudnoće (kolokvijalno nazvan Zakon o abortusu), a drugi na promenu detaljnog urbanističkog plana u opštini Centar.

U maju 2013. godine makedonska Vlada inicirala je izmenu Zakona o prekidu trudnoće, koji je donesen još 1974. godine. Ovim izmenama predviđeno je menjanje zastarele terminologije Zakona, ali i odredbe koja se odnosi na to da „prema novom Zakonu, žena koja želi prekinuti trudnoću pre desete sedmice mora da podnese pismeni pristanak i napismeno preda zahtev za abortus ginekologu i obavezna je da prođe savetovanje, i tek tri dana nakon toga može prekinuti trudnoću“ (Al Jazeera 2013). „Zakon propisuje i to da bračni partner, takođe, mora biti obavešten“ (Ibid). Ovo je prouzrokovalo bes liberalnog dela građanskog društva (ali i opozicionih političkih stranaka) koji su smatrali da se ovim Zakonom ulazi u privatnost žene, te da se obaveznim savetovanjem, posle kojeg se ženi daje rok od tri dana da razmisli o eventualnom abortusu, zalazi u prostor ličnog odlučivanja, kao i da je cilj ove mere da uspostavi tutorstvo nad individualnom odlukom svake žene koja se odlučuje na prekid trudnoće (Nova TV(b) 2013). Kontraverzne reakcije izazvala je i obaveza o informisanju bračnog partnera o ovoj odluci, a još više to što je Zakon donesen po kratkom postupku (Ibid).

Epilog ovog predloga bio je protest organizacija građanskog društva ispred Sobraanja Republike Makedonije, što je rezultiralo organizovanjem javne rasprave unutar Komisije za zdravstvo Sobraanja Republike Makedonije (Sitel, 2013). U debati koja se vodila u okviru Komisije sukobili su se ministar zdravlja Nikola Todorov, eksperti, lekari, aktivisti nevladinih organizacija i

pripadnici političkih partija (Nova TV(a) 2013). Zakon je na kraju bio donesen, doduše sa malim izmenama, ali ipak raduje to što je otvorena mogućnost da se čuju i suprotstave različiti argumenti i da se javnost uključi u celokupni proces. U ovom slučaju makedonska politička arena pokazala je određenu zrelost da vodi vehementnu, strukturisanu i participativnu debatu, iako ishod nije bio po volji liberalnog dela društva.

Kanalisanje političkih energija iz baze kroz institucije i procese predviđene Ustavom i zakonima pokazuje zrelost demokratije u određenom društvu. S druge strane, postojanje vaninstitucionalnog pritiska građanskog društva u okviru demokratskih sredstava takođe je pokazatelj živosti javnog diskursa jednog političkog sistema. Ali postavlja se pitanje gde su granice pomenutih demokratskih sredstava, i šta se dešava kada se one pređu. I dok je Zakon o prekidu trudnoće pokazao da se političke energije mogu kanalisati kroz institucije, samo mesec dana kasnije makedonska demokratija je doživela debakl, i to na lokalnom nivou.

Opština Centar bila je poprište jedne od najvećih političkih bitaka u istoriji lokalnih izbora u Makedoniji. Kao jedna od najatraktivnijih skip-skih opština, na lokalnim izborima u martu 2013. godine, politička bitka za ovu opštinu vodila se u čak tri kruga (opširnije vidi Nova TV(c) 2013b). Na kraju, gradonačelnik opštine Centar postao je Andrej Žernovski, pripadnik Liberalno demokratske stranke i opozicionog Saveza za budućnost. Kao jedan od prvih koraka koje je novi gradonačelnik preduzeo bila je promena Detaljnog urbanističkog plana (DUP) opštine, što su opozicioni demohrišćani iz redova VMRO-DPMNE protumačili kao uvod u proglašavanje crkve „Sv. Konstantin i Elena“ nelegalnom gradnjom (Dnevnik 2013). Iako je gradonačelnik ovo demantovao (Radio Slobodna Evropa 2013), i pre nego što je sazvao pres konferenciju, aktivisti iz više nevladinih organizacija i nezadovoljni pojedinci skupili su se ispred opštinske zgrade. Protest je ubrzo prerastao u nasilje, prozori opštinske zgrade su bili razbijeni, a gradonačelnik je prekinuo sednicu i bio evakuisan.

Ono što uistinu zabrinjava i govori puno o deficitu civilnog društva u ovom političkom trenutku u Makedoniji jeste nekoliko fenomena koji su karakteristični za tranziciona društva. Pre svega, posle prvog protesta organizovan je i drugi, ali ovom skupu „pridružili“ su se i kontrademonstranti koji su branili gradonačelnika i njegove odluke (Kanal 5 2013). Ovo je bilo ponavljanje scenarija iz 2009. godine, u kojem su samo uloge promenjene. Poražavajuća je činjenica da se na snimcima, koje su prikazali lokalni mediji, jasno vidi da je deo demonstranata organizovan od strane političkih partija, te da imaju partijsku logistiku i direktive (Brif MK 2013). Ovo se uglavnom odnosi na grupu koja je demonstrirala protiv DUP-a, ali prisustvo političkih figura bilo je vidljivo i u drugoj grupi (Ibid). Neaktivnost pripadnika Ministarstva unutrašnjih poslova i njihovo implicitno dopuštanje da

se zgrada opštine demolira, u mnogome podseća na događaje na glavnom trgu u Skoplju u martu 2009. godine, kada su pripadnici istog ministarstva „zažmurili na jedno oko“ u trenucima kada su kontrademonstranti primenili nasilje nad demonstrantima koji su protestovali zbog izgradnje pravoslavne crkve na trgu.

Kad se pogleda iz perspektive političke nauke, više je nego očigledno da je građansko društvo Makedonije u deficitu. Ovo se pre svega odnosi na „oktroisanost“, tj. na kontrolu struktura ali i akcija velikog dela građanskog društva od strane političkih centara moći. Ako pridodamo ovome i etničku podeljenost i čestu etničku mobilizaciju građanskog društva, naročito onda kada se socijalne teme različito politički interpretiraju u različitim etničkim blokovima, situacija postaje još složenija (vidi Marković, 2013). Sve češće nasilje i sukobljavanje organizacija građanskog društva takođe ne govori u prilog demokratskoj zrelosti. Ipak, ovo stanje bilo je prilično uobičajeno, što se može videti i iz izveštaja Freedom House-a „Nations in transit 2013“, gde makedonsko civilno društvo od 2004. do 2013. dobija istu ocenu: 3.25 (Freedom House 2013). Ovo odražava odsutnost bilo kakvog napretka na ovom polju i govori o tome da se fundamentalna paradigma funkcionisanja građanskog društva nije ni malo promenila.

Štaviše, može se konstatovati da postoji i izvesni regres, posebno ako se sagleda i regionalna perspektiva. Dok građansko društvo u Bugarskoj i Grčkoj pravi strahovit pritisak na vlast do stepena da uspeva da inicira temeljne političke promene, makedonsko građansko društvo više inklinira turskom modelu, u kome je svaki izraz nezadovoljstva određenih društvenih mreža, presretnut kontraakcijom vladajućih elita maskiranom u „odoru“ građanskog društva. Primenom ove taktike, političke elite imaju duplu korist – s jedne strane eliminišu pritisak koji dolazi iz civilnog društva suprotstavljajući ga „samom sebi“, ali i delegitimišu određene socijalne agende koje se ne uklapaju sa pogledima ili interesima određene nomenklature. Ipak, cena koju makedonsko društvo i makedonska demokratija plaćaju ovakvoj konstelaciji je sve viša, zahvaljujući sve većoj socijalnoj konfliktnosti, koja je do sada bila uglavnom etnička, a postaje sve više i ideološka. Ovo se svakako prenosi i na partijsko polje.

KONFLIKTNO PARTIJSKO POLJE I NEDOSTATAK POLITIČKOG BALANSA

Konfliktnost u političkoj bazi i konfliktnost koja nastaje u domenu političke borbe stranaka unutar (često, nažalost, i van) institucija stoje u međuzavisnom odnosu. Bez ambicije da se ulazi u debatu o tome šta je uzrok a šta posledica, u Republici Makedoniji polako postaje jasno da je politički

konfliktni potencijal dostigao svoj vrhunac. Za razliku od ustaljene pretpostavke da bi se ovo odnosilo na međuetničke odnose u državi, decembar 2012. godine u Makedoniji biće zapamćen po verovatno najbrutalnijem konfliktu između opozicije i vlasti unutar makedonskog etničkog bloka.

Naime, ono što se dogodilo u makedonskom Sobraanju 24. decembra 2012. izlazi iz okvira parlamentarne demokratije i ulazi u anale savremenog političkog nasilja u Makedoniji. Ukratko, nakon pokušaja opozicije da, primenom „filibasteringa“, unutar Komisije za budžet zbog navodnih neproaktivnih troškova blokira donošenje budžeta za 2013. godinu, vladajuća većina je mimo procedure ipak budžet stavila na dnevni red na sednici Sobraanja, i pored toga što Komisija nije završila svoj rad, što je *conditio sine qua non* (vidi Marković i Prešova 2013). Ovo je prouzrokovalo veliko nezadovolstvo opozicije koja je blokirala govornicu i nije dozvoljavala da se sednica nastavi. Nakon ovoga, usledio je verovatno najgori čin u epohi savremene parlamentarne demokratije u Makedoniji: opozicioni poslanici izbačeni su iz sale Sobraanja primenom grube fizičke sile od strane redarske službe. Da stvar bude gora, izbačeni su i novinari iz galerije Sobraanja, što je kasnije prouzrokovalo skandal u javnosti i proteste novinara (Ibid).

Pored primene nasilja kao čina, problematično je i to što procedura Poslovnika Sobraanja i Zakon o Sobraanju uopšte ne predviđaju čin kolektivnog izbacivanja poslanika iz Parlamenta, već samo individualni čin u slučaju ometanja drugog poslanika da govori (Ibid). Iako se može problematizovati i etičnost namere opozicije da blokira donošenje budžeta, ostaje utisak da je predsednik Sobraanja Trajko Veljanovski odabrao ne samo nepopularan već i potpuno vanproceduralan modalitet reagovanja na pritisak opozicije.

Direktna posledica ovog događaja je bio napor makedonskog predsednika Đorđa Ivanova da pomogne pri razjašnjavanju događaja popularno nazvanog „crni ponedeljak“. Kako je ovaj događaj alarmirao i međunarodnu javnost, jasne su postale dve stvari: da se problem ne može rešiti unutar institucija, ali i da se atmosfera u društvu mora normalizovati. Nakon kratkog perioda, predsednik Ivanov je dao inicijativu da se formira *ad-hoc* komisija koja bi rasvetlila događaje od 24. decembra, a međunarodna zajednica podržala je ovu inicijativu (Ibid). Posle brojnih napora i pregovora na relaciji opozicija-vlast, komisija je formirana.

Interesantno je napomenuti da je ovo čisto individualna inicijativa predsednika Ivanova u pokušaju da se konstruktivno rasvetli ono što se dogodilo u makedonskom Sobraanju 24. decembra 2012. Ali mora se istaći da formiranje ove komisije nema pravnu pozadinu niti u Ustavu niti u zakonima Republike Makedonije, što izmešta proces rešavanja političkih konflikta van institucija (u ovom slučaju nije ostalo prostora za bilo kakvo rešenje unutar institucija). Veoma sličan politički fenomen su i sastanci lidera četiri najveće makedonske partije, do kojih u makedonskoj politici redovno

dolazi onda kada se pojave krupna politička pitanja i izazovi (Utrinski Vesnik 2013). Ovo puno govori o krizi institucionalne i proceduralne demokratije u Makedoniji a sve u prilog ubrzanog porasta konfliktnosti u makedonskom društvu, što kulminira u trenutku kada se država bori ne samo sa ekonomskom krizom već i sa nenaklonjenim susednim državama koje otežavaju pristup Makedonije Evropskoj uniji.

U prilog konstataciji da je makedonska demokratija u krizi govore i izveštaji međunarodnih institucija koje se bave praćenjem procesa demokratizacije u svetu. Događaji u makedonskom Sobraanju, ali i niz drugih deficita koje makedonska demokratija beleži, doveli su do toga da i Evropska unija i Freedom House upute brojne kritike Makedoniji. Evropska unija je u svom prolećnom polugodišnjem izveštaju o Makedoniji notirala zabrinjavajuće događaje u Sobraanju ali i dvomesečnu politički krizu koja je usledila (European Commission 2013), dok Freedom House u svom globalnom pregledu „Nations in Transit 2013“ ubraja Makedoniju u grupu polukonsolidovanih demokratija, kojoj još pripadaju i Bugarska, Rumunija, Hrvatska, Srbija i Crna Gora (Freedom House 2013). Zadnja u ovoj grupi i sa najslabijim skorom (3.93), Makedonija beleži pad u kategorijama kao što su sudstvo (sa 4.00 u 2012. godini na 4.25 u 2013. godini), kao i u kategoriji demokratske vladavine (4.00 – 2011, 4.25 – 2012. i 2013), a beleži katastrofalan pad u kategoriji slobode medija (4.25 – 2010, 4.50 – 2011, 4.75 – 2012. i 2013).

Ako su javni govor i deliberativni prostor merila demokratičnosti, onda stanje u Republici Makedoniji u ovim domenima ide u prilog pogoršanju demokratskih standarda. Narušavanje slobode medija, zabeleženo u izveštajima Freedom House-a, potvrđeno je i u ocenama organizacije „Reporteri bez granica“ u njihovom pregledu slobode medija na globalnom nivou „World Press Freedom Index 2013“ (Reporters without borders, 2013). U ovom izveštaju Makedonija je pomenuta kao zemlja sa najvećim pogoršanjem slobode medija u regionu, mada je i inače u celom regionu zabeleženo pogoršanje situacije u ovom domenu. Makedonija je zabeležila pad od čak 22 mesta i ove godine rangirana je na 116. mestu liste od ukupno 179 zemalja koje su rangirane. Makedoniji se zameraju sudski pritisci na medije, neadekvatna legislativa, nedostatak pristupa informacijama od javnog značaja, fizičko i psihičko nasilje nad novinarima, instrumentalizacija medija, ali i pokušaj makedonskog Sobraanja da legalizuje cenzuru medija u zemlji. Ako se ovome pridoda i izbacivanje novinara tokom decembarskih događaja u Sobraanju 2012. godine, jasno je da makedonski medijski prostor ima svoja specifična iskušenja, usko povezana sa generalnim opadanjem demokratičnosti u državi, ali i u regionu.

Ipak, iako stanje demokratije u Makedoniji definitivno prolazi kroz jedan od svojih najtežih perioda, čini se da ovo uopšte ne utiče na raspored snaga u političkoj areni države. Dominacija demohrišćanske

VMRO-DPMNE i njenog koalicionog partnera iz albanskog etničkog bloka, Demokratske Unije za Integraciju (DUI), čini se neprikosnovenom i teško promenljivom. Ovaj svojevrsni paradoks dokazan je u tri turnusa parlamentarnih izbora (2006 – redovni, 2008. i 2011. godine – vanredni parlamentarni izbori) kao i na lokalnim izborima 2009. godine kao i na predsedničkim izborima iste godine (za više informacija vidi: Državna izborna komisija na Republika Makedonija – www.sec.mk). I dok se u regionu dramatično menjaju konstelacije unutardržavnih političkih snaga (Srbija, Grčka, Bugarska), makedonska opozicija prolazi kroz kompletnu političku agoniju, ne mogavši da skupi snage da osvoji barem jedan turnus izbora na bilo kojem nivou u poslednjih sedam godina. Ilustracije radi, na lokalnim izborima 2013. godine, makedonska opozicija predvođena Socijaldemokratskim savezom Makedonije osvojila je samo četiri gradonačelnička mesta naspram koalicije predvođene VMRO-DPMNE-om koja je osvojila čak 57 mesta (DUI je osvojio 14 mesta, a opoziciona Demokratska partija Albanaca 2 mesta – vidi Ibid). Ovo govori o potpunoj dominaciji vladajuće koalicije, iako bi, gledano sa strane a kroz prizmu stanja demokratije u državi, bilo očekivano da opozicija jača.

Analitička javnost u državi saglasna je u tome da je uzrok ovakvom stanju statičnost opozicije u kadrovskom ali i u programskom smislu. Dugogodišnji predsednik SDSM-a, bivši predsednik i premijer Republike Makedonije, Branko Crvenkovski, bio je fokalna tačka javne debate u makedonskom društvu, u smislu njegove dominacije i nezamenljivosti na poziciji lidera najveće opozicione partije. Brojni analitičari se slažu u tome da je njegovo ostajanje na čelu SDSM-a, a samim tim i na čelu opozicionog bloka, bilo vrlo loša usluga socijaldemokratama, posebno zbog toga što se za njega vezuje i proces vrlo neuspešne i koruptivne privatizacije tokom devedesetih. Neuspeli bojkot lokalnih izbora 2013. godine zbog nemilih događaja u Sobranju tokom decembra 2012. godine, od kojih je Crvenkovski morao da odustane pod jakim pritiskom domaće i međunarodne javnosti, kao i neočekivano ubedljiv poraz opozicije na samim lokalnim izborima, doveli su do toga da SDSM ipak razmisli o vlastitoj situaciji i da 2. juna 2013. godine na partijskom kongresu u Skoplju, na čelo partije postavi stručnog gradonačelnika Zorana Zaeva (Alsat M 2013).

Neizvesno je da li će uroditi plodom naponi opozicije da se reformiše i uključi ubedljivije u političku bitku. Ono što jeste izvesno je da se stanje demokratije u Makedoniji u poslednjih pet godina vidno pogoršalo, a na to ukazuju i međunarodne organizacije. Ako se ukazivanja domaće javnosti mogu osporiti kao politički pristrasna, a izveštaji Freedom House-a i Evropske komisije okarakterisati kao politički pritisak, kako onda objasniti rangiranje Makedonije u grupu „zabrinjavajućih“ država u kompleksnom globalnom izveštaju Fonda za mir pod nazivom „Failed states index“

(Fund for peace 2013), u kojem je Makedonija zauzela 109. mesto od ukupno rangiranih 177 zemalja (olakšavajuće je to što je rangiranje obratno u ovom istraživanju), i to što boravi u društvu Gane, Jamajke ili Bocvane?

DEMOKRATSKI DEFICIT I IZAZOVI PROCESA EVROATLANTSKE INTEGRACIJE

Specifična priroda navedenih političkih i društvenih procesa u Makedoniji nedvosmisleno podstiče pitanje korelacije između demokratskih deficita i makedonske pozicije u procesu pristupanja evroatlantskim strukturama, kao i politike međunarodnih organizacija u procesu demokratizacije i evropeizacije makedonskog društva. Bilo koja debata o makedonskoj politici ne može da zaobiđe suštinsku varijablu eksternih činilaca koji od sticanja nezavisnosti do danas imaju ključnu ulogu u procesu građenja države, kultivacije političkih i međuetničkih odnosa, predstavljajući ujedno i jedan od najvažnijih faktora stabilnosti.

U regionalno-komparativnoj perspektivi, Makedonija se nalazi u izuzetno specifičnoj poziciji koja se u velikoj meri razlikuje od pozicije u kojoj se nalaze ostale zemlje iz jugoistočne Evrope koje se kandiduju za članstvo u EU. Kada je proces pristupanja Evropskoj uniji u pitanju, Makedonija je prva zemlja koja je potpisala Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju još 2001. godine, a već od 2005. godine ima status kandidata za članstvo. Već 2009. godine Evropska komisija je dala preporuku za početak pregovora o priključenju Evropskoj uniji, ali i pored toga što je preporuka ponovljena pet godina za redom, nije naišla na pozitivan odziv Evropskog saveta. S druge strane, i pored toga što već niz godina ispunjava kriterijume za članstvo u NATO, posle nepovoljne odluke NATO samita u Bukureštu 2008. godine, Makedonija još uvek čeka za ulazak u ovaj vojni savez. Ova dugogodišnja stagnacija u napretku u okviru procesa evroatlantskih integracija najviše je posledica već dvodecenijskog spora sa Grčkom oko upotrebe ustavnog imena Republike Makedonije, kao i niza povezanih identitetskih pitanja koja se javljaju kao nusproizvod ovog spora.¹ Od 2009. godine svi pokušaji za dobijanje datuma za početak pregovora o priključenju Evropskoj uniji su *de facto* naišli na grčku blokadu u okviru Evropskog saveta. Ova već izvanredno kompleksna situacija u poslednjih nekoliko godina se još više komplikuje novom pozicijom Bugarske koja takođe uslovljava makedonski napredak ispunjavanjem novih kriterijuma u dobrosusedskim

1 Pored spora oko naziva Makedonija i opsega njenog korišćenja, u makedonskoj javnosti se ekstenzivno diskutuju i reperkusije koje bi eventualna promena imena imala na naziv makedonskog naroda, nacije, jezika itd.

odnosima između dve zemlje. Ceo proces je obremenjen sporom dinamikom i nevoljnošću političkih elita u sve tri zemlje za ubrzavanje pregovaračkog procesa, što predstavlja činjenicu koja je u velikom kontrastu sa ishodima sličnih sporova između Slovenije i Hrvatske, i Srbije i Kosova. Stoga, u ovom periodu stagnacije u odnosima između Makedonije i Evropske unije, ostatak regiona na krilima poduzetničke politike Evropske komisije postigao je znatni napredak u procesu evropskih integracija uprkos posledicama finansijske krize i zamora od proširenja koji je očigledan u pozicijama nekih zemalja članica Evropske unije. Tako, u međuvremenu, Hrvatska koja je dobila kandidatski status za članstvo samo godinu dana pre Makedonije, prvog jula ove godine je postala najnovija 28. članica Evropske unije; Crna Gora je postala kandidat za članstvo 2010. godine, a 2012. godine je počela i pregovore za članstvo; Srbija je takođe postala kandidat za članstvo 2012. godine, a odlukom poslednjeg samita Evropskog saveta u junu 2013. godine dobila je i zeleno svetlo za početak pregovora o priključenju Evropskoj uniji; Albanija je potpisala Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju i dobila preporuku za kandidatski status; a Kosovo je započelo pregovore o zaključivanju Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju.

Logičan ishod ove pomalo šizofrene konstelacije političkih odnosa u kontekstu procesa evroatlantskih integracija bio bi zastoj u reformskim procesima, smanjenje stepena saglasnosti o ispunjivanju kriterijuma kondicionalnosti i polarizacija političke arene na liniji evroskepticizma. Međutim u makedonskom slučaju stvari nisu tako jednoznačne. Kada je u pitanju odnos političkih elita i javnosti prema evroatlantskim perspektivama, makedonski slučaj je veoma specifičan. Za razliku od drugih društava u regionu, kao na primer Srbije, Bosne i Hercegovine ili Hrvatske, gde postoji određena evroskeptična energija, kao i određene tendencije podeljenosti kod političkih elita oko pitanja opredeljenih aspekata političkog uslovljavanja međunarodne zajednice; u Makedoniji (i uprkos letargičnom karakteru momentalne pozicije Makedonije u procesu pristupanja Evropskoj uniji) praktično ceo stranački sistem i ogroman deo javnosti izričito podupire ovaj proces.

S druge strane, dominantni pristupi teorije evropeizacije ukazuju na presudnost asimetrične moći koju poseduje Evropska unija, što u kombinaciji sa otvorenom perspektivom članstva (Schimmelfennig i Sedelmeier 2005) i troškovima povlačenja iz procesa (Grabbe 2006) čini srž privlačne moći Evropske unije. Međutim, u slučaju procesa proširenja zemljama iz jugoistočne Evrope, ovaj proces evropeizacije je ometen visokim stepenom neizvesnosti oko finalnog cilja to jest članstva u EU. Kao što argumentuje Belloni, kad se cilj članstva u EU transformira u pokretnu metu, onda je veoma verovatno da će lokalni političari povući prethodna obećanja i da će odložiti dalje reforme (Belloni, 2009). Povrh toga, uslovljavanje Evropske

unije „generiše reakciju, polarizaciju i osećaj nepravde u većini zemalja Zapadnog Balkana, posebno kad dodiruje nacionalno osetljiva i nerešena postkonfliktna pitanja“ (Anastasakis 2008).

Ove konstatacije su u određenoj meri adekvatne i u slučaju Makedonije. Međutim, ukoliko se analizira saglasnost za uslovljavanje koja je povezana sa *acquis-om* nasuprot političkom uslovljavanju (Ibid), dolazi se do zaključka da je transpozicija evropskih normi i regulacija još uvek na zadovoljavajućem nivou, čak i u ovakvim odnosima koji ne daju jasnu srednjoročnu perspektivu. U ovom smislu evidentan je pad entuzijazma kako kod vladajućih elita, tako i u okviru javne administracije, a evrointegracijski proces nije tako čvrsto na vrhu političkih prioriteta vladajuće garniture. Međutim, i pored toga što pojava ovih fenomena ima određenu potentnost za polarizaciju političkog polja i već je nekoliko puta bila predmet kritike opozicionog bloka, ipak se čini da je uprkos ovim specifičnim okolnostima vladajuća koalicija uspeła da održi reformske procese na nekom (za Evropsku uniju) zadovoljavajućem nivou. Ovome je u velikoj meri doprinelo i otpočinjanje Pristupnog dijaloga na visokom nivou (High level accession dialogue – HLAD) 2012. godine. Ovaj dijalog predstavlja novi instrument Evropske komisije koji daje dopunski monitoring reformskom procesu i koji utvrđuje prioritete u okviru nacionalne reformske agende sa ciljem da popuni vakuum koji nastaje zbog nemogućnosti da otpočinu pregovori o članstvu. Sa jedne strane, napredak u okviru ovog instrumenta je pozitivno ocenjen od strane Evropske komisije, dok sa druge strane, kad je tehnička strana procesa uslovljavanja u pitanju, u zadnjih nekoliko godina svi godišnji izveštaji o napretku Makedonije u evrointegracijama konstatuju određeni stepen napretka u većini slučajeva.

Međutim, politička dimenzija procesa uslovljavanja generiše drugačiju sliku. Prethodno pomenuti visoki stepen konfliktnosti u političkoj areni Makedonije u velikoj meri determiniše specifični fenomen medijacijske aktivnosti eksternih faktora u makedonskoj politici, povezanih sa problemima političkog dijaloga između glavnih političkih činilaca. Možda najindikativniji primer ovakvog kriznog menadžmenta su incidenti u makedonskom Sobraanju 24. decembra 2012. godine koji su prouzrokovali jednu od najvećih kriza u novijoj makedonskoj istoriji. Međutim, ova kriza ne treba da se tretira kao zaseban i unikatan slučaj jer ona u suštini predstavlja nastavak jednog zabrinjavajućeg trenda koji se ogleda u hroničnom nedostatku kapaciteta političkih elita u Makedoniji za suvereno i institucionalno rešavanje konflikta. Naime, komparativni pregled poslednje četiri krizne epizode u makedonskoj politici od 2001. godine pa nadalje, ukazuje na postojanje slične konfliktne matrice i nametanje (i konsenzualno prihvatanje od strane relevantnih makedonskih političkih elita) međunarodnog faktora kao ključne varijable za okončanje krize i normalizaciju političkih

odnosa. Ovo je vidljivo u slučaju pregovora oko Ohridskog okvirnog sporazuma 2001. godine, u slučaju donošenja Zakona o teritorijalnoj organizaciji 2004. godine, u slučaju takozvanog „Majskog ugovora“ 2007. godine, kao i u poslednjem incidentu u makedonskom Saboru, kada su svi autonomni pokušaji političkih elita u Makedoniji da okončaju probleme završavali potpunim neuspehom, tako da razrešenje kriznih situacija nije bilo moguće bez presudne intervencije međunarodne zajednice. Međutim, kriza prouzrokovana decembarskim incidentom razlikuje se od prethodnih slučajeva u najmanje dve pojedinosti. Sa jedne strane, dok su ostali primeri kriznog menadžmenta imali međuetnički predznak, ovaj incident je manifestovao animozitet na liniji vlast-opozicija i to predominantno u makedonskom stranačkom bloku. Sa druge strane, u slučaju ostala tri primera, u okviru diplomatskih aktivnosti različitih međunarodnih činilaca presudnu ulogu za okončanje konflikata su imali američki medijatori (Marković et al. 2011), a u ovom slučaju dirigentsku palicu je preuzela Evropska unija.

Ironično, konflikt je nastao nekoliko dana nakon relativno pozitivnog zaključka Evropskog saveta u prvoj polovini decembra 2012. godine koji je predvideo obećavajuću mogućnost za odluku za otpočinjanje pregovora za priključivanje Evropskoj uniji na bazi izveštaja koji je Evropska komisija trebalo da pripremi u proleće 2013. godine (Council of EU 2012). Neposredno nakon početka krize, inicijalna reakcija Evropske unije je bila relativno umerena i pozivala je sve strane da bez konfrontacija i institucionalno u okviru Sabora okončaju konflikt u smeru stimulacije za pozitivan prolećni izveštaj. Međutim, čim je kriza dodatno eskalirala odlukom opozicije da bojkotuje predstojeće lokalne izbore u martu i aprilu 2013. godine, Evropska unija je znatno pojačala pritisak. Čini se da se i u ovom slučaju Evropska unija odlučila za vaninstitucionalno rešenje time što je dala potpunu podršku inicijativi predsednika Ivanova o formiranju *ad-hoc* komisije koja bi rasvetlila događaje 24. decembra i pored toga što se Branko Crvenkovski, tadašnji lider opozicije, prvobitno odupirao toj ideji. S tim u vezi, u periodu januar-februar 2013. godine usledile su brojne posete različitih funkcionera Evropske unije čiji je cilj bio da se otkloni blokada političkog života u Makedoniji. Tako, direktor Generalnog direktorata za proširenje u Evropskoj komisiji, Stefano Sanino, u dva navrata je dolazio u Skoplje sa ciljem da utiče na proces rešavanja konflikta. Slične dve misije je imao i reporter Evropskog parlamenta za Makedoniju Ričard Hovit. U ovoj konstelaciji odnosa ključnu ulogu je odigrao komesar za proširenje Štefan Fule, koji je najpre u januaru imao jednu nenajavlvenu kratku posetu Skoplju gde se sastao sa svim predstavnicima političke scene, a zatim je otkazao narednu posetu zbog „frustracije zbog nedostatka progressa u okončavanju političke blokade“ (Euractiv 2013), što je trebalo da pošalje veoma indikativnu poruku makedonskim političkim

elitama. U krajnoj liniji, ključna intervencija koja je i okončala krizu je bila poseta delegacije Evropske unije Skoplju prvog marta 2013. godine, predvođena Fuleom, a koja je uključivala i Hovita, Sanina kao i poslanika u Evropskom parlamentu Jeržija Buseka. Posredništvo ovog kvarteta je bilo ključno u postizanju takozvanog martovskog sporazuma koji je otvorio put učešću opozicije na lokalnim izborima i formiranju anketne komisije u vezi sa događajima 24. decembra.²

Ovakav ishod krize omogućio je Evropskoj komisiji da objavi relativno pozitivan prolećni izveštaj koji je omogućio novu, petu uzastopnu preporuku Evropske komisije za početak pregovora za priključivanje Evropskoj uniji (European Commission 2013). Čini se da ovakav razvoj prilika ulazi u sklop strategije Evropske unije da u nekim slučajevima implementira fleksibilniju i više pragmatičnu evaluaciju političkog uslovljavanja sa ciljem da se izbegnu anticipirani bezbednosni rizici i da se dopunski stabilizuje region (Anastasakis 2008). Međutim, ovo ne znači da brojni demokratski nedostaci koji su se pojavili u poslednje vreme nemaju uticaj na dinamiku odnosa Makedonije sa međunarodnom zajednicom. Zadnja kritika upućena na adresu makedonskog društva je stigla iz Parlamentarne skupštine Saveta Evrope. U svome izveštaju i rezoluciji 1949, 27. juna 2013, u okviru post-monitoring dijaloga sa Makedonijom (Council of Europe 2013), Parlamentarna skupština označila je niz problema koji su bili povezani sa trenutnim stanjem demokratije: upotrebu nacionalističke retorike, podelu političkog života po političkim i etničkim osnovama, polarizaciju i politizaciju društva, kao i političke uticaje na medijski prostor. Kulminacija kritičkog pristupa je i preporuka za ponovno otvaranje kancelarije Saveta Evrope u Makedoniji sa ciljem da pomogne Makedonske „napore za demokratizaciju“ (Ibid).

Na kraju, delikatna situacija u kojoj se nalazi proces makedonskih evroatlantskih integracija potvrđena je i na poslednjem Samitu Evropskog Saveta, na kome su makedonske aspiracije za unapređenje statusa doživele svojevrzni debakl. Junski Evropski Savet već ima istorijski značaj za proces proširenja na region jugoistočne Evrope time što su donete odluke za otpočinjanje pregovora o priključenju Evropskoj uniji sa Srbijom i za početak pregovora o zaključivanju Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju sa Kosovom (European Council 2013), čime je nagrađeno uspešno zaključivanje sporazuma između Srbije i Kosova o normalizaciji odnosa.

2 Anketna komisija, koju čine i dvojica stranih eksperata predloženih od strane Evropske komisije, formalno je konstituisana tek u junu 2013. godine zbog nemogućnosti predstavnika vlasti i opozicije da se dogovore oko izbora predsednika komisije, i pored toga što je formiranje ove komisije bio jedan od primarnih prioriteta prolećnog izveštaja Evropske komisije. Ovaj spor je okončan 12. juna sporazumom da tu funkciju vrši Borče Davitkovski, dekan Pravnog fakulteta u Skoplju.

Makedonija je, i pored preporuke Evropske komisije za otpočinjanje pregovora za članstvo, bila potpuno izostavljena sa liste zaključaka Evropskog saveta. Nažalost, Makedonija nije iskoristila priliku, u čemu pored grčke blokade, svoj doprinos svakako imaju i negativni trendovi makedonske demokratizacije.

* * *

Napori u pravcu demokratizacije političke arene u Republici Makedoniji, od sticanja nezavisnosti do danas, nisu bili bez izazova i povremenih kriza. Posle konflikta 2001. godine, Republika Makedonija je ušla u proces postepene stabilizacije i rekonstrukcije društva i države. Ipak, čini se da poslednjih nekoliko godina Republika Makedonija upada u sve dublji demokratski deficit, barem što se tiče praktikovanja demokratije. S jedne strane, utisak je da građansko društvo pokazuje ozbiljne deficite u izražavanju sopstvene političke energije, našavši se na rubu necivilnosti i političkog nasilja, ne samo po etničkim, već i po ideološkim osnovama. S druge strane, o stranačkoj sceni je stvorena još negativnija slika. Proces neprimerene razmene političkih poruka na relaciji vlast-opozicija kulminirao je 24. decembra 2012. godine, kada se u makedonskom Sobraanju odigrao jedan od najdramatičnijih činova makedonske parlamentarne demokratije. Znatno uvećana konfliktnost političkog polja stimulisana je i frustracijom zbog odsustva suštinskog napretka u evroatlantskim integracijama zemlje, što je sa svoje strane rezultat spoljašnjih faktora, ali i pogoršanog stanja demokratije u zemlji. Ako se konstelacija svih ovih faktora uzme u obzir, i isti se temeljno analiziraju, stiče se utisak da je makedonski primer demokratske krize jedinstven u regionu, a okončanje te krize još uvek se ne nazire.

CITIRANA LITERATURA

- Achilov, Dilshod. 2013. „What Do The 'Gezi Park' Protests Mean For Turkish Democracy?“. International Business Times, dostupno na <http://www.ibtimes.com/fighting-words/what-do-gezi-park-protests-mean-turkish-democracy-1314091>.
- Al Jazeera. 30.05.2013. „Abortus – novi kamen spoticanja u Makedoniji“. Dostupno na <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/abortus-novi-kamen-spoticanja-u-makedoniji>
- Alsattar-M. 02.06.2013. „Zaev – nov predsedatel na SDSM“. dostupno na http://alsat.mk/index.php/vesti/od_zemjata/3391-%D0%97%D0%B0%D0%B5%D0%B2%2C-%D0%BD%D0%BE%D0%B2-%D0%BF%D1%80%D0%B5%D1%82%D1%81%D0%B5%D0%B4%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%BB-%D0%BD%D0%B0-%D0%A1%D0%94%D0%A1%D0%9C.html
- Anastasakis, Othon. 2008. *The EU's political conditionality in the Western Balkans: towards a more pragmatic approach*. Southeast European and Black Sea Studies, Vol.8, No.4, str. 365-377
- Belloni, Roberto. 2009. *European integration and the Western Balkans: lessons, prospects and obstacles*. Journal of Balkan and Near Eastern Studies, Vol. 11, No.3, str. 313-331
- Brif MK. 07.06.2013. „Protestantite na VMRO-DPMNE pred opština Centar go napadnaa advokatot Miroslav Vuic“. dostupno na <http://brif.mk/makedonija/foto-protestantite-na-vmro-dpmne-pred-opstina-centar-go-napadnaa-advokatot-miki-vuik/>.
- Council of EU. 11.12.2012. *Council conclusions: enlargement and stabilization and association process*, 3210th General Affairs Council meeting
- Council of Europe, Parliamentary Assembly. 27.6.2013. *Post-monitoring dialogue with „the former Yugoslav Republic of Macedonia“*. Resolution 1949
- Dnevnik. 06.06.2013. „Protesti od strav Žernovski da ne urne crkva“. dostupno na <http://www.dnevnik.com.mk/default.asp?ItemID=252A59121DFDE044A3BE48D16B0C30CC>
- Donev, Dejan. 2008. *Nevladiniot sektor kako etički korektiv na vlasta*, Skopje: MCMS.
- Edwards, Michael. 2004. *Civil society*, Cambridge/Malden: Polity Press.
- Euractiv. 15.2.2012. „Frustrated“ Füle cancels visit to Macedonia. Dostupno na: <http://www.euractiv.com/enlargement/frustrated-fuele-cancels-visit-m-news-517856>
- European Commission. 2013. *Report from the commission to the European parliament and the council: the former Yugoslav republic of Macedonia: implementation of reforms within the framework of the high level accession dialogue and promotion of good neighborly relations*. Strasbourg: European Commission.
- European Council. 28.6.2013. *Brussels European Council Conclusions*. EUCO 104/2/13 REV 2

- Freedom House. 2013. *Nations in transit – authoritarian aggression and the pressures of austerity*. dostupno na <http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/NIT%202013%20Booklet%20-%20Report%20Findings.pdf>.
- Fund for peace. 2013. *Failed states index 2013*. dostupno na <http://ffp.statesindex.org/rankings-2013-sortable>.
- Grabbe, Heather. 2006. *The EU's transformative power: Europeanization through conditionality in Central and Eastern Europe*. Basingstoke: Palgrave Macmillan
- Hallaseh, Rama. 2012. „Civil Society, Youth and the Arab Spring“ in ed. Caleeya, Stephen and Wohlfeld, Monika. *Change and opportunities in the emerging Mediterranean*. Malta: MEDAC. dostupno na http://www.um.edu.mt/_data/assets/pdf_file/0012/150411/Chapter_13_-_Rama_Halaseh.pdf.
- <http://transform-network.net/es/revista/issue-092011/news/detail/Journal/the-peculiarities-of-the-greek-crisis-democracy-protest-and-contention-in-syntagmasquare.html>
- Kaldor, Mary. 2003. *Global civil society: an answer to war*. Cambridge: Polity Press.
- Kanal 5. 10.06.2013. „Protesti i kontraprotesti pred opština Centar“. dostupno na http://kanal5.com.mk/vesti_detail.asp?ID=9513
- Kin, Džon. 2003. *Civilno društvo*. Beograd: Filip Višnjić.
- Klekovski, Sašo. 2010. „Ulogata na građanskoto opštество vo sovremenoto opštество – primerot na Makedonija“. *Politička misla*, 30 (1): 69-79.
- Krastev, Ivan. 2011. „Paradoksi novog autoritarizma“. *Političke analize*, br.7: 3-9.
- Lok, Džon. 2006. *Pismo za tolerancijata i dve raspravi za vladata*, Skopje: Az-buki.
- Markovic, Nenad, Ilievski, Zoran, Damjanovski, Ivan i Bozinovski, Vladimir. 2011. *The role of the European Union in the democratic consolidation and ethnic conflict management in the Republic of Macedonia*. Regional Research Promotion Programme, 2011, dostupno na: <http://www.rppp-westernbalkans.net/en/library/Research-Results.html>
- Marković, Nenad. 2013. „From post-communist to uncivil society in Macedonia“ in eds. Bojičić-Dželić, Vesna, Ker-Lindsay, James i Kostovicova, Denisa. *Civil society and transitions in the Western Balkans*. London: Palgrave Macmillan.
- Marković, Nenad i Prešova, Denis. 2013. „Izazov parlamentarne demokratije – geneza političke krize u Republici Makedoniji“. *Političke analize*, br.13 (broj u pripremi).
- Nova Makedonija. 13.02.2010. „Vlasta i opozicijata vo vojna preku mediumite“. broj 21909. dostupno na <http://www.novamakedonija.com.mk/NewsDetal.asp?vest=21310101425&id=9&setIzdanie=21909>.

- Nova Makedonija. 22.06.2013. „Parada na gordosta i anti-gej protest vo Skopje“. broj 22917. dostupno na <http://www.novamakedonija.com.mk/DetalNewsInstant.asp?vestInstant=20177>.
- Nova TV online (a). 05.06.2013. „Sobranie: Pro i kontra abortusot“. dostupno na <http://novatv.mk/index.php?navig=8&cat=2&vest=4309>.
- Nova TV online (b). 06.06.2013. „Protesti pred Sobranieto za predlog-zakonot za abortus“. dostupno na <http://novatv.mk/index.php?navig=8&cat=2&vest=4350>.
- Nova TV online (c). 16.04.2013. „Izbori: tret krug vo nedela vo Centar“. dostupno na <http://novatv.mk/index.php?navig=8&cat=2&vest=2674>.
- Pavlović, Vukašin. 2006. *Civilno društvo i demokratija*, Beograd: Službeni Glasnik.
- Radio Slobodna Evropa. 10.06.2013. „Zošto se manipulira deka kje se uriva crkvata Sv.Konstantin i Elena?“. dostupno na <http://www.makdenes.org/content/article/25012407.html>
- Ralchev, Stefan. 2013. *Bulgaria's protests and political crisis: a mixed blessing*. Sofia: Institute for Regional and International Studies. dostupno na <http://iris-bg.org/files/Bulgaria%20political%20crisis%20comments.pdf>.
- Reporters without borders. 2013. *World press freedom index 2013*. dostupno na http://fr.rsrf.org/IMG/pdf/classement_2013_gb-bd.pdf.
- Schimmelfennig, Frank. i Sedelmeier, Ulrich. 2005. *The Europeanization of Central and Eastern Europe*, Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Sitel TV online. 05.06.2013. „Javna rasprava za predloženit Zakon za prekin na bremenosta“. dostupno na <http://www.sitel.com.mk/javna-rasprava-za-predlozheniot-zakon-za-prekin-na-bremenosta>
- Tsiridis, Giorgos. 2011. „The Peculiarities of the Greek Crisis: Democracy, Protest and Contention in Syntagma Square“. *Transform Journal online*, 9 (1), dostupno na
- Utrinski Vesnik. 09.01.2013. „Liderskite sredbi najmalku posakuvani, no neophodni“. dostupno na <http://utrinski.com.mk/default.asp?ItemID=599A9A9DE12B884D81B915484D5886FB>
- Utrinski Vesnik (a). 27.03.2009. „Incident na protestot protiv crkva na ploštadot“. dostupno na http://www.time.mk/story_8a92f73053_article_689ddd40.html
- Utrinski Vesnik (b). 29.03.2009. „Tepaj go bližniot svoj“. dostupno na <http://utrinski.com.mk/default.asp?ItemID=EB24896ABDC49E4F99033A740754B239>.

SUMMARY

THE STATE OF DEMOCRACY IN THE REPUBLIC OF MACEDONIA – FREEFALL OR A TEMPORARY CRISIS?

The state of democracy in the Republic of Macedonia in the last five years indicates a serious crisis of democracy which is hard to qualify. Located anywhere between a “free fall” and a “temporary crisis” the state of democracy in Macedonia is undergoing a challenging period on many accounts. On one hand, a simple analysis of civil society indicates that the political basis of the country has rarely been more conflictual, not just along ethnic, but also along ideological lines, especially in the Macedonian ethnic block. Even more so, the political party scene also undergoes its possibly worst period, culminating in the December 24th 2012 events in the Macedonian Parliament, a display of political violence that has completely derogated procedural and parliamentary democracy in Macedonia, and has put the country in the biggest crisis ever since the conflict in 2001. If one adds up the completely blocked EU perspectives of the country, mostly due to the unresolved name dispute with neighboring Greece, that it becomes clear that the Republic of Macedonia is a very unfavorable position, or as benchmarks of many international organizations show in a serious democratic descend.

KEY WORDS: Macedonia, democracy, civil society, political parties, European intergration, blockade, polarization.

FISKALNI SIRENSKI ZOV

Vladimir Gligorov

Wiener Institut fuer Internationale Wirtschaftvergleiche

SAŽETAK

Tekst se bavi pitanjem svrhe postojanja fiskalnih saveta. Zašto oni postoje i čemu služe? Ideja teksta je da se fiskalna politika, koju vodi političko telo, što je moguće više približi idealu po kome je politika (*policy*) zasnovana na pravilima koja proističu iz obaveze da se ostvare propisani ciljevi. Vlasti i opozicija treba da se obavežu da će se pridržavati pravila, da to unesu u zakon, i da tim zakonom predvide postojanje nezavisnog stručnog tela koje će ih na tu obavezu redovno podsećati. Reč je, dakle, o samo-ograničavanju, sličnom zaštiti od „sirenskog zova“, gde stručno telo treba da podseća da ono što izgleda politički poželjnim zapravo nije dobro.

KLJUČNE REČI: Fiskalna politika, monetarna politika, samo-ograničenje, fiskalna pravila.

Čemu fiskalni saveti i odakle uopšte ideja o njihovom osnivanju? Sajmon Ren-Luis, sa Oksforda, na svojoj internet stranici odgovara na najčešće postavljena pitanja, nudeći analize i primere iz različitih zemalja.¹ Takođe, informativni su i radovi Džordža Kopiča, kao recimo: „Fiscal Rules: Useful Policy Framework Or Unnecessary Ornament?“, IMF WP 01/145 iz 2001. godine. U vreme dok je radio u Međunarodnom monetarnom fondu, Kopič je mnogo doprineo popularizaciji ove ustanove, a postao je i prvi predsednik fiskalnog saveta Mađarske, da bi podneo ostavku kada je vlada promeniviši zakon praktično obesmisllila postojanje saveta. Ta epizoda je dobar, zapravo tipičan, primer tenzija između fiskalnih vlasti i fiskalnih saveta.

Ideja o fiskalnim savetima se možda najlakše može shvatiti na sledeći način. Zapitajmo se zašto je monetarna politika delegirana nezavisnoj ustanovi, centralnoj banci, a fiskalna politika nije? Nezavisnoj centralnoj banci zakon propisuje ciljeve, recimo nisku inflaciju (često po stopi do 2 posto, ili oko 2 posto godišnje), a rukovodstvo banke se onda stara o monetarnoj politici, dakle o tome kako da ostvari taj cilj. To je politika zasnovana na pravilima koja proističu iz obaveze da se ostvare propisani ciljevi.

1 <https://sites.google.com/site/sjqwrenlewis/fiscal-councils>. Pristupljeno 4. septembra 2013. god.

Kako bi taj pristup mogao da se primeni u fiskalnoj politici? Jasno je da neko stručno telo ne može da donosi budžet ili da propisuje poreze i realizuje rashode. Ali, opet, nije dobro ni da se fiskalna politika rukovodi trenutnim političkim interesima, dakle da bude potpuno diskreciona. Uzmimo da postoji politička saglasnost da bi bilo dobro da se fiskalna politika drži nekih pravila, ali da isto tako postoji saznanje da će se trenutne vlasti uvek odreći pravila ako im je to u interesu. Recimo, ako vlasti računaju da bi povećanom javnom potrošnjom obezbedile pobjedu na izborima, onda bi to moglo da bude u interesu i onih koji su trenutno na vlasti, a i opoziciji, da donesu zakon o fiskalnoj odgovornosti i da formiraju stručno telo koje će ocenjivati da li se pravila o fiskalnoj politici poštuju ili ne. Vlasti i opozicija treba da se obavežu da će se pridržavati pravila, pa da to unesu u zakon, i da tim zakonom predvide postojanje nezavisnog stručnog tela koje će ih na tu obavezu redovno podsećati. Reč je, dakle, o samoograničavanju, sličnom zaštiti od sirenskog zova, gde stručno telo treba da podseća da ono što izgleda politički poželjnim zapravo nije dobro. To je, uopšteno rečeno, razlog zašto postojanje fiskalnog saveta može da bude prihvatljivo za sve ili za veliku većinu političkih stranaka, pa i za političku javnost.

Za razliku od centralne banke, u čijoj je nadležnosti monetarna politika, fiskalni savet nema instrumente fiskalne politike, pa će njegova efikasnost zavisiti od toga da li će ljudima iz sveta politike biti više u interesu da poštuju pravila ili da ih krše. Fiskalni savet bi trebalo da ih stalno podseća da ne bi trebalo da popuste pred trenutnim interesima i da nije dobro ako ne poštuju fiskalna pravila propisana odgovarajućim zakonom. Fiskalni je savet dakle način da se političke stranke obavežu da neće popustiti pred sirenskim zovom fiskalne neodgovornosti, koliko god primamljiva ona ponekad bila. No, dok u slučaju monetarne politike vlada može da sluša privlačne zvuke mašine za štampanje para, nezavisna centralna banka može da joj onemogući pristup štampariji. U slučaju fiskalne politike, vlast bi trebalo da se disciplinuje političkom odgovornošću. Fiskalni savet bi mogao da utiče na nju svojim upozorenjima i analizama. No, on obično ne raspolaze sredstvima kojim bi obuzdao vladu da se ne odazove sirenskom zovu povećanja javne potrošnje koje je u neskladu sa fiskalnim pravilima. Teško je čak i centralnim bankama da vladi onemoguće pristup štampariji novca, zbog čega ima samo nekoliko stvarno nezavisnih centralnih banaka. Još je manji broj fiskalnih saveta sa potrebnim autoritetom u javnosti da mogu da naškode političkim interesima neodgovornih fiskalnih vlasti.

Fiskalna pravila na čije se poštovanje vlasti zakonom obavezuju su različita, ali su sva na neki način motivisana uverenjem da bi budžet trebalo da bude uravnotežen i da bi javni dugovi trebalo da se vraćaju. To praktično znači da javni dug ne može da raste beskonačno brže nego što se

povećava ukupna proizvodnja, jer bi to bilo neodrživo. Džejms Bjukenan, koji je dosta uticao na zagovornike fiskalne odgovornosti, smatrao je da je potrebno da ustavom bude propisana obaveza fiskalnih vlasti da svu tekuću potrošnju finansiraju iz tekućih prihoda – recimo u toku jedne fiskalne godine. Tako je u federalnim državama u Americi, jer one ne mogu da imaju fiskalne deficite i dužne su da uravnoteže svoje budžete iz godine u godinu, usled čega su dugovi federalnih država relativno mali, dok same federalne vlasti nemaju tu obavezu. U Evropskoj uniji je odnos upravo obrnut, jer zajednički budžet mora da bude uravnotežen, dok budžeti država članica ne moraju. Usled toga, u Americi značajnu ulogu ima Kongresni ured za budžet (Congressional Budget Office) koji je neka vrsta fiskalnog saveta, dok se u Evropskoj uniji preporučuje osnivanje fiskalnih saveta na nivou država članica.

Ideja da vlastima ne bi trebalo dozvoliti da se zadužuju ima mnogo dužu predistoriju, a posebno je bila popularna u doba prosvetiteljstva. Zagovornici trajnog mira, Kant pre svih, su verovali da bi sposobnost države da ratuje bila smanjena ukoliko ratni pohodi ne bi bili kreditirani. Isto, smatrali su ljudi kao Bjukenan, može da se primeni i na ostale državne projekte, koji su uglavnom politički motivisani ili im je cilj preraspodela, ili neopravdana preraspodela sredstava od jednih poreskih obveznika drugima (pogotovo između generacija, gde buduće generacije ne mogu da učestvuju u današnjim odlukama o povećanju javnog duga). Ukoliko fiskalne potrebe nije moguće finansirati zaduživanjem, te se mogućnosti smanjuju. Tako da nije reč samo o održivosti javnog duga, nego i o potrebi da se fiskalna politika rukovodi određenim načelima, nekom vrstom društvenog ugovora, odgovarajućom kombinacijom efikasnosti i pravičnosti, kako je isticao Džon Rols.

O svemu se tome može raspravljati, a ta rasprava zapravo i traje neprestano, posebno u kontekstu ideje, koju je naročito snažno istakao Dejvid Rikardo, da su zaduživanje i oporezivanje supstituti, te da može imati smisla da se vlasti zadužuju kako bi svoje obaveze finansirale danas, a poreze prikupile sutra. U tom slučaju, javni dug bi varirao od relativno visokih iznosa u rđava vremena do niskih u dobra vremena. Fiskalna bi pravila trebalo da budu sa time usklađena. Ako se smatra da javni dug ne bi trebalo da bude veći od 45 posto bruto domaćeg proizvoda (BDP), kao što je slučaj u Srbiji, to bi moglo da se tumači tako kao da bi njegova srednja vrednost u dužem vremenskom periodu trebalo da bude negde, recimo, oko 40 ili 35 posto, pa da se dopusti fiskalni deficit koji ne dovodi do povećanja javnog duga preko 45 posto u rđava vremena, a da u dobra vremena on može da se spusti, recimo, i na 30 posto bruto domaćeg proizvoda, ili niže. Tako bi se obezbedilo dovoljno fiskalnog prostora da se ne mora štedeti u rđava vremena, a da se opet ni ne troši preterano u dobra vremena.

Fiskalni bi savet trebalo da ukazuje na to da li je fiskalna politika takva da se zaista obezbeđuje održivost željenog nivoa javnog duga i sa tim usklađeni nivo dodatnog zaduživanja države, dakle fiskalni deficit. Savet, naravno, nema nikakvu političku snagu, već samo snagu argumenata. Sukobi između vlasti i fiskalnog saveta mogu da izbiju po tri osnovna, i svi poznati iz iskustva većine zemljama, a već su se ispoljili i u kratkoj istoriji srpskog fiskalnog saveta.

Prvo se može reći da je savet nestručan, jer ili pogrešno tumači fiskalne zakone i politiku ili greši u analizi tekućih kretanja u budžetskim prihodima ili rashodima. Ovo je, naravno, stvarni rizik koji fiskalni savet preuzima, jer fiskalna realizacija zavisi od mnogih činilaca, pa se sva predviđanja moraju neprestano korigovati. No, spor je obično u tome da li struka greši sistematski ili ne, a isto važi i za vlasti. Kako su ove druge pristrasne, trebalo bi očekivati da eventualni sporovi fiskalnog saveta i fiskalne vlasti budu oko toga da li se, recimo, fiskalni deficit potcenjuje ili precenjuje sistematski ili ne. U Srbiji je fiskalni savet uglavnom malo grešio, dok su fiskalne vlasti sistematski bile preterano optimistične. To je uobičajena konstelacija, usled koje je postojanje stručnih procena korisno, mada se stručne procene moraju usklađivati sa realnim kretanjima koja će u većoj ili manjoj meri odstupati od prognoza. U Srbiji su se fiskalne vlasti u svakom sporu pokazale pristrasnim, a njihove kritike ocena fiskalnog saveta kao pogrešne.

Druga uobičajena primedba je da fiskalni savet predlaže ono što svako zna, dakle štednju, kako se ne bi prekršila pravila ili kako rast javnog duga ne bi težio da postane neodrživ. Ova primedba, takođe, može imati smisla kada se određuje fiskalno pravilo, jer je nužno izbegavati štednju u recesiji ili u uslovima niske stope rasta i visoke stope nezaposlenosti. Problem nastaje, međutim, kada se, kao u slučaju Srbije, zakonom određeni gornji nivo javnog duga prebaci za najmanje 15 postotnih poena, ili za jednu trećinu, pri čemu je planirani fiskalni deficit za 2013. već praktično udvostručen, odnosno biće dvostruk na kraju godine ukoliko se ne smanji potrošnja ili ne povećaju prihodi. U tim okolnostima, fiskalni savet nema šta drugo da kaže nego da je zaista potrebno smanjiti potrošnju kako bi se zaduživanje države barem usporilo. To zaista može da ima recesione posledice, ali o tome vlada treba da misli u trenutku kada donosi budžet. Jer ako je budžet nerealan, pa mora da se koriguje već posle šest meseci, onda je pitanje samo da li je fiskalni savet na vreme upozoravao na to. A on to jeste činio. Zaista, svako zna da se mora štedeti ako zbog preterane potrošnje narastaju dugovi. Naravno, u slučaju da se smanjenjem javne potrošnje produbi recesija, može se povećati procenat javnog duga u odnosu na BDP, što znači da će primena preporuka fiskalnog saveta imati negativne posledice po kredibilitet samog saveta. U nekim okolnostima

može biti najbolje da se proglasi moratorijum na finasiranje javnih dugova i da se uđe u pregovore sa poveriocima, kao u nekom stečajnom postupku. To takođe obesmišljava ulogu fiskalnog saveta, budući da bi on trebalo da svojim blagovremenim upozorenjima i preporukama praktično obezbedi garanciju da do tog raspleta neće doći.

Ovde se može nešto reći o teorijskoj motivaciji fiskalnih pravila i uopšte politike koja se zasniva na pravilima, a ne na diskrecionom odlučivanju. Presudni uticaj u teorijskom razumevanju prednosti politike načela, da je tako nazovem, bar u makroekonomskom kontekstu, imao je članak Fina Kidlenda i Edvarda Preskota „Rules Rather than Discretion: The Inconsistency of Optimal Plans“, *Journal of Political Economy* 85 (1977): 473-492. Ako se donose, u ovom slučaju, budžeti za koje se očekuje da će biti podložni rebalansima, onda će neispunjavanje usvojenog budžeta biti očekivano, a očekivan će biti i njihov rebalans, jer u času kada će biti potrebno da se štedi, neće biti poželjno da se to zaista i čini. Kada fiskalni savet bude upozorio da je potrebna štednja, odgovor će biti da će to više biti štetno nego korisno, i da bi bilo bolje kada bi bile predložene mere za ubrzanje privrednog rasta što bi onemogućilo stvaranje deficita. Time se, naravno, taj fiskalni savet zapravo dezavuiše, jer je njegov zadatak upravo da omogući vladi da se pridržava pravila utvrđenih zakonom. On treba da donosi budžete, po mogućnosti na duži period, koje neće biti potrebno menjati između ostalog i zato što nedostaje poverenja u spremnost vlade da se tih fiskalnih obaveza pridržava. Problem je, teorijski posmatrano, u tome što je potrebno da se pretnjom da će vlasti sprovoditi suboptimalnu politiku predupredi ponašanje samih tih vlasti da ne dozvole da nastane takvo stanje stvari. Uzmimo kao primer neko veliko preduzeće koje je bankrotiralo. Optimalno bi bilo kad bi fiskalne vlasti odlučile da to preduzeće subvencionišu, kako bi se, recimo, izbegla recesija do koje bi moglo da dođe prestankom njegovog rada, ali i da bi se izbegli fiskalni troškovi zbog povećanja broja nezaposlenih. Fiskalni savet bi trebalo da podrži prethodnu pretnju vlasti da neće subvencionisati takva preduzeća, što bi trebalo da ih disciplinuje i da smanji verovatnoću da će bankrotirati. Time bi se obezbedilo da vlasti vode optimalnu politiku i da ne moraju da je reoptimizuju usled toga što ne postoji dovoljno kredibilna pretnja da neće odustati od pravila na koja su se obavezale.

Navedena nedoslednost je najčešći razlog zbog kojeg fiskalni saveti uglavnom ne funkcionišu, a pozitivnih primera je relativno malo. Dodatni prigovor – koji se takođe mogao čuti u Srbiji, a ranije je bio uzrok spora između mađarskog fiskalnog saveta i tadašnje nove mađarske vlade – jeste taj da je fiskalni savet politizovan, jer su njegova upozorenja odjednom postala dramatičnija, a predložene mere štednje oštrije. Ovo je posledica uobičajenog političkog ciklusa. Fiskalni savet može se naći u nezavidnom

položaju u periodu kada se menja vlast. Uzmimo, kao što je bio slučaj, da vlada pre izbora značajno poveća fiskalni deficit i optereti javni dug preko granice koju propisuje zakon. Fiskalni savet je, naravno, dužan da ukaže na opasnosti takve politike, što je savet u Srbiji i činio. No, ako vlasti ne mare za ta upozorenja, onda će se nove vlasti suočiti sa obavezom da značajnije povećaju fiskalnu štednju, a stanje u javnim finansijama postaće još bliže neodrživom. Upozorenja fiskalnog saveta biće dramatičnija onda kad stanje bude značajno lošije. Ta je situacija dobro opisana u političko-ekonomskoj literaturi. Vlasti koje očekuju poraz na izborima teže da ostave lošiju fiskalnu situaciju novoj vladi, kako bi ona, primorana da uvodi nepopularne mere štednje ili da povećava poreze, brzo izgubila podršku.

Novе vlasti mogu da pribegnu kritici fiskalnog saveta jer će u toj novoj situaciji njegova upozorenja zvučati dramatičnije, a predlozi mera biti restriktivniji. Stoga slede optužbe za pristrasnost i politizaciju, mada je u stvari reč samo o znatno pogoršanom stanju. Fiskalnom savetu nije jednostavno da izbegne ulogu kolateralne štete političkih sporova ili naprosto konkurencije. U retkim slučajevima, u nekim zemljama su političke stranke i javnost svesni problema i ne prebacuju odgovornost na fiskalni savet onda kada je tamo nema.

Svi ovi problemi proističu iz činjenice da fiskalni saveti nemaju načina da obavežu vlasti da se pridržavaju pravila, dakle da se odupru sirenskom zovu političke dobiti. Da bi fiskalni saveti privoleli vlasti da se obavežu na pravila i da ih poštuju, potrebno je da ih nepridržavanje pravila košta – u javnosti i kod glasača. No kako su često, pogotovo u recesiji, interesi javnosti, a često i glasača, usklađeni sa vlastima kada je reč o tome da se odloži štednja, ili da se ona prebaci na samo pojedine grupe ili slojeve, obično je privlačnost sirenskog zova fiskalne neodgovornosti neodoljiva.

SUMMARY

The paper looks into the idea of fiscal councils. Why do they exist and what purpose do they serve? Their major purpose is to bring fiscal policy closer to the ideal of policy based on rules rather than on voluntary discretion. Government and opposition should accept a nonpolitical body that will control the execution of fiscal policy. Fiscal councils are, therefore, a kind of self-constraining institutions that is similar to the protection of the song of the sirens.

KEY WORDS: fiscal policy, monetary policy, self-constraint, fiscal rules.

RAZUMEVANJE I OBJAŠNENJE: DA LI JE DRUŠTVENA NAUKA VEĆ UJEDINJENA?

Milovan Dekić
Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka

SAŽETAK

Ovaj rad je iz oblasti metodologije i istorije društvene nauke. Kako se u novijim raspravama o ujedinjenju društvene nauke metodološki aspekt često zapostavlja, gubi se iz vida da je konvencionalna društvena nauka u dobroj meri već ujedinjena. Kako bih to dokazao, u radu pokušavam da rekonstruišem istraživački program, implicitan u radovima brojnih društvenjaka od Žan Žak Rusoa, preko Emila Dirkema, do Tomasa Šelinga. Taj program nosi naziv metodološki individualizam i oslanja se na dva pojma: na pojam individualnog delanja i na pojam nenameravanih posledica. Na kraju predlažem da preostalom delu zadataka ujedinjenja treba težiti u vidu daljeg izvođenja zaključaka ovog programa, a koji se danas najpotpunije ostvaruje na području bihejvioralne ekonomije.

KLJUČNE REČI: razumevanje, nenameravane posledice, teorija igara, metodološki individualizam, agregacija, Zatvorenikova dilema

U ČEMU JE PROBLEM?

U poslednjih nekoliko godina se, naročito među društvenjacima koji u psihologiji i ekonomiji vide pogonsku snagu prave društvene nauke, intenzivirala debata oko mogućnosti njenog ujedinjenja u jedinstvenu nauku o ljudskom ponašanju. Po njima, 20. vek je bio vek disciplinarnе specijalizacije, a 21. vek bi trebalo da bude vek *transdisciplinarnе sinteze* (Gintis et al. 2005, 4). Međutim, zasad opšta saglasnost postoji oko donekle trivijalnih tvrdnji: da je predmet društvene nauke ljudsko ponašanje, a da je vrhovni cilj naučne aktivnosti njegovo objašnjenje. Ovo je možda i jedina saglasnost, s obzirom na to da čitav niz važnih pitanja ostaje nerešen. Najpre, tu je pitanje o upotrebljivom modelu čoveka: trenutno nijedan model ne

uživa univerzalno transdisciplinarno priznanje (Dirkem 1963; Smit 1998; Kahneman, Slovic & Tversky 1982; Gigerenzer 2008; Gintis 2000; Gintis *et al.* 2005). Drugo pitanje je pitanje istraživačkog pristupa: da li istraživanje treba da se osloni na kompjuterske simulacije ili, recimo, na bihejvioralnu teoriju igara i laboratorijske eksperimente, kao osnovu za izgradnju društvene teorije? (Bohnet 2009; Harrison *et al* 2005; Hedstrom 2005, ch 6) Takođe, ontološka pitanja predstavljaju prepreku: da li je oslanjanje na teorije srednjeg obima dovoljno (jer se putem njih mogu otkriti i dokazati neposredni uzroci ponašanja, poput instrumentalne racionalnosti) ili je za dobro, tj. finalno objašnjenje, potrebno dublje uranjanje u logiku evolucije ljudske vrste kako bi se otkrili ultimativni uzroci ljudskog ponašanja (poput gena)? (Merton 1998, gl. 2; Dokins 2008; Richerson & Boyd 2006) Goruće pitanje je i suprotstavljenost G. Zimelove „apstraktne psihologije“ i složenijih oblika heuristika i pristrasnosti pronađenih u kognitivnoj psihologiji od 80-ih godina pa do danas: ostaje pitanje šta je prikladniji model za objašnjenje ponašanja u makrodruštvenoj nauci, i ima li potrebe konvencionalnu psihologiju komplikovati kognitivnim detaljima (Boudon 2012; Manzo 2012). Takođe, čini se da ne postoji saglasnost ni oko toga da li su društveni mehanizmi ontološka ili pre epistemološka kategorija smeštena u domenu saznanja (Elster 2007; Persson 2012; 2012a; Little 2012). Na kraju, nema saglasnosti ni oko toga da li je potrebno šire povezivanje društvene nauke i neuronauke: neki autori (npr. Gul & Pendorfer 2008) smatraju da su neurološki argumenti irelevantni za objašnjenje ponašanja (Caplin & Schotter 2008). Sva ova pitanja samo dokazuju da društvenjake angažovane na poslu ujedinjenja tek očekuje veliki posao¹.

Rejmon Budon, u svojevrsnoj kritici trenutnog stanja u analitičkoj sociologiji (koja se lako može povezati sa zalaganjem za jedinstvenu društvenu nauku), istakao je da se unutar njenih krugova dosta energije troši na sekundarne tehničke detalje (Boudon 2012, 31). Mislim da to stvara možda i centralni problem u trenutnoj diskusiji o ujedinjenju društvene nauke. Na primer, Herbert Gintis tvrdi da metodološka pitanja treba ostaviti po strani, jer njima treba da se bave filozofi a ne pravi naučnici². Međutim, bez temeljnog bavljenja metodologijom, studije orijentisane na objašnjenje društvenog ponašanja mogu prerasti u puku deskripciju onoga što će na kraju malo ko osporavati. Pouka iz situacija Zatvorenikove dileme je da ljudska individualna racionalnost može biti kolektivno samoporažavajuća. Eksperimenti sa Igrom ultimatumima i Igrom javnih dobara, protivno standardnim sociološkim i ekonomskim pretpostavkama, dokazuju da su ljudi skloni uslovnoj saradnji i altruističkom kažnjavanju. Analitički narativi

- 1 Naravno, u daljem tekstu ću biti primoran da se u odnosu na neka od njih i sam odredim.
- 2 Vidi njegovu recenziju knjige *The Oxford Handbook of Analytical Sociology* na Amazon.com.

dokazuju da akteri racionalno reaguju na podsticaje i stvaraju nename-ravane makroposledice. Sve je to dokazano već nebrojano puta, tako da traganje za novim dokazima, koji na kraju potvrđuju očigledne pretpo-stavke i gomilaju broj deskriptivnih studija na istu temu, teško da će druš-tvenu nauku odvesti u pravcu koji društvenjaci željno iščekuju. Štaviše, izbegavanje metodoloških rasprava teoriju vodi u neku vrstu ćorsokaka: Gintisova potraga za „ultimativnim uzrocima“ ljudskog ponašanja odvela ga je u pravcu evolutivne teorije koja se, barem na sadašnjem stupnju dostu-pnih saznanja, svodi na pričanje priča i koja, samim tim, sebe diskredi-tuje. Naravno, ne tvrdim da ne treba konstantno pokušavati s opovrgava-njem već razrađenih hipoteza i teorija. Samo pokušavam da naglasim da je apsolutno neophodno pokloniti znatno više pažnje i uložiti veći napor u istraživanje epistemoloških i metodoloških pretpostavki nužnih za ujedi-njenje društvene nauke. Tek dokazivanjem ostvarljivosti i isplativosti tog zadatka u domenu pretpostavki sticanja i organizovanja saznanja o ljud-skom ponašanju možemo očekivati da se unutar naučne zajednice postigne i širi konsenzus o ovom životnom pitanju društvene nauke.

Iskoristiću jedan primer kako bih pojasnio šta imam na umu. Dok god ne „dokažemo“ da je, recimo, Mizesov princip metodološkog singularizma (ili objašnjavanja pojedinačnih fenomena) forma u kojoj bi trebao da se iscrpljuje dobar deo kvalitetne društvene nauke, deskriptivna ili kritička nauka će izgledati kao podjednako legitiman intelektualni poduhvat, iako istu samo udaljavaju od ideala naučnosti³. Potom, bez te saglasnosti, besplodni ontološki napadi metodoloških holista i kritičkih realista na individualiste mogu da se nastave u nedogled, iako se pokazalo da kao što ni kolektivistu nekada (poput Emila Dirckema ili Karla Marksa), ni kritički realisti danas (poput Dejva Elder-Vasa) nisu imuni na korišćenje klasične individualističke mašinerije u svojim objašnjenjima. Takođe, dok god se metodološka pitanja tog tipa ne stave u prvi plan, kao što je ukazao još Jozef Agasi (Agassi 1975, 145), upadanje u suviše metafizičke rasprave je neizbežno. Polemika između Herberta Gintisa i Kena Binmora to dobro ilustruje (Binmore 2010; Gintis 2011).

Ovaj članak se pridružuje pozivu na ujedinjavanje društvene nauke na sledeći način. Argumentacija glavnih zagovornika stvaranja jedinstvene bihejvioralne nauke daleko prevazilazi okvire tradicionalne društvene nauke. Njena srž izmeštena je u domen evolutivne ljudske biologije (i tzv. gensko-kulturne koevolucije). Neki autori ove orijentacije (poput Gintisa i Ernsta Fehra) svoje radove publikuju u prestižnim časopisima kao što su *Nature* i *Science*. Takođe, oni inspiraciju često više vuku iz radova Čarlsa

3 Na značaj principa metodološkog singularizma za društvenu nauku, sa posebnim osvrtom na fenomenologiju društvenih normi, pokušao sam da ukažem u (Dekić 2013).

Darvina i Ričarda Dokinsa, nego, recimo, iz radova Karla Marksa ili Žan Žak Rusoa. To je, između ostalog, rezultiralo i činjenicom da su tradicionalni sociolozi i konvencionalni metodolozi skrajnuti iz glavnog toka rasprave. Takvo stanje ne ide u prilog nijednoj strani. Trebalo bi da ovaj članak pomogne prebrođivanju tog jaza, i otpočinjanju i olakšavanju dijaloga između tradicionalista i bihejvioralnih naučnika postepenim približavanjem nekih od koncepata tradicionalne nauke novoj nauci o ljudskom ponašanju. Ukoliko ne želimo da težnja o njenom zasnivanju završi na marginama društvene nauke, te da njeni glavni zastupnici budu proglašeni za ekscentrike koji olako tvrde kako znaju toliko da zaslužuju po doktorat iz svake pojedinačne oblasti društvene nauke⁴, ovo je neophodan zadatak, i mora se odvijati korak po korak. Ovaj rad kreće u tom pravcu, istražujući neke tradicionalne metodološke teme konvencionalne društvene nauke, za koje verujem da bi trebalo da budu od interesa i novim bihejvioralistima⁵.

Ukratko, pokušaću da pokažem da je tradicionalna društvena nauka ujedinjena u većoj meri nego što se to inače veruje. To se može dokazati analizom nekih metodoloških spisa, a u većoj meri analizom konkretnih empirijskih studija. U prvom delu rada pokazaću da tradicionalni *verstehen* koncept individualističke društvene nauke nije ništa drugo do tipičan primer kauzalnog objašnjenja, čime, u domenu društvene nauke, potvrđujem Elsterovu tezu (Elster 2007, 271) da je u nauci svako objašnjenje uvek kauzalno. S obzirom na to da se ideja razumevanja u tradicionalnoj nauci predstavlja kao suprotstavljena ideji objašnjenja (*erklärung*), pokušaću da pokažem da je to zabluda. (Naravno, to je samo jedna od lažnih podela koja koči brži proces integracije, ali verujem najvažnija.) U drugom delu pokušaću da produbim značaj koncepta nenameravanih posledica. Ovo vidim kao najvažniji projekat tradicionalne društvene nauke koji nikada do kraja nije dovršen, iako je, kao što ćemo videti, bilo pokušaja u tom pravcu. S obzirom na to da ne mogu da dokažem (u smislu potvrđivanja istinitosti) tezu da je takav metod bavljenja društvenim fenomenima najbolji, učiniću to tako što ću pokazati da je u analizama klasičnih društvenjaka i mislilaca on bio uobičajen. To ću dokazati rekonstruisanjem analitičkog okvira implicitnog u radovima klasika kakvi su Karl Marks, Žan Žak Ruso, Aleksis de Tokvil, Žan Pol Sartr i Emil Dirkem: oni su, iako nesvesno, već u svoje vreme nauku snabdeli relativno koherentnim programom nastalim kao posledica želje da istu snabdeju alatima dobrog

4 Vidi Gintisovu video prezentaciju na http://videlectures.net/cvss08_gintis_fpubs/ (Pristupljeno 20. juna 2013)

5 U domenu striktno ekonomske metodologije, debata na ovom tragu je skoro otvorena knjigom (Caplin & Schotter 2008).

objašnjenja. Važnije, videćemo da se oni nisu zaustavili na nenameranim posledicama kao metatezi; otišli su i dalje, pretvarajući tu tezu u eksplanatornu mašinu, sa konkretnim mehanizmima koji je pokreću. Na kraju, videćemo da oni nisu bili imuni na korišćenje aparatura poput, recimo, (neformalizovane) teorije igara, koja u novoj nauci o društvenom ponašanju uživa zavidan status kao univerzalna „taksonomija za raščlanjivanje društvenog sveta“ (Henrich et al 2004, 57). Dakle, taj deo će dokazati da je među njima postojala veća doza metodološkog jedinstva nego što se to inače prikazuje. U zaključku, osvrnuću se na razlog zbog koga se metodološki individualizam odbacuje kao univerzalna gramatika društvene nauke. Takođe, na tragu intuitivnih uputa Gordona Taloka (Tullock 1972) i Jona Elstera (Elster 2010), pokušaću da do kraja izvučem posledice predložene metodološke logike. Po savetu Vilijema Blejka: nikad ne možete znati šta je dovoljno dok ne pokušate više nego što je dovoljno.

VERSTEHEN KAO KAUZALNO OBJAŠNJENJE

MAKS VEBER I „ROBINSON KRUSO PRISTUP“

Maks Veber, u pismu svom prijatelju i ekonomisti Robertu Lajfmanu od 9. marta 1920. godine, zapisao je i sledeće: „... sudeći da sam, po dokumentima o postavljenju, sada sociolog, to će mi omogućiti da proteram čitav niz kolektivnih pojmova koji su i dalje zastupljeni među nama. Sociologija uvek mora otpočeti svoje istraživanje od delanja jednog ili više odvojenih pojedinaca, te samim tim mora koristiti isključivo individualističku metodu“ (cit u: Mommsen 1965, 44). Naravno, isti stav, koji Mils i Gert karakterišu kao „Robinson Kruso pristup klasičnih ekonomista“ (Gerth & Mills 1946), prisutan je i u uvodnim stranama *Privrede i društva*. On objašnjava kako su tvorevine poput države „samo rezultati i povezanosti specifičnog delanja pojedinačnih lica, pošto su samo ona nama razumljivi akteri smisaono orijentisanog delanja... I socijalistička privreda bi se morala putem tumačenja *rozumeti* u sociološkom smislu isto onako 'individualistički', tj. na osnovu delanja pojedinaca... kojim su se to motivima *rukovodili* i *rukovode* pojedini funkcioneri i članovi te 'zajednice' tako da njihovo ponašanje dovodi do *nastajanja i daljeg postojanja* te zajednice“ (Veber 1976, 10-13). Drugim rečima, trebalo bi da se sociologija prilikom objašnjavanja društvenih fenomena, koliko god je moguće, uzdržava od upotrebe opskurnih kolektivističkih pojmova kao njihovih uzroka, i da svako objašnjenje utemelji u svrsishodnom, smislenom delanju ljudi. Pojmovi kao što su „kultura“, „klasa“, „mentalitet“, „norme“ ili „tradicija“ mogu se koristiti samo kao opisni, dok su u eksplanatornom smislu oni od ograničene upotrebljivosti. Njih posmatrač može upotrebljavati samo kako bi kategorizovao

određeno stanje stvari u društvu. A možda najvažniji razlog za njihovo izbegavanje je taj što oni naučnom objašnjenju ne dodaju ništa novo, ili kvalitativno drugačije što ne bi moglo biti izraženo upotrebom individualističkih koncepata kakvi su ljudske želje (preferencije) i ljudska verovanja. Veber zaključuje da je glavni „zadatak sociologije da ove kolektivne pojmove razloži do nivoa 'razumljivog' delanja, tj. bez izuzetka, do nivoa ljudi koji su u međusobnoj interakciji“ (cit u: Gerth & Mills 1946, 55).

U ovim redovima moguće je iščitati dva važna elementa Veberovog pristupa, koji ću nadalje nazivati pristupom metodološkog individualizma. Prvi podrazumeva zahtev da se pokaže na koji način, tj. putem kojih mehanizama, kolektivni fenomeni nastaju kao agregatna posledica individualnih delanja. Drugi, bazičniji, podrazumeva zahtev razumevanja (ili *verstehen*): do konačnog objašnjenja nekog fenomena stiže se samo putem razumevanja motiva delatnika koji svojim delanjem učestvuju u proizvodnji makrofenomena. U ovoj koncepciji, ljudski motivi *su* i uzroci složenijih fenomena, pa se veruje da je njihovim obelodanjivanjem postupak objašnjenja uspešno završen. Za početak, šta proces razumevanja podrazumeva i kako on funkcioniše?

Iako je suština ove metode različito određivana u istoriji društvene nauke⁶, ja se oslanjam na određenje koje nudi Rejmon Budon (Boudon 1981, 166). Po Budonu, pojam *verstehen* izvorno podrazumeva misaonu radnju tumačenja putem koje se delanje pojedinca *objašnjava* otkrivanjem motiva koji su uzrokovali samo delanje. Drugim rečima, tumačenje podrazumeva rekonstruisanje značenja koje ono ima za delatnika. Ovoj Veberovoj ideji Budon kao neizostavan deo dodaje i pokušaj da se rekonstruišu i sami razlozi zbog kojih se određeno delanje pojedincu čini kao dobra opcija (Boudon 2000, 98). Konačno, Budon veruje da je pojam razumevanja ništa drugo do jedna *otvorena koncepcija racionalnosti*. U tom tumačenju, razumevanje delanja cilja na otkrivanje uzroka ponašanja koji su smešteni unutar domena subjektivno jakih razloga, zavisnih od specifičnih konteksta u kojima akter operiše. Drugim rečima, uzroci koji objašnjavaju zašto se ideal-tipski pojedinac ponaša tako kako se ponaša ili zašto veruje u to što veruje da su njegovi subjektivni razlozi za to. Pojedinac se priklanja određenom sistemu razloga onda kada mu oni deluju smisljeno. „Ideal-tipski pojedinac usvaja određeno verovanje čim stekne utisak da je ono utemeljeno u sistemu razloga koji u njegovoj glavi ostavljaju utisak da su prihvatljivi, i kada ne vidi bilo koji alternativni sistem koji bi mogao voditi ka alternativnom verovanju“ (Boudon 2012, 15).

6 Najčešće je njegovo mešanje sa pojmom interpretacije (*Auslegung*). On podrazumeva ne objašnjenje pojedinačnih slučajeva, već razumevanje („šta je to?“) dubljeg smisla složenijih istorijskih procesa.

Treba primetiti da je ovakva metodologija bila prisutna i u studijama Emila Dirkema, što ga, suprotno svim konvencionalnim verovanjima, zapravo čini metodološkim individualistom. U *Podeli društvenog rada* on maestralno primećuje koje je poreklo logike koja, naročito intenzivno u njegovo vreme, rukovodi društvena kretanja: „individualizam ... je pojava koja nigde ne počinje, nego koja se razvija, bez zastoja, tokom cele istorije“ (Dirkem 1972, 195). Pažljivo čitanje Dirkemovog prikaza razvoja ovog procesa pokazaće nam da on na umu ima ono što je Maks Veber podrazumevao pod procesom difuzne racionalizacije u sferi morala. „Civilizacija pokazuje težnju da postane racionalnija i logičnija ... Zato što postaje racionalnija, kolektivna svest postaje manje imperativna, te, i iz tog razloga još, manje ometa slobodan razvitak individualnih raznolikosti“ (*ibid*, 290-91). Ova racionalizacija se ogleda u smeni krivičnog restitutivnim pravom. Danas, možda najbolja potvrda daljeg napredovanja ovog procesa je postepeno odumiranje smrtno kazne u demokratskim zemljama, do kojeg dolazi usled dovođenja u pitanje njene efikasnosti a na osnovu krajnje racionalnih razloga. Otvorenu koncepciju racionalnosti Dirkem je možda najočiglednije odbranio u *Elementarnim oblicima*. Tu je Dirkem pokazao da kolektivna verovanja mogu opstati samo pod uslovom da zadovolje kriterijum nepristrasnog posmatrača Adama Smita: „Pojam koji se prvobitno smatrao istinitim zato što je kolektivan, teži da postane kolektivan samo pod uslovom da se smatra istinitim: pre nego što mu poklonimo poverenje, zahtevamo da nam pokaže svoje isprave... Uzimamo kao aksiom da religijska verovanja, ma koliko ponekad bila naizgled čudna, sadrže istinu koju valja razotkriti“ (Dirkem 1982, 395-96). Drugim rečima, verovanja opstaju samo kada se pojedincima čini da je sistem razloga koji ih podržava bolji od drugih raspoloživih.

KARL POPER I „NULTA HIPOTEZA“

Isto kao što je Maks Veber bio opčinjen individualističkom metodom marginalističke škole, i Poperovo viđenje metoda društvene nauke rezultat je njegovog divljenja ekonomskoj teoriji. On poentu nulte hipoteze (za koju naizмениčno koristi nazive „princip racionalnosti“, „objektivno razumevanje“ i „logika situacije“) ukratko objašnjava na sledeći način: „Glavna poenta je u pokušaju da se *generalizuje metod ekonomske teorije (teorija marginalne utilitarnosti) tako da bude primenljiv na ostale teorijske društvene nauke*“ (Poper 1991, 150).

Način na koji Poper objašnjava suštinu svoje ideje objektivnog razumevanja neodoljivo podseća na Veberovu ideju *verstehena*. Objektivno razumevanje nam „omogućava da shvatimo [ljudsko] delanje u objektivnom smislu, tako da možemo reći: ja doduše imam drugačije ciljeve i teorije (nego na primer Karlo Veliki); ali da sam bio u njegovoj situaciji, koja je po mojoj analizi takva i takva – pri čemu analiza uključuje ciljeve i znanja – onda bih jednako postupio, a isto tako i ti“ (Poper 1999, 86).

Popperova nadgradnja *verstehena* je važan pomak u istoriji ove ideje na barem dva načina. Najpre, on je subjektivno uživljavanje pomerio korak bliže klasičnom kauzalnom objašnjenju. Popper smatra da je fundamentalni problem i teorijskih i istorijskih društvenih nauka da objasne i razumeju događaje kao posledice interakcije ljudskih delanja i *društvenih situacija* (Popper 1994, 166). Vešto izbegavajući eventualne optužbe za atomizam, on je smatrao da su društvene institucije najvažniji element društvenih situacija. Logika situacione analize podrazumeva upravo kombinovanje ova dva elementa: ona cilja na objašnjenje ljudskih delanja koja se uvek dešavaju unutar skupa institucija, i bez kojih su ona praktično neobjašnjiva. Ova pozicija je dovoljno generalna da u sebe upije i Dirkegovu društvenu činjenicu koja je u stanju da determiniše ponašanje. Kada u *Pravilima* Dirke kaže da smo, onda kada izvršavamo dužnost brata, pod pritiskom činjenice koja ne zavisi od nas, on je potpuno u pravu. Društveno ponašanje je nemoguće objasniti bez rekursa na ovakav tip institucija ili činjenica; štaviše, one su itekako u stanju da oblikuju neka trajna svojstva i dispozicije unutar samog ponašanja.

Ali Popper ide dalje od ovoga. Po njemu, princip koji unosi život u delanje aktera („*animating law*“ kako ga Popper zove) je *elementarna racionalnost*, koju on određuje kao „princip delanja shodnog situaciji“ (Popper 1994, 177). Drugim rečima, racionalnost znači da, unutar određene situacije, akteri uvek delaju u skladu sa svojim ciljevima i verovanjima, a da su pritom ograničeni institucijama koje na njih deluju podjednako realno kao i fizički svet. U skladu sa tim, da bismo objasnili tip delanja pojedinca, moramo uzeti u obzir sve glavne okolnosti koje čine njegovu „situaciju“, od nje stvorimo model, i da onda na osnovu njega pokušamo da razumemo zašto je pojedinac delao tako kako je delao. Da bi ovo pojasnio, Popper koristi primer pešaka koji pokušavajući da uhvati voz, čeka zeleno svetlo na raskrsnici i pritom se ponaša nestrpljivo. Kako objasniti njegove nestrpljiv pokrete? Pored fizičkih elemenata prisutnih u situaciji (kao što su vozila i drugi ljudi), po Popperu presudni element su društvene institucije kao što su zebra i svetlosna signalizacija. Međutim, da bismo objasnili njegovo ponašanje, Ričardu moramo pripisati određene ciljeve (recimo, da što pre pređe ulicu), ali i određena znanja i informacije (recimo, da je kažnjivo preći ulicu dok teče saobraćaj). Ovo je po Popperu tipični situacioni model, koji sadrži sve važne elemente potrebne za objašnjenje drugih, strukturno sličnih događaja.

VERSTEHEN KAO HIPOTETIČKO-DEDUKTIVNI PROCES

Nadam se da se iz prethodnih redova da zaključiti da upošljavanje *verstehen* metode u naučnom objašnjenju podrazumeva upotrebu klasičnog hipotetičko-deduktivnog procesa koji karakteriše objašnjenje u svim naukama.

Kao što ćemo videti, upotrebom ove metode moguće je postići objektivno saznanje na koje se cilja i u prirodnim naukama. Ovo bi trebalo da bude odgovor zagovornicima *verstehen* metode koji tvrde da se on koristi kao alternativa kauznoj metodologiji prirodnih nauka. Po njima, tako je zbog toga što se društvene nauke bave smislenim delanjima i oblašću ljudskog duha, koji se razlikuje od stvari iz fizičke prirode.

Međutim, kao što su Føllesdal (1979) i Elster (2009) primetili, i to dokazali na primeru tekstova i romana, razumeti nešto znači objasniti ga uobičajenim hipotetičko-deduktivnim postupkom. Ista logika se može primeniti i na razumevanje ljudskog ponašanja. Momenat empatije, na kome se bazira primena ovog postupka, podrazumeva ništa drugo do korišćenje sopstvenog iskustvenog materijala kako bi se na osnovu njega postavila hipoteza o tome kakve želje i verovanja mogu voditi ljude (čije delanje želimo da objasnimo) koji se nalaze u situacijama koje sami rekonstruišemo na osnovu modela. U tom smislu, razumevanje nije niti izuzetak iz korpusa uobičajenih metoda nauke, niti nekakva mistična aktivnost.

Kako bih pojasnio ovo, poslužiću se čuvenim Veberovim primerom drvoseče. Kada vidimo nekoga da seče drva, a napolju je zima, možemo pretpostaviti da to čini kako bi se zagrejavao, jer iz našeg iskustva znamo da hladnoća proizvodi nelagodan osećaj u organizmu. Znajući to, mi se možemo staviti u njegovu situaciju i pretpostaviti motiv drvoseče, a to je želja za zagrevanjem. Nakon što pretpostavimo motive, tj. razloge nečijeg delanja, onda iz njih izvlačimo (tj. dedukujemo) posledice, na osnovu čega nam se pruža prilika da ih uporedimo sa raspoloživim podacima (recimo, u slučaju drvoseče, možemo pretpostaviti da uskoro treba očekivati da se iz dimnjaka pojavi dim). Ovo je takođe postupak koji se koristi u svakoj naučnoj disciplini. Ukoliko naše pretpostavke objašnjavaju veći broj raspoloživih podataka, utoliko bolje. Ukoliko podaci opovrgavaju našu hipotezu, moramo tražiti alternativnu: objašnjenje je na lošem putu, ili, rečnikom hermeneutike, to bi značilo da je naše razumevanje jednostavno neodgovarajuće. Ovo je navelo Popera da zaključi kako modeli konstruisani na ovaj način na kraju postaju „proverljive hipoteze društvenih nauka, a oni modeli koji su 'singularni' jesu (u principu proverljive) pojedinačne hipoteze istorije“ (Popper 1991, 150).

DONALD DEJVIDSON: ŽELJE I VEROVANJA KAO UZROCI DELANJA

Finalne metodološke implikacije iznetih ideja najvidljivije su izvedene u teoriji Donalda Dejvidsona o razlozima kao uzrocima. Po njemu, razlozi su ujedno i uzroci ljudskog delanja čime se pridružuje stavu da je rekonstruisanje

razloga postavljanjem hipoteza ujedno i njegovo uzročno objašnje. On ovakav tip objašnjenja naziva racionalizacijom jer, po njemu, razlog racionalizuje je delanje. Govoreći o razlozima on posebno insistira na pojmu „primarnog razloga“ koji se sastoji od: (1) želja (i uopšteno dispozicija, poput vrednosti, koje mogu pokrenuti delanje) i (2) verovanja (ili znanja povezanih sa delanjem) (Davidson, 1963: 683-685). Kauzalnost ovakvog objašnjenja se ogleda i u standardnoj vezi događaj-događaj: želje i verovanja se mogu tumačiti kao događaj koji uzrokuje posledični događaj, odnosno delanje.

Ukratko prodiskutovani koncept razumevanja, pored značaja za razumevanje individualnog delanja, ima važne implikacije i za strukturu čitavog naučnog objašnjenja. On je praktično jedina alternativa tradiciji u društvenoj nauci koja tvrdi da individualni razlozi ne mogu biti uzroci društvenih fenomena, već se za tu funkciju pre kvalifikuju društvene činjenice (poput recimo „anomije“ ili „egoizma“) ili strukturni faktori (poput recimo društvene klase). Po sociolozima ovog usmerenja, ono što objašnjava individualno ponašanje nisu subjektivne želje ili verovanja, već pre sile (poput habitusa na primer) koje se šunjuju ljudima iza leđa i samo ih usmeravaju putanjom koja je unapred određena. Tradicija razumevanja dokazuje upavo suprotno.

AGREGIRANJE RAZUMLJIVIH DELANJA

Otkriće ideje nenameravanih posledica ljudskog ponašanja je najznačajniji događaj u istoriji društvene nauke. U potrazi za prvom temeljnom raspravom na ovu temu verovatno bismo se vratili Bernardu de Mandevilu i njegovoj *Basni o pčelama* (1714), a potom i ostalim delima klasika škotske moralne filozofije. Iako je prvi pokušaj teorijske sistematizacije njenih osnovnih načela ponudio još Robert Merton (Merton 1936), formulisanje neke vrste opšte teorije nenameravanih posledica je još uvek daleko i ostaje cilj kome treba težiti. Po Poperu, teorija nenameravanih posledica bi trebalo da bude pretpostavka bilo kakve opšte teorije institucija (Popper 1999, 87). Pokušaja formulisanja ovakve teorije naravno ima (Boudon 1981; Boudon 1982; Portes 2010, 18-24). Iako je poduhvat Rejmona Budona, iako najtemeljniji do danas, ostao bez većeg odjeka u širim naučnim krugovima, treba naglasiti da je njega potraga za epistemološkim posledicama nenameravanih posledica odvela ka formulisanju značaja koncepta *slučajnosti* (*disorder*) i šanse za nauku o društvenim promenama, u kojima je on video odgovore na glavne pristrasnosti, i njihove naučne posledice, od kojih naročito vrvi strukturalizam (Boudon 1986).

Društvenjaci odabrani da u redovima koji slede prezentuju logiku objašnjenja putem nenameravanih posledica na tom su mestu zato što su njenu upotrebu gurnuli dalje od očeva osnivača (škotskih filozofa). Oni se nisu

zaustavili na nenameravanim posledicama kao na opštoj metapretpostavci koja usmerava njihovo istraživanje; naprotiv, istu su razradili do nivoa aparata koji radi sa mehaničkom preciznošću, smeštajući u njegovo srce konkretne mehanizme (kakvi su zabluda o kompoziciji, samoispunjujuće prororačanstvo, granično ponašanje, relativna frustracija ili tragedija kolektivnog vlasništva). Takođe, videćemo da su neki od njih u temelju društvenih interakcija pronašli opštije strukture, koje su kasnije formalizovane pod nazivom teorija igara (kakve su Zatvorenikova dilema i Igra uveravanja).

ZNAČAJ IDEJE NENAMERAVANIH POSLEDICA

Opšte je mesto u društvenoj nauci da društveni fenomeni mogu nastati kao nenameravana posledica delanja ljudi koji teže ostvarenju nekog svog interesa. Štaviše, verovatno nema društvenjaka koji bi pokušao da ospori tvrdnju da je većina savremenih društvenih problema po svom poreklu upravo usputna posledica delanja ljudi sputanih kako u smislu kognitivnih kapaciteta tako i u smislu institucionalnih aranžmana u kojima se to delanje dešava. Međutim, ovde bih želeo da predložim koncept nenameravanih posledica kao glavnu eksplanatornu strategiju društvene nauke, ili kao opšti mehanizam koji generiše društvene ishode. Ovo podrazumeva znatno više od njegove (trivijalne) upotrebe kao jednog od mogućih načina za deskripciju procesa koji se zbivaju u društvenom svetu, u logičkom i teorijskom smislu. Pre svega, kao eksplanatorna strategija, nenameravane posledice se oslanjaju na ontološki stav da je društvena stvarnost zavisna od ljudskog delanja i ljudskih verovanja, odnosno da bez istih ona ni ne postoji. Iz ovog stava sledi da, kada god pokušavamo da objasnimo neki fenomen iz društvene realnosti, moramo da pokažemo kako je on nastao kao posledica ljudskih verovanja, njihovih agregiranja putem raznih mehanizama ili njihovom promenom. U tom smislu, jedino ukorenjivanje objašnjenja u ljudskim verovanjima i delanjima može pretendovati na *finalnost* objašnjenja. Oslonac za ovaj stav se lako može naći u metodologiji Maksa Vebera. Ukoliko postoji jednostavniji pojam, koji više odgovara atributima ljudskog delanja, onda uvek treba njega koristiti umesto onih ospkurnijih i teže svodivih na individualne karakteristike. Na primer, u velikom broju situacija će biti korisnije da umesto društvenih ili moralnih normi u pomoć dozovemo pojam ljudskog verovanja u ispravno.

Na logičkom nivou, nenameravane posledice impliciraju pojam individualnog delanja iz čega sledi da je on nespojiv bilo sa holističkim strategijama objašnjenja bilo sa slikanjem čoveka kao *homo sociologica*, tj. kao pasivnog objekta kojim upravljaju kulturne ili strukturne sile koje operišu iza njegovih leđa. U strogo analitičkom smislu, govor o *nenameravanim* posledicama

podrazumeva okvir tumačenja koji presudni naglasak stavlja na namere ljudi, koje neizbežno impliciraju postojanje (1) *cilja* delanja (tj. namere da se postigne neko stanje), i neke vrste (2) *izbora* koji se obavlja na osnovu kriterijuma značajnih za sistem vrednovanja pojedinca čije delanje objašnjavamo. Oba ova elementa često nemaju nikakve veze (sem čisto kauzalnih) sa makroishodima koje generišu. Drugim rečima, kolektivni ishod ne mora odgovarati individualnim preferencijama pojedinaca koji su ga proizveli. To se može iščitati iz Kondorseovog paradoksa glasanja iz 18. veka, ali i iz relativno novijeg primera Tomasa Šelinga (2002 [1978]). Upotrebom jednostavnih kompjuterskih simulacija⁷ može se videti da, kada ljudi preferiraju da oko sebe imaju 30% osoba sa kojima dele iste karakteristike (boju kože, imovno stanje), na makro nivou to može rezultirati činjenicom da oko sebe imaju 75,2% istih. Dakle, individualna želja da se bude samo među najviše jednom trećinom ukupnog broja komšija, nenameravano vodi ka apsolutnoj segregaciji. Ono što je još neverovatnije je sledeće: minimalna promena preferencije od 1% na mikronivou može da promeni kolektivni ishod i za do 20%. Model pokazuje da, kada ljudi preferiraju da 25% komšija bude njihove boje, to proizvodi ukupnu većinu od 55,3%. Međutim, kada se preferencija promeni za samo jedan procenat naviše, na 26%, u ukupnom ishodu to proizvodi ukupnu većinu od 72%.

U teorijskom smislu, paradigma nenameravanih posledica je jedina temeljna i smislena alternativa opsukarntističkim teorijama društva (poput funkcionalizma svih vrsta). Njihova osnovna karakteristika je temeljna i, donekle zdravorazumska ljudska težnja da se u svetu koji nas okružuje pronađe smisao. Problem sa ovom tendencijom je što se taj smisao uglavnom naknadno učitava i to uglavnom kolektivnim subjektima koji postoje samo u glavi istraživača. Logika istraživanja putem nenameravanih posledica počiva na poptuno drugačijoj, a pre svega skromnijoj, lakše dokazivoj i samim tim realnijoj pretpostavci: da društveni fenomeni nastaju spontano i vrlo često slučajno, bez bilo kakvog prikrivenog smisla koji se iza njih krije. Potvrdu za ovo opet možemo naći u pažljivoj analizi segregacije. Ukoliko bismo o ljudskim preferencijama brzopleto zaključivali samo na osnovu stanja koje su svojim delanjem proizveli, netačno bismo zaključili da su ljudi okoreli rasisti, dok zaista kod njih postoji i prihvatanje da budu ukupna manjima od 30%. Ono što je zanimljivo je i sledeće: ovako umereni stavovi vode ka ekvilibrijumu u sistemu. Međutim, kada bi ljudi zaista bili rasisti, i recimo oko sebe želeli 80% ljudi iste boje, ekvilibrijum nikada ne bi bio dostignut: ishod bi bio da ponekad oko sebe imaju 50% istih, ali sa 95% nezadovoljnih koji bi se stalno pomerali jer se nikada ne bi zaista našli u situaciji da budu većina od 80%.

7 Ovde su izloženi rezultati moje simulacije rađene na:
<http://ccl.northwestern.edu/netlogo/models/Segregation>

NENAMERAVANE POSLEDICE KAO PROIZVOD MEĐUZAVISNIH ODLUKA

Zamislite da se nalazite u redu ispred pekare. Odnos između vas i radnika u pekari određen je vašim ulogama: vaše uloge kao kupca i nje(ga) kao prodavca. Sa druge strane, odnos između vas i ostalih ljudi koji čekaju u redu je drugačije prirode. Čitav red nastaje kao nenameravana posledica nezavisnih odluka ljudi da nedeljom ujutru dođu do pekare i kupe hleb. Kada ćete doći na red ne zavisi od vas: to je određeno odlukama i izborima drugih ljudi koji su tu sa istim ciljem kao i vi. Činjenica da je druga osoba došla pre vas i stala u red kao posledicu po vas ima vaše duže čekanje, i vašu eventualnu nervozu. Ovakav sistem interakcije među ljudima, koji može biti analiziran bez pozivanja na uloge aktera u njemu, Rejmon Budon naziva „sistemom međuzavisnosti“ (*interpedendence system*) (Boudon 1981, 58). Jedna od njegovih osnovnih karakteristika je da često proizvodi često neželjene i loše efekte. „Agregatni ili nastajući (*emergent*) efekat je dakle efekat koji niko od aktera unutar sistema nije imao na umu, a koji nastaje kao rezultat njihove pozicije međuzavisnosti“ (*ibid*, 59).

Poseban tip ovog efekta, „efekat ojačavanja“ (*reinforcement effect*) kako ga Budon naziva, može se naći kod Roberta Mertona. Merton (u Merton 1948) pokušava da objasni zašto je došlo do ojačavanja rasizma prema crncima među belim američkim radnicima nakon Prvog svetskog rata. Njegovo objašnjenje ide ovako: beli radnici su crnce doživljavali kao „izdajice radničke klase“ jer su ovi prihvatili da rade za male plate. Iz tog razloga su odbijali da ih prime u sindikate, čime su im praktično onemogućavali da sebi pronađu stalni posao (jer su sindikati kontrolisali ulazak na dobar deo tržišta). Ovakvo ponašanje belih radnika je crnce teralo u štrajkbrejherske aktivnosti, čime se verovanje belaca da su oni štrajkbrejheri i osnaživalo jer je bilo činjenica. Ovaj proces, identičan placebo efektu u individualnoj svesti, Merton naziva samoispunjujuće proročanstvo. Da je čitav proces ojačavanja rasizma prema crnim radnicima zaista i počivao na mehanizmu samoispunjujućeg proročanstva, i da su „crnci pre bili štrajkbrejkeri zato što su bili isključeni iz sindikata (i velikog broja poslova) nego što su isključeni zato što su bili štrajkbrejheri“, Merton vidi u činjenici njihovog praktičnog nestanka iz štrajkbrejkerskih aktivnosti u njegovo doba (*ibid*, 196-197). Poenta ovog primera je sledeća. Ukoliko bismo *rekonstruisali razloge* belih radnika koji su bili za zabranu pristupa crnaca sindikatima, videli bismo da su u pitanju verovanja utemeljena na činjenicama koje su stajale pred njihovim očima: oni ne mogu biti lojalni članovi sindikata, i zato ih ne treba primati. Međutim, niko od njih pojedinačno nije nameravao da proizvede kolektivnu pojavu isključivanja crnaca sa tržišta rada i ojačavanje rasizma u američkom društvu. Ova pojava je primer nenameravanih, loših, agregatnih ili nastajućih efekata.

Koncept međuzavisnog sistema je od fundamentalnog značaja za razumevanje brojnih društvenih situacija. Ne treba ispustiti iz vida da se njegova logika podudara sa veberijanskom logikom metodološkog individualizma koji, da se podsetimo, podrazumeva razumljiva delanja pojedinaca koji svojom interakcijom generišu neočekivane ishode.

Neke od najboljih strana posvećenih fenomenu nenameravanih posledica stvorenih kroz sistem međuzavisnih odluka možemo naći kod Žan Pol Sartra. U *Kritici dijalektičkog uma* on navodi nekoliko primera kako bi ilustrovao paradoksalni ishod „protivsvrhovitosti“ (*contre-finalité*): nalaz da delanja ljudi mogu voditi do rezultata koji su suprotni onome što očekuju, i koji rade protiv njih samih. Sartr do ovog mehanizma dolazi polazeći od, po njemu, fundamentalnog pitanja: „Celo pitanje se sastoji u tome ... da spoznamo, u okviru marksizma, kako se odigrava prelaz od pozitivnog ka negativnom: kod Engelsa vidimo da radnici sami stvaraju svoje administratore; kod Marksa vidimo direktnu kooperaciju individua oko načina proizvodnje koji im određuje uslove. Zašto treba *nužno* da ove direktne transformacije (koje čak imaju ugovornu očiglednost na Rusoov način) postanu neizbežno antagonizmi?“ (Sartr 1983, 210). Tragajući za odgovorom na to pitanje on u njegovom srcu pronalazi i razumljivo delanje ljudi (koje je, pak, uvek deo šireg procesa, uglavnom borbe klasa).

U *Kritici* možemo naći mehanizam koji je nešto kasnije, zahvaljujući eseju Gareta Hardina (Hardin 1968), postao poznat pod nazivom tragedija zajedničke svojine. On ovim mehanizmom objašnjava problem odsustva drveća u nekim oblastima Kine, koji je onda stvorio novi problem izlivanja reka i poplava (Sartr 1983, 222-23). Kako objašnjava Sartr, u ličnom interesu svakog seljaka je da čupa grmlje kako bi napravio prostor za proso. Ovakvo ponašanje može biti uzrokovano sledećim rezonom: (1) željom da se za sopstveni proso napravi što više mesta, što olakšava činjenica da i svako drugi to može da uradi (neisključivost), i (2) želja proizišla iz straha da se ne bude jedini ko to neće raditi. Seljaci nisu shvatali da ovakvim ponašanjem proizvode posledice koje deluju kao namerno stvorene: pored ukupnog smanjenja slobodne zemlje za sve, „radnik postaje svoja sopstvena materijalna fatalnost; proizvodi poplave koje ga uništavaju“ (*ibid*, 224).

Drugi Sartrov primer suboptimalnih ishoda nastalih sleđenjem svakodnevne racionalnosti vezan je za početke industrijalizacije. Po Sartru ovo je najbolji primer za „svrhovitost jednog *praxisa* koja za jednu grupu (ili klasu) *samu sebe* pretvara u protivsvrhovitost“ (*ibid*, 247). Vodeći računa o sebi i svojoj porodici, u situaciji u kojoj ne postoje sindikalne organizacije, u interesu je svakog radnika da se ponaša na način koji će makar zaustaviti opadanje visine nadnica. Postupajući na ovaj način, oni doprinose ojačavanju konstituisanja skupine industrijalaca kao *gäzďä*. Sa druge strane,

gazde, podjednako kao i radnici, postupujući u svom interesu proizvode još jednu nenameravanu posledicu, koja ide i protiv radnika i protiv njih samih: to je prekomerno zagađenje vazduha. Ovu dijalektiku Sartr sumira na sledeći način: „svaka protivsvrhovitost jeste, objektivno, na svom nivou, i za određene praktično inertne celine, svrhovitost“ (*ibid*, 250).

Ukoliko bismo trebali da imenujemo jednog društvenjaka čije delo počiva na implicitnoj logici onoga što se danas naziva teorijom igara, ime Žan Žak Rusoa bi se vrlo lako moglo naći u samom vrhu. Čitanje *Društvenog ugovora* kroz prizmu Zatvorenikove dileme daje nam mogućnost da njegovim filozofskim i moralnim, pa samim tim i često opskurnim konceptima, pridamo analitički jasniji smisao. Kao i u opštoj postavci Zatvorenikove dileme, i u Rusoovoj interpretaciji stanja u kome ne postoji podsticaj da ljudi odaberu strategiju saradnje, oni će švercovanje (*free-riding*) (ili nesaradnju) videti kao dominantnu strategiju.

Matrica 1. *Zatvorenikova dilema*

		Građanin 1	
		Saradnja	Nesaradnja
Građanin 2	Saradnja	2,2	-3,3
	Nesaradnja	3,-3	-2,-2

Po Rusou, svaki pojedinac može imati svoj posebni interes koji mu „može tražiti sasvim drugo nego što traži opšti interes ... on bi hteo da uživa građanska prava ne hoteći tome da ispuni svoje podaničke obaveze“ (Ruso 1993, 38). Izlaz iz situacije Zatvorenikove dileme on vidi u jakoj državi koja će svakoga „prinuditi da bude slobodan“ (*ibid*). U odsustvu ovakve vrste ograničenja, puka volja svih imaće prirodnu tendenciju da stvara ono što naziva „opšte zlo“ (*ibid*, 102) koje se može opisati kao stanje nastalo parcijalnim odlukama svih a koje je bilo bolje izbeći jer je suboptimalno i ide protiv interesa svih. Ova distinkcija se najbolje očitava u njegovom razlikovanju volje svih (*volonté de tous*) i opšte volje (*volonté générale*). „Iz prethodnog proizilazi da je opšta volja uvek u pravu i uvek usmerena javnoj korisnosti; ali ne prozilazi i to da su odluke naroda uvek u istoj meri ispravne ... Često ima znatne razlike između volje svih i opšte volje: ova ima u vidu samo opšti interes; ona samo prihvata, i predstavlja samo zbir pojedinačnih volja; no, oduzmete od tih istih volja one plusove i minuse koji se međusobno potiru, i ostaće kao zbir razlika opšta volja“ (*ibid*, 45-6). Drugim rečima, volja svih vodi ka destruktivnom ishodu Zatvorenikove dileme.

Rusov primer lova na jelena (*stag hunt*) se u literaturi često koristi kao paradigmatički primer Igre uveravanja⁸. Međutim, ona se može čitati i kao ilustracija posebnog tipa nenameravanih posledica koji Rejmon Budon naziva „proces transformacije“ (*process of transformation*) (Boudon 1981, 92-99). Ovaj proces sadrži tri osnovna elementa: sistem međuzavisnosti (koji uključuje aktere i njihove odnose), okruženje (u Rusovom slučaju, skup normativnih principa na kojima se zasnivaju odnosi aktera), i ishodi sistema (tip ekvilibrijuma koji se postiže kao posledica interakcije). Ono što je *differentia specifica* procesa transformacije je poseban tip kauzalnih *feedback* odnosa između ova tri elementa: ishodi sistema mogu da utiču na sam sistem i na okruženje, a potom promena u okruženju uzrokuje promenu unutar sistema.

Opisujući evoluciju ljudskih znanja i praksi od prirodnog stanja do političkog društva, Ruso navodi i kakav su pojam o međusobnim obavezama ljudi imali u prirodnom stanju. „Pošto nisu znali za predviđanje, ljudi ne samo da nisu mislili na budućnost, nego ih ni sutrašnjica nije zanimala. Ako je trebalo uhvatiti jelena, svakom je bilo jasno da mora savesno da čuva svoje mesto; ali ako se nekom od njih pojavio zec na domaku, razume se da se dao u trk za njim bez ikakvog obzira i da, uhvativši ga, nije pomišljao da su mu drugovi njegovom krivicom izgubili plen“ (Ruso 1993, 163). Dakle, s obzirom da nema ni moralnih ni legalnih mehanizama koji bi obavezivali lovce da se pridržavaju dogovora, prirodno stanje karakteriše konstatno prisustvo nesigurnosti, koje praktično sputava ljude da se udružuju i time poboljšavaju sopstvene položaje. Dakle, ishodi sistema su lošiji nego što bi mogli biti kada bi postojala neka vrsta garancije da će se svi pridržavati datog obećanja i da će sarađivati. Drugim rečima, u interesu lovaca bi bilo da postoji treća instanca koja će one koji se ne drže obećanja primorati da ipak sarađuju. U situaciji u kojoj sankcija postoji, ona deluje kao podsticaj da se dogovor ipak poštuje.

Dakle, ovako izgleda proces transformacije: igrači su zbog konačnih ishoda koji bi u prisustvu ograničenja mogao biti bolji, podstaknuti da sklope ugovor (o „prinudi na slobodu“) kojim modifikuju element sopstvenog okruženja („prirodne slobode“). Povratnim procesom, modifikovano okruženje modifikuje i prirodu samog sistema, „zamenjujući u čovekovom ponašanju instinkt pravdom i dajući njegovim postupcima moralnost koja im je ranije nedostajala“ (*ibid.*, 39).

8 *Assurance game*. Ona se od Zatvorenikove dileme razlikuje po tome što u njoj igrači nemaju dominantnu strategiju; ona ima dva stanja ekvilibrijuma, a koji će se ostvariti zavisi od poverenja između igrača: igrač A će odabrati svoju strategiju zavisnosti od svog verovanja šta će igrač B uraditi. Takođe, u njoj je opcija obostrane saradnje svakom igraču isplativija nego jednostrana nesaradnja.

Logikom Zatvorenikove dileme može se objasniti i Marksov „zakon tendencijskog pada profitne stope“ (Marks 1971, 1087-1127). On kaže da „profitna stopa pada ne zato što se radnik manje eksploatiše, nego zato što se u odnosu prema primenjenom kapitalu uopšte upotrebljava manje rada“ (*ibid*, 1112). (Po onome što je fundamentalna jednačina kapitalističke ekonomije po Marksu, profitna stopa = višak vrednosti / ukupni kapital.) Želja za smanjenjem učešća rada u ukupnom kapitalu je tipično racionalna odluka kapitaliste sa njegove lične pozicije: ulaganjem u mašine (tj. fiksni kapital) on može da skрати vreme potrebno za proizvodnju nekog proizvoda, a time i sebi uštedi na platama radnika. Ovakva situacija opet neodoljivo podseća na strukturu podsticaja iz Zatvorenikove dileme. Posmatrano iz njegove lične pozicije, dominantna strategija kapitaliste je da smanji plate radnika jer će time sebi povećati profit. Ali ova individualno racionalna strategija, kada je svaki kapitalista usvoji, proizvodi kolektivno poražavajući rezultat, koji niko od kapitalista pojedinačno nije namestavao da proizvede. Naime, ovakva odluka jeste razumljiva, ali se zasniva na temeljnoj logičkoj kontradikciji koju on naziva zabluda o kompoziciji (*fallacy of the composition*) (Elster 1978, 97-106): ona nastaje iz verovanja da je ono što je ostvarivo za jednog pojedinca zasebno, ostvarivo i za sve druge pojedince simultano. Ova logička kontradikcija stvara i nenaimevanu društvenu posledicu: kada svaki kapitalista odabere dominantnu strategiju za uvećanje svog profita, konačni ishod je pad prosečne profitne stope kao kontradikcija na nivou kapitalizma kao sistema.

Neki od čuvenih odeljaka iz Marksove *Kritike gotskog programa* se takođe mogu čitati jezikom teorije igara⁹. Po njegovom predviđanju, pravo koje će karakterisati prvu, prelaznu fazu razvoja iz kapitalističkog u komunističko društvo, još uvek će biti buržoasko pravo. Po tom pravu svako dobija onoliko koliko je dao: bilo u procesu proizvodnje, bilo u procesu razmene. Međutim, kako su ljudi nejednaki po brojnim merilima, pravo koje ih tretira kao jednake (u ovom slučaju na osnovu jednakog merila – rada) je inherentno nepravedno. Zato Marks predlaže da pravo ukoliko želi da bude pravedno, mora biti nejednako (Marks 1959, 17). S obzirom na to da je pravo na nadgradnju duboko zavisno od ekonomske strukture, promena prava se može očekivati tek kada se kapitalističko društvo transformiše u komunističko, što u prvoj fazi još uvek nije slučaj. Logika komunističkog prava izgleda ovako. „U višoj fazi komunističkog društva, kad nestane ugnjetavajuće potčinjenosti individue podeli rada, a s njom i suprotstavljenosti između intelektualnog i fizičkog rada; kad rad postane ne samo sredstvo za život nego čak prva životna potreba; kad sa svestranim razvitkom individue porastu i produktivne snage i kad svi

9 Koliko mi je poznato, ovo je prvi primetio Amartya Sen (Sen 1997, ch. 4).

izvori kolektivnog bogatstva poteku obilnije – tek tada će biti moguće sasvim prekoračiti uski horizont buržoaskog prava i društvo će moći na svoje zastave napisati: Svaki prema svojim sposobnostima, svakome prema njegovim potrebama!“ (*ibid*).

Jezikom teorije igara, Marks veruje da će struktura preferencija u komunističkom društvu odgovarati onoj koja se nalazi u Igru uveravanja. S obzirom na to da komunističko društvo u prvoj fazi nosi „ekonomske, moralne, duhovne mladeže starog društva“ tamo ovaj tip prava nije moguć jer je dominantna motivaciona struktura ona iz Zatvorenikove dileme. Uzmimo za aktere interakcije jednog radnika naspram ostalih. On se u toj interakciji može odnositi na sledeći način: (A) on je prevarant, ostali su solidarni; (B) on je solidaran, ostali su prevaranti; (C) on je prevarant, ostali su prevaranti; i (D) on je solidaran, ostali su solidarni. U Zatvorenikovo dilemi svaki pojedinac ima sledeći poredak preferencija: ADCB. Drugim rečima, dominantna strategija svakog pojedinca je da on vara, dok ostali čestito rade. Naravno, ovakve strategije generišu katastrofalne rezultate. Jedan od načina izlaska iz ovakvog stanja je njegovo transformisanje u Igru uveravanja u kojoj ljudi preferiraju saradnju, ali samo pod uslovom da je i ostali preferiraju. Taj poredak preferencija bi izgledao ovako: DACB. Po Marksu, pretpostavka za ovakvu recipročnu saradnju, gde bi svako imao podsticaja da iskreno radi prema svojim potrebama, i da iskreno uzima prema potrebama, stvorice se nakon uklanjanja „moralnih mladeža“ bivšeg društva do kog će doći kada se „individue svestrano razvijaju“. Drugi rečima, kao što Ruso veruje da će zakonske obaveze omogućiti da se prevaziđe problem poverenja u Igru uveravanja, tako Marks veruje da će tu funkciju obezbediti novi socijalistički moral.

Delo Aleksisa de Tokvila ostaje nenadmašno u istoriji društvene teorije po analitičkoj preciznosti u davanju objašnjenja. Njegova knjiga *O demokratiji u Americi* (1835-1840) može se čitati kao jedan neiscrpan pregled razmišljanja o različitim sferama iz života jednog demokratskog društva. Iako prilično nesistematično i razbacano, njegovim pažljivim iščitavanjem lako se može utvrditi genijalna prodornost kauzalne analize brojnih kontradikcija demokratije. Ovakva pažljiva rekonstrukcija pokazuje i to da ni Tokvilu nije bila strano korišćenje logike teorije igara. Glavna preokupacija *Demokratije* je analiza nenameravanih posledica individualnih delanja, odnosno kauzalna analiza efekata stanja jednakosti koji u krajnjem ishodu mogu pervertirati demokratiju i posledično povesti društvo ka despotizmu.

Koristeći opštu logiku Zatvorenikove dileme, Tokvil objašnjava rast snage centralne vlasti: „Demokratsko doba je doba pokušaja, novotarija i pustolovina. Uvek se nađe mnoštvo ljudi koji se bave kakvim teškim ili novim poduhvatima, koje izvode sami, ne obazirući se na svoje sugrađane.

Ovi, doduše, prihvataju, kao opšte načelo, da javne vlasti ne treba da se mešaju u javne poslove; ali, po izuzetku, svaki od njih želi da ga one pomognu u posebnom poslu kojim se on bavi, te nastoji da dejstvo vlasti privuče na svoju stranu, dok istovremeno hoće da je ograniči u svemu drugom. Pošto mnoštvo ljudi ima istovremeno, u mnogim različitim sferama, takvo posebno gledište, sfera centralne vlasti neosetno se širi u svim pravcima, mada svaki od njih želi da je ograniči. Demokratska vlast povećava svoja ovlašćenja samim tim što traje. Vreme radi za nju; sva zbivanja joj koriste; individualne strasti pomažu joj i ne znajući, pa se može reći da ona postaje tim više centralizovana što je demokratsko društvo starije“ (Tokvil 2002, 617 f. 1).

Verovatno najbolje poglavlje koje oslikava pervertiranu logiku individualne racionalnosti koja rezultira u kolektivno katastrofalnom ishodu je ono u kom Tokvil objašnjava „zašto se Amerikanci pokazuju tako nespojnoj usred svog blagostanja“. Po Tokvilu, ljubav prema materijalnim uživanjima glavni je uzrok nespokojstva i nestalnosti među Amerikancima. Na koji način? Tokvil tvrdi da društvo u kom ni zakoni ni običaju nikoga ne zadržavaju na svom mestu stvara strukturu odnosa koja svakoga podstiče da se ponaša na ishodišno iracionalan način. Kada su zanimanja pristupačna svima i kada se uz odgovarajući napor može stići do vrhunca karijere, ljudi lako počnu da „uobražavaju da im je namenjena neka znamenita sudbina“ (Tokvil 2002, 487). Ono što, međutim, u takvoj situaciji ljudi previđaju je da ih takvo stanje zapravo čini individualno sve slabijim. Tokvilova dijalektika je sledeća: „Ukinuli su nepoželjne privilegije nekoćine, a nailaze na konkurenciju svih. Međa je promenila više oblik nego mesto. *Kada su ljudi približno isti i hodaju istim putem, teško može ikoji od njih koračati brzo i probiti se kroz jednoličnu gomilu koja ga okružuje i odasvud pritiskuje.* Ta stalna suprotnost što vlada između nagona koji se rađaju iz jednakosti i sredstava koja ova pruža da se oni zadovolje muči i zamara duše“ (*ibid*, kurziv moj). Mehanizam ove *relativne frustracije* generiše kontradiktoran i kontraintuitivan ishod: što je jednakost veća, ona postaje nezasićena i sve manje dostižna. Tokvil, u gotovo profetskom tonu, zaključuje da na ovakav način ljudi gotovo nikada neće uspostaviti jednakost koja bi im bila dovoljna.

Savremeni paradigmatički primer ovog Tokvilovog mehanizma i uopšte sveprožimajuće logike Zatvorenikove dileme je sistem visokog obrazovanja danas. Ukoliko želimo da koristimo Rusov jezik, ovaj sistem proizvodi ono što je Ruso nazvao „opšte zlo“: bilo da se radi o njegovoj neefikasnosti, glomaznosti ili ogromnim, a često uzaludnim finansijskim izdacima. Kao što veliki broj srednjoškolaca zna, u njihovom je najboljem interesu da završe fakultet, jer veruju da će time sebi obezbediti bolji život. Tako, završavanje fakulteta, a danas u Srbiji i dobijanje master diplome, predstavlja

najbolju opciju za svakog pojedinca. Međutim, kada svako počne da razmišlja isto (što je i normalno očekivati jer se radi o subjektivno racionalnoj opciji), na kolektivnom nivou se vrlo malo toga menja: danas nemam samo ja master diplomu, već i veliki broj drugih koji su isto kao i ja razmišljali, što znači da se u relativnom smislu za mene, kao i za druge, malo toga promenilo. Štaviše, takvo stanje inercije nastaje i opstaje zahvaljujući ogromnim državnim izdacima za visoko obrazovanje. Rejmon Budon ovako postavlja problem: „Svako može da odabere da se školuje još jednu dodatnu godinu, bez da se konsultuje sa svojim komšijom. Međutim, tim činom on doprinosi povećanju društvenih očekivanja povezanih sa diplomom koju je njegov komšija već uzeo. Kao što smo videli, kada se takve individualne odluke agregiraju, one rezultiraju u efektu Zatvorenikove dileme. To znači da svako mora da ima više obrazovanja da bi zadovoljio ista očekivanja“ (Boudon 1980, 60). Dakle, i ovaj primer dokazuje da upravo individualno racionalne i razumljive odluke na kolektivnom nivou generišu poražavajuće ili inertne rezultate.

Na kraju, indikativan je i Tokvilov pojam „dobro shvaćenog interesa“ (Tokvil 2002, 475-77). Verujem da se njegova suština podudara sa Rusoovim konceptom „opšte volje“, dajući mu dinamičku dimenziju. Za razliku od Rusoa, Tokvil se malo više potrudio da pojasni šta pod njim podrazumeva. Oslanjajući se na Montenja, on ga objašnjava kao način razmišljanja koji podstiče tip ponašanja za koji su ljudi iz „iskustva našli da je najsrećniji i najkorisniji“ (*ibid*, 476). Drugim rečima, radi se o svakodnevnoj racionalnosti koja proizilazi iz neke vrste evolutivnog društvenog iskustva. To će reći da ljudi mogu učiti da im je saradnja isplativija opcija na duže staze nego što je to varanje, iako varanje može obezbediti kratkoročne dobiti. Na kraju, po Tokvilu, „ona stvara mnoštvo urednih, uravnoteženih, odmerenih, predostrožnih građana, koji vladaju sobom, pa i ako ne vodi pravo vrlini putem volje, neosetno joj približava ljude putem navika“ (*ibid*).

Značaj teorije igara za društvenu nauku leži u njenoj analitičkoj čistoći. Ona nam omogućava da na jasan i precizan način konceptualizujemo društvenu analizu, ostavljajući po strani elemente problematičnog analitičkog statusa. Dakle, nikada ne treba izgubiti iz vida da je ona pre svega konceptualna, a ne eksplanatorna aparatura; iz toga sledi da ona ne pretenduje da zameni već pre da produbi analitički smisao i, samim tim, uveća naučnu upotrebljivost nekih možda potentnijih i „dubljih“ naučnih strategija. Tako na primer, kao što je Filip van Paris dokazivao (Parijs 1982), koncept pervertiranih nenameranih posledica pre svega treba tumačiti kao analitičku odbrana dijalektike.

Ukoliko tražimo najvažniju lekciju kojoj nas uči teorija igara, a tiče se prirode društvenog sveta, verujem da je ovo najbolji kandidat. „Nagrada za svakoga pojedinačno zavisi od izbora svih... Nagrada za svakoga

pojedinačno zavisi od nagrade za sve... Izbor svakoga pojedinačno zavisi od izbora svih“ (Elster 1982, 464-465). Ova konstatacija upućuje na duplu kauzalnu vezu: onu koja postoji unutar procesa ljudske interakcije, i onu koja veže mikrotemelje i makroishode društvenog života. Nadam se da gore navedeni primeri, koje sam uspeo da identifikujem u istoriji društvene teorije, dobro prikazuju obe veze. Takođe, nadam se da oni prezentuju relativno koherentan istraživački program koji sam na početku odredio kao metodološki individualizam.

Sa druge strane, teorija igara unapredila je kompleksne objašnjava-lache, često holističke i metafizičke strategije, dovodeći u istraživački fokus mehanizam bez koga svaka od njih gubi naučni smisao: to je mehanizam ljudskog odlučivanja. Iznova pokazujući kako brojni sistemski fenomeni nastaju kao posledica interaktivnih situacija u kojima ljudi svesno, racionalno i strateški donose odluke, ona je samo potvrdila Marksovu ontološku tvrdnju iz *Svete porodice*: „istorija je ništa bez ljudi koji teže ostvarenju svojih interesa“.

DA LI JE DRUŠTVENA NAUKA VEĆ UJEDINJENA?

Vratimo se pitanju iz naslova ovog članka: da li je društvena nauka već ujedinjena? Na osnovu ovde iznetih analiza, moj odgovor bi glasio: u velikoj meri jeste. Kao što su ti primeri pokazali (a moglo bi ih biti znatno više), klasični društvenjaci u svojim studijama često su upošljavali logiku objašnjenja utemeljenu u pojmovima individualnog delanja i nenameravanih posledica (kao manje-više razrađenu napravu), što su dva stuba veberijanske verzije metodološkog individualizma.

Ovakav zaključak proizišao je iz moje eksplikacije tekstova navedenih društvenjaka posvećenih analizi konkretnih problema. Naravno, svestan sam da je prilično kontroverzan: ukoliko neko iole poznaje Dirkemove metodološke stavove iz *Pravila sociološke metode*, brzo će shvatiti da potpuno grešim. Upravo ovde vidim glavni problem sa kojim se susreće društvena nauka, a koji ću nazvati metodološkom ontologijom. Dirkem i njegov proklamovani strukturalizam su tipičan primer. Strukturalizam je deskriptivna ontološka teorija koja nema nikakve veze da eksplanatornom strategijom. Ukoliko je uopšte od bilo kakve naučne upotrebljivosti, on može naći svoju primenu u posebnom domenu društvene nauke koji ću, na tragu Gordona Taloka (Tullock 1972), nazvati naukom o preferencijama. Naime, može se dokazati da društvo oblikuje ljudske preferencije, te da društvene strukture zaista ispoljavaju svoju kauzalnu moć nad pojedincima. Tako su Dirkemove spekulacije o „kolektivnim silama koje se nameću pojedincu“ potpuno legitimna metafizika; međutim, one ne protivreče konceptu ljudskog izbora

kao fundamentalne analitičke jedinice društvene nauke. Drugim rečima, to je jedna strana medalje koja može da funkcioniše potpuno nezavisno od druge strane – nauke o ljudskom izboru. Poenta nauke o izboru je da pokaže kako se individualni izbori (utemeljeni u kauzalno oblikovanim preferencijama) kombinuju putem raznih agregativnih mehanizama tako da na kraju proizvedu kolektivni fenomen. Da ove dve strane mogu dobro funkcionisati odvojeno, najbolje pokazuje maestralno delo Tomasa Šelinga *Micromotives and Macrobbehavior*: bez nepotrebnog upuštanja u metafiziku preferencija on je i dalje bio sposoban da ponudi dobra objašnjenja društvene dinamike. Štaviše, ovo je ne samo poželjna podela, već i logički nužna, jer njihovo spajanje može uvesti u kontradikcije slične Dirkegovim (da se u polju metodologije promovise holizam, a da se u domenu empirijskih istraživanja praktikuje individualizam), koje potom samo generišu dalje teorijske zablude i, posledično, kočje ujedinjenje društvene nauke.

Da je Dirkem koristio metodu *verstehena* (i uprkos pozitivističkom opterećenju da se po svaku cenu suprotstavi korišćenju „neopazivih elemenata“ u objašnjenju) najbolje ilustruje *Samoubistvo*. Pokušavajući da objasni zašto se ljudi manje ubijaju u vremenima kriza, on kaže da je razlog taj što u tim vremenima pojedinac manje misli na sebe a više na zajedničku stvar (Dirkem 1997, 229–30). Ili pokušavajući da objasni zašto su protestanti skloniji samoubistvu od katolika, on nalazi da oni, s obzirom na to da uživaju slobodu u interpretaciji religijskih načela, imaju veći podsticaj da urade nešto suprotno opštem duhu vere (*ibid*, 173–6). Takođe, po Dirkem, neženja je skloniji razočarenju i u vezi sa svojim životom lakše može postaviti pitanje „čemu sve to?“ (*ibid*, 236). Ukratko, ono što on nudi u *Samoubistvu* nije ništa drugo do katalog razloga, rekonstruisanih putem metode razumevanja, koji pojedincu mogu služiti kao rešenje za nedaće u kojima se našao. Dirkem je ovaj metod koristio, možda i potpuno nesvesno, zato što je, kao dobar istraživač, bio svestan značaja individualističkog elementa u konstruisanju dobre teorije i ukupnoj izgradnji naučnog znanja, koji isto mora potkovati. Naravno, on je bio svestan društvenog konteksta, i čak ga i prenaglasio, a sve to s ciljem da dokaže da se realistična društvena objašnjenja moraju izvesti kao posledica uzajamnog sadejstva strukturnih faktora (bilo interiorizovanih u vidu morala, bilo u smislu institucija koje daju podsticaj) i individualnih aktera. Upravo je ovo srž programa metodološkog individualizma.

Kritički realizam je drugi primer koji potvrđuje da društvenjaci opterećeni društvenom ontologijom ne razumeju da je metodološki individualizam eksplanatorna aparatura, razvijena sa ciljem da objasni kako ljudi proizvode društvene fenomene. S obzirom na to da mi ponestaje prostora za detaljniju polemiku sa ovom pozicijom, čitaoca upućujem na rad Dejva Elder Vasa (Elder-Vass 2010) koji paradigmatki ilustruje sve metodološke zablude kritičkog realizma.

Na kraju, ukoliko se složimo da je tradicija metodološkog individualizma manje-više konstantno prisutna u istoriji društvene nauke, to bi značilo da je društvena nauka u programskom smislu u dobroj meri već ujedinjena. Ali posao nije gotov. Verujem da konsekvence metodološkog individualizma nisu do kraja izvedene. Njega treba dalje produbljivati u formi nauke o ljudskom izboru. Najveću nadu u ovom pravcu danas predstavlja ekspanzija bihejvioralne ekonomije koja se bavi otkrivanjem kognitivne mašinerije upošljene u procesu ljudskog prosuđivanja, zaključivanja i odlučivanja. Ona makrodruštvenoj nauci doprinosi na jedan ključan način: specifikovanjem konkretnih psiholoških mehanizama upošljenih u procesu odlučivanja ona razbija potrebu društvenjaka da u svoja objašnjenja uvode spekulativne i *ad hoc* (poput habitusa) ili deskriptivne konstrukte (poput kulture – ova, naime, svoj udeo u objašnjenju može imati samo u sklopu evolutivne argumentacije). Ovo polje istraživanja vidim kao najplodnije tlo za dizanje zgrade nove nauke o nenameravanim posledicama kojoj bi društvenjaci u 21. veku trebali da teže.

CITIRANA LITERATURA

- Agassi, Joseph. 1975. „Institutional Individualism.“ *The British Journal of Sociology* 26 (2): 144-155.
- Bohnet, Iris. 2009. „Experiments.“ In eds. Peter Hedstrom & Peter Bearman. *The Oxford Handbook of Analytical Sociology*. Oxford: Oxford University Press.
- Boudon, Raymond. 1980. *The Crisis in Sociology. Problems of Sociological Epistemology*. London: The Macmillan Press.
- Boudon, Raymond. 1981. *The Logic of Social Action. An Introduction of Sociological Analysis*. London & Boston: Routledge & Kegan Paul.
- Boudon, Raymond. 1982. *The Unintended Consequences of Social Action*. London: Palgrave MacMillan.
- Boudon, Raymond. 1986. *Theories of Social Change. A Critical Appraisal*. Oxford: Polity Press.
- Boudon, Raymond. 2000. *The Origin of Values. Sociology and Philosophy of Beliefs*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Boudon, Raymond. 2012. „'Analytical Sociology' and the Explanation of Beliefs.“ *Revue européenne des sciences sociales* 50 (2): 7-34.
- Binmore, Ken. 2010. „Social Norms or Social Preferences?“ *Mind & Society* 9 (2): 139-157.
- Caplin, Andrew & Schotter, Andrew (eds). 2008. *The Foundations of Positive and Normative Economics: A Handbook*. Oxford: Oxford University Press.
- Davidson, Donald. 1963. „Actions, Reasons, and Causes.“ *The Journal of Philosophy* 60 (23): 685-700.
- Dekić, Milovan. 2013. „Metodološki individualizam i objašnjenje društvenih normi.“ *Godišnjak Fakulteta političkih nauka* 7 (9): 31-49.
- Dirkem, Emil. 1963. *Pravila sociološke metode*. Beograd: Savremena škola.
- Dirkem, Emil. 1972. *O podeli društvenog rada*. Beograd: Prosveta.
- Dirkem, Emil. 1982. *Elementarni oblici religijskog života. Totemistički sistem u Australiji*. Beograd: Prosveta.
- Dirkem, Emil. 1997. *Samoubistvo*. Beograd: BIGZ.
- Dokins, Ričard. 2008. *Sebični gen*. Smederevo: Heliks.
- Elder-Vass, Dave. 2010. *The Causal Power of Social Structures. Emergence, Structure and Agency*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Elster, Jon. 1978. *Logic and Society. Contradictions and Possible Worlds*. Chichester & New York: John Wiley & Sons.
- Elster, Jon. 1982. „The Case for Methodological Individualism.“ *Theory and Society* 11 (4): 453-482.

- Elster, Jon. 2007. *Explaining Social Behavior. More Nuts and Bolts for the Social Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Elster, Jon. 2009. „Interpretation and Rational Choice.“ *Rationality and Society* 21 (5): 5-33.
- Elster, Jon. 2009a. „Excessive Ambitions.“ *Capitalism and Society* 4 (2): 1-30.
- Elster, Jon. 2010. *The Crisis of the Social Sciences*. Discurso de la ceremonia del Doctorado Honoris Causa, Universidad Torcuato Di Tella. Dostupno na: <http://www.scribd.com/doc/43415092/JElster-Crisis-of-the-Social-Sciences> (20.06.2013)
- Føllesdal, Dagfinn. 1979. „Hermeneutics and the Hypothetico-Deductive Method.“ *Dialectica* 33 (3-4): 319-336.
- Hajek, Fridrih. 1999. *Kontrarevolucija nauke. Istraživanje o zloupotrebi razuma*. Podgorica: CID.
- Gerth, Hans & Mills, Wright (eds.). 1946. *From Max Weber: Essays in Sociology*. New York: Oxford University Press.
- Gigerenzer, Gerd. 2008. *Snaga intuicije. Inteligencija nesvjesnog*. Zagreb: Algoritam.
- Gintis, Herbert. 2000. „Beyond *Homo Economicus*: Evidence from Experimental Economics.“ *Ecological Economics* 35 (3): 311-322.
- Gintis, Herbert et al.. 2005. *Moral Sentiments and Material Interests. The Foundations of Cooperation in Economic Life*. Cambridge: The MIT Press.
- Gintis, Herbert. 2011. „The Future of Behavioral Game Theory.“ *Mind & Society* 10 (2): 97-102.
- Gul, Faruk & Pesendorfer, Wolfgang. 2008. „The Case for Mindless Economics.“ In eds. Andrew Caplin and Andrew Schotter. *The Foundations of Positive and Normative Economics: A Handbook*. Oxford: Oxford University Press.
- Hardin, Gareth. 1968. „The Tragedy of the Commons.“ *Science* 162 (3859): 1243-1248.
- Harrison, Glenn, Carpenter, Jeffrey and List, John. 2005. *Field Experiments in Economics, Volume 10*. Greenwich/London: JAI.
- Hedstrom, P. (2005). *Dissecting the Social. On the Principles of Analytical Sociology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Henrich, Joseph et al.. 2004. *The Foundations of Human Sociality. Economic Experiments and Ethnographic Evidence from Fifteen Small-Scale Societies*. Oxford: Oxford University Press.
- Kahneman, Daniel, Slovic, Paul & Tversky, Amos. 1982. *Judgment under Uncertainty: Heuristics and Biases*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Little, Daniel. 2012. „Social mechanisms and scientific realism: Discussion of, Mechanistic explanation in social contexts' by Johannes Persson“. *Social Epistemology Review and Reply Collective* 1 (3): 1-5.

- Marks, Karl. 1959. *Kritika Gotskog programa*. Beograd: Kultura.
- Marks, Karl. 1971. *Kapital*. Beograd: BIGZ.
- Manzo, Gianluca. 2012. „Reason-based Explanations and Analytical Sociology. A Rejoinder to Boudon.“ *Revue européenne des sciences sociales* 50 (2): 35-65.
- Merton, Robert. 1936. „The Unanticipated Consequences of Purposive Social Action.“ *American Sociological Review* 1 (6): 894-904.
- Merton, Robert. 1998. *O teorijskoj sociologiji*. Beograd: Plato.
- Mommsen, Wolfgang. 1965. „Max Weber's Political Sociology and His Philosophy of World History.“ *International Social Science Journal* 17 (1): 23-45.
- Parijs, Philippe van. 1982. „Perverse Effects and Social Contradictions: Analytical Vindication of Dialectics?“ *The British Journal of Sociology* 33 (4): 589-603.
- Persson, Johannes. 2012. „Mechanistic Explanation in Social Contexts: Elster and the Problem of Local Scientific Growth.“ *Social Epistemology: A Journal of Knowledge, Culture and Policy* 26 (1): 105-114.
- Persson, Johannes. 2012a. „Social laws should be conceived as a special case of mechanisms: A reply to Daniel Little.“ *Social Epistemology Review and Reply Collective* 1 (7): 12-14.
- Poper, Karl. 1991. *Traganje bez kraja. Intelektualna autobiografija*. Beograd: Nolit.
- Poper, Karl. 1993. *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji. Tom II*. Beograd: BIGZ.
- Popper, Karl. 1994. „Models, Instruments and Truth. The Status of the Rationality Principle in the Social Sciences.“ Karl R. Popper, *The Myth of the Framework. In Defence of Science and Rationality*. London & New York: Routledge.
- Poper, Karl. 1999. *U traganju za boljim svetom*. Beograd: Paidea.
- Portes, Alejandro. 2010. *Economic Sociology: A Systematic Inquiry*. Princeton: Princeton University Press.
- Richerson, Peter & Boyd, Robert. 2006. *Not by Genes Alone. How Culture Transformed Human Evolution*. Chicago: University of Chicago Press.
- Ruso, Žan-Žak. 1993. *Društveni ugovor*. Beograd: Filip Višnjić.
- Sartr, Žan-Pol. 1983. *Kritika dijalektičkog uma. Tom I*. Beograd: Nolit.
- Schelling, Thomas. 2002. *Micromotives and Macrobehavior*. New York: WW Norton & Company.
- Sen, Amartya. 1997. *On Economic Inequality*. Oxford: Clarendon Press.
- Smit, Adam. 1998. *Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*. Novi Sad: Global Book.
- Tokvil, Aleksis de. 2002. *O demokratiji u Americi*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Tullock, Gordon. 1972. „Economic Imperialism.“ In James M. Buchanan and Robert D. Tollison (eds.) *Theory of Public Choice. Political Applications of Economics*. Ann Arbor: University of Michigan Press.

Veber, Maks. 1976. *Privreda i društvo*. Beograd: Prosveta.

SUMMARY

UNDERSTANDING AND EXPLANATION: IS SOCIAL SCIENCE ALREADY UNIFIED?

This is a paper from methodology and history of social sciences. Since the methodological aspect is often neglected in recent debates on the unification of social science, it is overlooked that conventional social science is to a large extent already unified. In order to prove this, I reconstruct the research program implied in the works of many classic social scientists, from Jean-Jacques Rousseau, Emile Durkheim to Thomas Schelling. That program is called methodological individualism and relies on two notions: the notion of individual action and the notion of unintended consequences. Finally, I suggest that the rest of the unification task should be pursued in the form of further inference from this program, which is now being fully realized in the field of behavioral economics.

KEYWORDS: understanding, unintended consequences, game theory, methodological individualism, agregation, Prisoner's dilemma.

NAROD HOĆE DA SRUŠI REŽIM: RAZLIČITE SUDBINE SEVERNOAFRIČKIH REŽIMA TOKOM ARAPSKIH PREVIRANJA 2010/2011¹

Marko Žilović
Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka

SAŽETAK

Talas protesta zahvatio je 2010/2011. većinu država Bliskog Istoka i Severne Afrike, ali su se intenzitet, tok i ishodi protesta značajno razlikovali. Četiri severnoafrička slučaja razmatrana u članku ilustruju tri glavna ishoda – smena režima u Tunisu i Egiptu, građanski rat u Libiji, postojanost režima u Alžiru. Oslanjajući se na literature o političkim režimima i o politici suprotstavljanja, pokazujem da se ove varijacije mogu objasniti kombinacijom tri faktora: a) različitim strategijama učvršćivanja kohezije režimskih koalicija b) s njima delimično povezanim razlikama u organizacionoj snazi režima c) visokom neizvesnošću karakterističnom za periode masovne političke mobilizacije. Iako poslednji faktor uključuje element neodređenosti u objašnjenje, to nije mana, već nužna posledica činjenice da je politika stvar praktičnog delovanja koje se ne može i ne treba sasvim svesti na naknadne teorijske dedukcije.

KLJUČNE REČI: autoritarni režimi, protesti, kohezija, organizacija, mobilizacija, Severna Afrika, Bliski Istok, Arapsko proleće.

Talas protesta protiv nedemokratskih režima zahvatio je 2010/2011 većinu država Bliskog Istoka i Severne Afrike (BISA). Arogancija vlastodržaca, korupcija, policijska brutalnost, visoke stope nezaposlenosti i manjak stambenog prostora bile su pritužbe koje su učesnici protesta

1 Autor se zahvaljuje Nebojši Vladislavljeviću, Filipu Ejdsusu, Ivanu Kostiću i Rastku Popoviću na dragocenim komentarima na prethodne verzije članka.

najčešće iznosili. Značajni rast cena hrane i goriva u predvečerje protestnog talasa proizveo je dodatno ogorčenje. Pored prepoznavanja sličnih problema, solidarnost među učesnicima protesta rađala se i iz identifikacije sa arapskom nacijom koja deli zajednički jezik i viševekovnu kulturnu i političku isprepletenost. U prethodnoj deceniji, raširena upotreba interneta i sveprisutnost satelitskih televizijskih kanala poput Al-Džazire osnažili su razmenu unutar jedinstvene arapske javnosti (Lynch 2006). Ceo region je u zimu 2010/11. simultano pratio i reagovao na iste izveštaje o događajima koji su se u njemu odigravali. Inicijativa je bila lokalna, ali su organizatori i učesnici protesta nalazili inspiraciju u delovanju i u uspesima demonstranata u drugim arapskim zemljama. Tok protesta u jednoj zemlji često je imao direktan uticaj na tok protesta u drugim zemljama. Protestni repertoar je, makar u početku bio sličan u svim zemljama. Svuda su demonstranti usvojili praksu okupiranja centralnih gradskih trgova, kao i praksu održavanja najvećih protesta petkom, budući da tog dana po tradiciji najveći broj vernika već napušta svoje kuće zarad sedmične molitve u džamijama. Demonstranti su jedni od drugih preuzimali slogane, poput onog koji se prvi put čuo u Tunisu – *narod hoće da sruši režim*.

Taj cilj je u prva dva meseca ostvaren u Tunisu i Egiptu, gde je kombinacija mirnih protesta i uličnih sukoba sa policijom primorala višedecenijske vladare na povlačenje nakon što im je vojska uskratila podršku. Protestni talas se zatim proširio u skoro sve zemlje regiona, da bi u Jemenu, Libiji i Siriji oštra reakcija režima na prve proteste podelila vojne aparate i gurnula ove tri zemlje u građanske ratove. U senci ovih ratova protestni talas je u zemljama Persijskog zaliva, Jordanu, Alžiru i Maroku zaustavljen različitim kombinacijama represije, ograničenih političkih ustupaka i vanrednih socijalnih davanja. Kako objasniti ove razlike u toku i ishodu protestne mobilizacije u arapskim državama BISA regiona? Kako, uopšte, objasniti samu pojavu ovako snažnog talasa protesta u regionu čiju je singularnu vezanost za nedemokratske oblike vladavine politička nauka, kao i šira javnost, godinama pokušavala da objasni (Bellin 2004; Diamond 2010)? Deo odgovora na ova pitanja daću u ovom tekstu posmatranjem četiri severnoafrička slučaja – Alžira, Tunisa, Libije i Egipta – koji ilustruju tri tipična ishoda Arapskih previranja iz 2010/2011. Izostaviću Maroko, petu zemlju regiona, jer joj monarhijsko uređenje daje izvesne specifičnosti (POMEPS 2012). Na primer, cilj marokanskog režima dugo je bio da fragmentiše ceo partijski sistem zemlje kako bi monarh u njemu mogao da igra ulogu poslednjeg arbitra (Lust-Okar and Jamal 2002, 351). Ovo znatno komplikuju poređenje sa nemonarhijskim susedima u kojima su vladari različitim strategijama težili uspostavljanju organizacione hegemonije.

Pokazaću da se varijacije u toku i ishodu protesta u navedenim slučajevima mogu objasniti kombinacijom tri faktora: a) različitim strategijama učvršćivanja kohezije režimskih koalicija b) s njima delimično povezanim razlikama u organizacionoj snazi režima c) visokom neizvesnošću karakterističnom za periode masovne političke mobilizacije. Režimi zasnovani na snažnim političkim identitetima iskovanim u periodima dugotrajne oružane borbe u stanju su da kombinuju visoke nivoe kohezije i organizacione snage. U slučaju Alžira, nematerijalni izvori režimske kohezije dodatno su pojačani pristupom ekonomskoj renti od eksploatacije nafte i prirodnog gasa, što je kombinacija koja je režimu omogućila da relativno lako prebrodi kritični period Arapskih previranja. Režimi, poput tuniškog i egipatskog, čiji je primarni organizacioni princip institucionalizovana raspodela materijalnih dobara, mogu imati poteškoća da usklade koheziju i organizacionu snagu i skloni su patrimonijalnim tendencijama. Ovo ne mora ugroziti njihov opstanak u uobičajenim prilikama, ali ih čini ranjivijim u periodima masovne političke mobilizacije kada teško predvidiva mikrointerakcija demonstranata i represivnog aparata postaje glavna determinanta političkih ishoda. Sultanistički režimi u kojima vlada ekstremni patrimonijalizam poseduju ograničenu organizacionu snagu i krhku koheziju. Ako je režim uz to i rentijerski, kao što je bio slučaj sa Gadafijevom Libijom, ove manjkavosti mogu se delimično nadomestiti uz pomoć lojalnih pretorijanskih snaga za sprovođenje represije. No, oslanjanje na голу silu u kriznim trenucima čini režim ranjivim na promene vojnog odnosa snaga na terenu, koje mogu biti rezultat spoljne intervencije na strani pobunjenika, kao što je to bio slučaj u Libiji.

U prvom sledećem odeljku teksta rezimiram deo teorijskih uvida politoloških literatura o režimima i o politici suprotstavljanja (*contentious politics*). U naredna četiri odeljka pokazujem kako se iz perspektive ovih literatura može sagledati trajektorija protesta u ova četiri primarna slučaja. Očigledno prisustvo transnacionalne difuzije u Arapskim previranjima znači da i odgovor na pitanja o poreklu i varijacijama protestnog talasa mora poći od toga da je reč o jedinstvenom regionalnom makrofenomenu sastavljenom od niza isprepletenih mikroprocessa, a ne o skupu nezavisnih slučajeva. Zato ću smestiti ova četiri primarna slučaja u širi regionalni narativ u onoj meri u kojoj je on uticao na ishode u njima, ali i da bih pokazao kako su događaji u Tunisu, Egiptu, Libiji i Alžiru uticali na širu regionalnu dinamiku Arapskih previranja. S obzirom na značaj redosleda događaja u periodima masovne političke mobilizacije, u ovim odeljcima ću se služiti metodom praćenja procesa koja je naročito pogodna za osvetljavanje *uzročnog lanca mehanizama* (George and Bennet 2005). Tekst zaključujem kratkim osvrtom na dinamiku čitavog ciklusa Arapskih previranja i na još uvek živo nasleđe ovog perioda u BISA regionu.

1. REŽIMI I NJIHOVI PROTIVNICI

1.1. ORGANIZACIONA SNAGA I KOHEZIJA REŽIMA

Nedemokratski režimi retko kada opstaju na vlasti samo golom represijom. Obično uživaju određeni stepen legitimnosti zbog toga što zadovoljavaju važne interese makar nekih segmenata stanovništva. Kooptirane elite sa različitim socijalnim bazama čine deo režimske koalicije i unutar nje imaju kvazipredstavničku ulogu – zastupaju interese sopstvenih društvenih grupa, ali i pomažu režimu u kontroli ovih grupa. Kontrola ima dva vida – mobilizaciju podrške za režim, i nadzor i ometanje protivnika režima. Za oba vida kontrole nužna je infrastrukturna moć koja omogućava režimu „da proдре u društvo i nametne mu svoja pravila“ (Mann 1993, 59). Infrastrukturna moć se stiće kroz različite režimske organizacije kao što su vladajuće partije, sindikati, profesionalna udruženja, udruženja poslodavaca, omladine, žena, veterana, verske organizacije, kao i kroz represivni aparat i druge državne institucije koje režim kontroliše. Međutim, različite društvene grupe u režimskoj koaliciji uvek imaju neke suprotstavljene interese. Čak i bez uzimanja u obzir ličnih ambicija, nepoverenja i osvetoljubivosti među vodećim ljudima režima, suparništva iz društvene sfere se prenose i na odnose između različitih frakcija unutar režimske koalicije. Ako se odnosi zaoštre, nezadovoljni deo režimskih elita može otkazati poslušnost i uspostaviti taktičke koalicije sa grupama iz opozicionog miljea ili sa nezadovoljnim frakcijama u represivnom aparatu. Ukratko, organizaciona snaga režima slabi opoziciju i jača režim, ali samo ako režimi očuvaju unutrašnju koheziju svojih koalicija. U suprotnom, deo režimskih organizacionih struktura može se preokrenuti u mobilizaciono sredstvo vladarevih protivnika unutar režima, a ta vrsta podela među elitama često može dovesti i do urušavanja čitavog režima.

Različite strategije za kombinovanje organizacione snage i koalicione kohezije stoje na raspolaganju nedemokratskim vladarima. Strategija koja je u skorašnjoj literaturi dobila najviše pažnje (Magaloni and Kricheli 2010, 126-130) jeste davanje izvesne autonomije vladajućim partijama i drugim režimskim organizacijama u cilju institucionalizacije saradnje među elitama. Institucionalizacija ne znači da će elite biti u harmoničnim odnosima, već označava postojanje pravila i foruma kroz koje frakcionaški sukobi postaju razrešivi bez posezanja za nasiljem ili za spoljnim saveznicima. Na primer, režimske partije uvećavaju koheziju režimske koalicije tako što unose izvesnu predvidivost u raspodelu funkcija i drugih materijalnih resursa među elitama. Ovo umanjuje opasnost od kaprica najviših lidera i produžava horizont saradnje jer svim frakcijama ostavlja nadu da će u sledećoj rundi raspodele proći bolje, pogotovu ako se i same istaknu u partijskom radu. Tako elite dobijaju primarni interes da ostanu unutar

foruma u kome mogu zastupati sve druge svoje interese, umesto da rizikuju potpuno isključenje iz procesa odlučivanja napuštajući partiju i režim (Brownlee 2007, 12).

Strategija instucionalizovane distribucije materijalnih dobara lojalnim elitama, međutim, ne čini se pouzdanom u kriznim vremenima (Slater 2010, 47-50; Levitsky and Way 2012). Materijalna dobra su uglavnom ograničena, pa borba za njihovu raspodelu neizbežno proizvodi dobitnike i gubitnike. Ako u uobičajenim okolnostima elite ostaju unutar koalicije prvenstveno zarad očekivanja buduće materijalne koristi, onda ih isti motiv može voditi suprotnom ponašanju u periodima ekonomske krize, unutrašnjih ili spoljnih izazova opstanku režima. Ovaj problem je, očigledno, manje izražen u rentijerskim režimima koji se ređe suočavaju sa fiskalnim krizama usled posedovanja stabilnih „nezarađenih“ izvora prihoda, kao što su prihodi od eksploatacije nafte i prirodnog gasa. Njihova eksploatacija zahteva minimalni angažman radne snage, a prihodi koje donosi znatno su viši nego prihodi od alternativnih privrednih delatnosti i daju se relativno lako monopolizovati (Dunning 2008, 40). Rentijerski režimi mogu sebi da dozvole i manje efikasan, neinstucionalizovani sistem „podmazivanja“ režimske koalicije budući da ekonomska renta stvara teško otklonjivu neravnotežu moći u korist režima, omogućava kupovinu socijalnog mira, kooptaciju protivnika i izgradnju snažnog i lojalnog represivnog aparata kojim se mogu nadgledati i protivnici i saveznici vladara (Ross 2001).

Kada je reč o režimima sa ograničenijim fiskalnim resursima, veću postojanost u kriznim periodima obično pokazuju oni koji poseduju i neke nematerijalne izvore solidarnosti. U takve izvore spadaju „identiteti, norme i organizacione strukture iskovane tokom perioda mukotrpne, nasilne i ideološki motivisane borbe“ (Levitsky and Way 2012, 870-72) ili etnički i verski identiteti u kontekstu izrazito zaoštrenih identitetskih podela usled istorije etničkog ili verskog nasilja. U nasilnim periodima istorije prevladavaju organizacije koje razvijaju odlike kao što su konspirativnost, disciplina i odlučnost. One obično zadržavaju te odlike i kada se nađu na vlasti u mirnodopskom periodu, naročito dok režim predvodi generacija koja je iznela period nasilne borbe, generacija iz koje se često izdvaja grupa lidera sa snažnim istorijskim legitimitetom i ličnom harizmom. Represivni aparat u ovim režimima obično izrasta direktno iz oružane borbe, a i sami režimi su često delimično militarizovani. Oni se manje kolebaju da pribegnu i oštroj represiji ako je ona potrebna da se zaštite tekovine ranijih pobeda. Na kraju, periodi masovnog političkog nasilja snažno oblikuju političke identitete velikog broja običnih ljudi i služe kao istorijski osnov legitimizacije režima. Identiteti iskovani u nasilnim periodima istorije neretko opstaju i kroz više pokoljenja jedne porodice, a njihovo napuštanje

ume da donese odijum izdaje (Balcells 2012). Sve ovo ne znači da će odnosi između elita u ovakvim režimima biti uvek skladni, ali znači da su takvi režimi često u stanju da kombinuju ekstenzivno organizacionu snagu sa visokom kohezijom u sudaru sa protivnicima režima.

Iz različitih razloga mnogi vladari se odlučuju za četvrtu strategiju – umanjivanje moći i autonomije režimskih institucija jačanjem patrimonijalnih elemenata režima. Ovo umanjuje sposobnost režima da preko lojalnih elita mobilise i kontroliše društvo, ali i lišava potencijalne izazivače mobilizacionih resursa koje bi mogli da okrenu protiv režima. U meri u kojoj budućnost režimskih elita počne da zavisi od lične lojalnosti vladaru, elite gube podsticaj da unutar režima zastupaju interese širih društvenih grupa, ali i gube potencijalno uporište u tim grupama. Važnost patrimonijalizma u različitim režimima i periodima varira, pa se tendencija ka personalizaciji vlasti može razviti i u režimima koji su nekada imali široku podršku i snažne organizacije. Jačanje vladareve samovolje pretvara institucionalne garancije date režimskim elitama u puku formu, a partijske, sindikalne i ostale organizacije za mobilizaciju i kontrolu društva postaju prazne ljuštore u kojima je za većinu ljudi učešće, u najboljem slučaju, ritualno. U slučajevima u kojima lična lojalnost postane skoro isključivi organizacioni princip režima, opravdano je govoriti o posebnom sultanističkom tipu nedemokratskog režima (Linc i Stepan 1998, 77-81). Patrimonijalizam obično vodi većem oslanjanju na represivni aparat od koga se očekuje da nadomesti inače ograničenu infrastrukturnu moć režima. Naravno, i najrepresivnijim režimima ostaje da se nose sa zadatkom zadržavanja lojalnosti samog represivnog aparata kroz različite strategije osiguranja od pučeva (Quinlivan 1999, Silverman 2012).

Izbor između elemenata ove četiri strategije usklađivanja kohezije i organizacione snage nikada se ne događa u vakuumu. Na njega utiče čitav niz strukturnih faktora kao što su ekonomska i etnička struktura zemlje, međunarodni položaj države i specifičnosti njenog istorijskog nasleđa, a naročito nasleđe prethodnih epizoda masovne političke mobilizacije. Ove faktore nazivam strukturnim jer nedemokratski vladari na njih obično ne mogu značajnije uticati u kratkom vremenskom periodu. Međutim, odabrana strategija nije ni samo puki odraz strukturnih okolnosti. Nju oblikuje i niz kratkoročnih političkih kalkulacija, kao i različite sposobnosti, naklonosti i namere vladara. Na primer, prisustvo naftnog bogatstva u Alžiru i u Libiji predstavljalo je strukturni faktor koji je iskorišćen za cementiranje vrlo različitih režimskih koalicija – relativno inkluzivnog i organizaciono kohezivnog autoritarnog režima u Alžiru, i represivnog ali organizaciono slabog sultanističkog režima u Libiji. Važan, ali nikako i jedini, faktor žilavosti sirijskog režima jeste solidarnost među pripadnicima manjinske alavitske denominacije Islama koji čine oko 10%

stanovništva. Ali važnost ovog faktora posledica je strategije koju je u određenom političkom kontekstu svesno odabrao Hafez al-Asad, a nastavio njegov sin Bašar (Bar 2006, 393-93). Nasuprot tome, kabilski identitet u Alžiru nikada nije postao organizaciono važan za režim, uprkos tome što su mnogi lideri antikolonijalnog pokreta otpora i kasnijeg režima pripadali ovoj grupi koja takođe čini oko 10% stanovništva. Štaviše, u poslednjoj deceniji, kabilske socijalne mreže poslužile su kao mobilizacione strukture za neke opozicione grupe.

1.2. DISRUPTIVNI POTENCIJAL PROTESTA

U zavisnosti od odabrane režimske strategije, nastaju različiti tipovi nedemokratskih režima, a specifične tačke snage i slabosti režima istovremeno snažno oblikuju i strukturu prilika za različite oblike opozicionog delovanja. (Linc i Stepan 1998, 82-107; Tarrow 2011, 175-180). Na taj način režimske specifičnosti značajno usmeravaju političke ishode, ali nisu za njih sasvim determinišuće. Politika je stvar praktičnog delovanja, a ne deduktivnog teorijskog izvođenja, pa zbog toga u njoj postoji prostor za neočekivano, prostor za *događaje*, koji su po definiciji nepredvidivi i za posmatrača i za učesnike. Kao što ni u fudbalu ne pobeđuje uvek tim sa skupljim igračima i boljim trenerom, tako ni u političkim borbama nije moguće teorijski predvideti da će uvek prevagnuti strana sa najviše resursa. Dostupne resurse je potrebno upotrebiti u pravom trenutku i na pravi način, a u razdobljima masovne protestne mobilizacije disruptivni potencijal protesta unosi visoku neizvesnost i znatno uvećava značaj mikrointerakcije demonstranata i režima koja može proizvesti različite ishode (Tarrow 2011, 201).

U onoj meri u kojoj režim sačuva organizacionu snagu i koheziju režimske koalicije i oteža delovanje opozicionih organizacija, smanjuju se prilike za protestno delovanje. Ipak, nemogućnost slobodnog iskazivanja političkih stavova pod nedemokratskim režimima pod izvesnim uslovima postaje mač sa dve oštrice. Zbog visoke cene neslaganja u nedemokratskim režimima većina građana bira strategiju „falsifikacije preferencija“, to jest čak i oni koji se privatno ne slažu sa režimom, nisu spremni da javno istupaju protiv njega. Ovo i režimskim i opozicionim elitama otežava procenu stvarnog odnosa snaga. Tek kada neki krupan događaj razotkrije razmere nezadovoljstva, odjednom je veliki broj ljudi ohrabren da javno iskaže svoje nezadovoljstvo. (Kuran 1995). Svaki primer javnog protesta koji režim ne uspe da uguši može da proizvede uvećana očekivanja i novu mobilizaciju na strani opozicionog pokreta. Štaviše, do sličnog multiplikacijskog efekta može doći i usled pravljenja paralela sa uspešnim primerima protestne mobilizacije pod drugim režimima koji se smatraju uporedivim usled „zajedničke istorije, kulturnih afiniteta, ili usled prepoznavanja

sličnih oblika dominacije“ (Beissinger 2007, 263). Opozicioni aktivisti često pokušavaju da iskoriste ove momente tako što svesno i namerno oponašaju načine delovanja aktera iz drugih sredina, pozajmljuju njihovih način organizovanja, njihove repertoare suprotstavljanja i njihove načine predstavljanja političkih okolnosti.

Čak i najtotalitarniji sistemi tolerišu neke oaze društvenog ili političkog pluralizma, zato što nemaju kapacitete da neprestano nadgledaju svaku društvenu interakciju, i zato što nekada deo režimskih elita ima interes da toleriše njihovo postojanje. Međutim, ovakva opozicija sigurno će patiti od fragmentisanosti i manjka organizacione snage kojom bi usmeravala proteste, ili može zbog svoje socijalne izolovanosti imati čak problema i da ispravno proceni trenutak za stupanje u akciju. Da bi iz amorfnog društvenog nezadovoljstva nastao snažan protestni pokret potrebni su konkretni kolektivni akteri sposobni da pripremaju, usmeravaju i održavaju proteste, kao i da artikulišu protestne zahteve i da eventualno pregovaraju sa režimom. Organizovanje ovakvih opozicionih aktera je relativno dugoročan i skup proces, naročito u zatvorenim i represivnim režimima. Potrebno je mobilisati i organizovati aktiviste, pružiti im priliku da steknu iskustvo, da se među njima razvije solidarnost i lojalnost organizaciji, potrebno je raspolagati finansijskim i logističkim resursima, a za svo to vreme i odolevati pritiscima režima. Kada protestni talas pogodi zemlju u kojoj su makar neki od ovih zadataka već obavljani, režim će se susresti sa ozbiljnijim izazovom jer će na opozicionoj strani postojati organizovani akteri sposobni da mobilišu veliki broj demonstranata, da usmeravaju tok protesta i zadrže ljude na ulici čak i uprkos određenom nivou početne režimske represije.

Kada je režim prinuđen na otvorenu represiju učesnika u masovnom protestu, reakcija pripadnika represivnog aparata obično predstavlja najneposredniju determinantu ishoda koje će protestni talas proizvesti. Režimi u BISA regionu odolevali su decenijama mnogim unutrašnjim reformskim pritiscima između ostalog i zahvaljujući tome što su posedovali robusne represivne aparate, sposobne i spremne da suzbiju disidentske aktivnosti (Bellin 2004). Položaj represivnog aparata pod režimom igra važnu ulogu u tome kako će se agencije prinude poneti pod širokim pritiskom sa ulice. Neke strategije kontrole – produbljivanje surevnjivosti među različitim granama represivnog aparata ili materijalno slabljenje vojske – mogu biti korisni načini da se režimi zaštite od pučeva, ali mogu i umanjiti zainteresovanost represivnog aparata da brani režim u trenucima krize. Međutim, ni strategija kontrole zasnovane na favorizovanju pripadnika represivnog aparata ne pruža pune garancije režimu. Kao što obični građani u kriznim trenucima moraju pod pritiskom događaja, neproverenih glasina, u vremenskoj stisci i sa povišenim emocijama da donose sudbonosne odluke (Kurzman

2004, 169-170), tako i režimske elite, pa i pripadnici represivnog aparata, pod sličnim uslovima moraju da se suoče sa sopstvenim podeljenim lojalnostima i sa evaluacijom posledica odluke da ostanu uz režim ili prebegnu na drugu stranu. Kontinuirana represija masovnih i upornih protesta delegetimizuje režim, privlači međunarodnu osudu i zaoštava unutarrežimske podele između zagovornika koncesija i nastavka represije. Zato ako je opozicioni izazov zasnovan na masovnoj mobilizaciji, nastaje visoka neizvesnost u kojoj i mala oklevanja ili nekoliko ishitreno ispaljenih metaka mogu proizvesti velike posledice i dovesti do smene ili do podele režima tamo gde je ranije malo šta ukazivalo na te mogućnosti.

2. POČETAK TALASA I SMENA REŽIMA U TUNISU

Ono što će postati regionalni talas protesta započelo je u Tunisu koji je „dugo smatran arapskom zemljom sa najboljim obrazovnim sistemom, brojnom srednjom klasom i najorganizovanijim radničkim pokretom“ (Anderson 2011, 3). Relativno visok stepen društvene modernizacije, pratila je i relativno uspešna privreda usmerena na turizam i izvoz u Evropu. Uprkos tim donekle povoljnim strukturnim uslovima za demokratizaciju (Lipset 1959), tuniški autoritarni režim je represivnim merama uspešno marginalizovao ostrva političkog i društvenog pluralizma. Jake patrimonijalne tendencije u posledjoj deceniji Ben Alijeve vladavine, međutim, oslabile su infrastrukturnu moć nekada snažnih organizacija poput režimske partije i državnog sindikata. Opozicione mreže su uspele da kolonizuju niže ešalone tuniškog sindikalnog pokreta i da u povoljnom trenutku iskoriste njihove mobilizacione kapacitete protiv režima. Pod pritiskom sa ulice, dugo godina zapostavljena, tuniška vojska odbila je da stane u odbranu Ben Alijevog režima.

Početnu varnicu predstavljalo je potez dvadesetsedmogodišnjeg Muha-meda Buazizija koji se 17. decembra 2010. godine spalio ispred zgrade opštine u provincijskom gradiću Sidi Buzid u očajničkom protestu zbog toga što mu je prethodnog dana policijska patrola uz grubo ophođenje zaplenila robu sa tezge. Incident je bio razlog za okupljanje nekoliko stotina demonstiranata sastavljenih od Buazizijeve rodbine, prijatelja i ogorčenih meštana. Iste nedelje protesti su počeli i u susednim mestima, a posle sedam dana protesta policija je upotrebila bojevu municiju, ubivši dvoje demonstiranata (ICG 2011a, 3-5). Dramatični razvoj događaja bio je delimično spontani izliv gneva zbog Buazizijeve sudbine s kojom su mnogi mogli da se identifikuju, ali su protesti rano dobili i eksplicitni politički sadržaj zahvaljujući mreži iskusnih lokalnih organizatora iz najvećeg tuniškog sindikata (UGTT). Kako je jedan od njih opisao:

„Shvatili smo da Tunis ključa, da marginalizovana područja samo čekaju varnicu. Ova pobuna nema vođu, ali svuda postoje lokalne vođe, često sindikalisti. Nekada bismo sami organizovali proteste, a nekada bismo se jedinstavno pridružili postojećim protestima i politizovali ih. Započeli bismo sa izvikivanjem slogana koji su ciljali na režim, a ne na socio-ekonomske probleme“ (ICG 2011a, 4).

Nije slučajno da su članovi UGTT iz redova školskih nastavnika, zdravstvenih radnika i poštara bili rani organizatori protesta. Osnovan 1946. godine, kao sindikalno krilo antikolonijalnog pokreta iz koga se po sticanju nezavisnosti razvio i tuniški autoritarni režim, UGTT je dugo igrao važnu ulogu u političkom i ekonomskom životu zemlje. Sindikat je bio važno oruđe režimske kontrole radništva, ali je povremeno delovao i kao autonomni činilac u unutarrežimskim previranjima, naročito nakon što se početkom 1970-ih režim okrenuo tržišnom konceptu privrede. Protestni potencijal sindikata zainteresovao je tokom 1980-ih islamistički pokret koji je zatim organizovao kampanju infiltracije lokalnih i regionalnih sindikalnih struktura (Alexander 2000, 472-76), što je i u 2000-im godinama od nekih sindikalnih podružnica činilo opozicioni bastion (ICG 2011a, 2).

Zine al-Abidin Ben Ali postao je predsednik Tunisa 1987. godine, kada je ubedio uski krug režimskih insajdera da ostarelog doživotnog predsednika Habiba Burgibu proglase zdravstveno nesposobnim za obavljanje funkcije. Nada u dolazak dugo obećavane demokratije izneverana je već na izborima 1989. godine kada glavnoj opozicionoj grupaciji, islamističkoj Hizb en-Nahda (Partija preporoda), ponovo nije dozvoljeno da slobodno učestvuje na izborima. Repertoar političke represije pod Ben Alijem je uključivao „praćenje, prislušivanje, fabrikovanje video zapisa, pretnje članovima porodice, konfiskacije pasoša, prebijanje, pa čak i ubistva“ (Alexander 1997, 35-36). Aktivisti glavnih opozicionih stranaka bili su prinuđeni da deluju iz egzila ili potajno u nekoj vrsti ilegale. Zahvaljujući ovome, ali i zahvaljujući dozi istorijske i ekonomske legitimnosti, vladajući Demokratski republikanski pokret (RDC) je dominantno pobeđivao na svim izborima. Pored opozicionog izazova, Ben Ali je morao da vodi računa i o rekonfiguraciji odnosa u režimskoj koaliciji. Za razliku od antikolonijalnog lidera Burgibe koji je neumorno obilazio svaki kutak Tunisa, Ben Ali, koji je karijeru izgradio kao šef obaveštajne službe i ministar unutrašnjih poslova koji se kasno priključio partijskom radu. Zbog toga nije u početku imao duboku podršku u partiji i drugim režimskim organizacijama. Kako bi učvrstio svoju poziciju Ben Ali se trudio da umanja autonomiju režimskih organizacija birajući za važne funkcije nepolitička lica, često rotirajući pozicije, i lično učestvujući u detaljima vladine politike. Obnovljena kampanja privatizacije 1990-ih godina donela je izvesni privredni rast, ali je bila i deo taktike

umanjivanja uticaja sindikata, i kreranja nove privredne elite povezane sa predsedničkom palatom. Ben Alijeva taktika omogućila mu je da vremenom konsoliduje kontrolu nad partijom i sindikatom, ali po cenu njihovog organizacionog slabljenja (Alexander 1997, 37-38; ICG 2011, 9).

Tuniška izvozno orijentisana privreda koncentrisana je u priobalnom pojasu, pa je u klimatski manje gostoljubivoj unutrašnjosti češće dolazilo do socio-ekonomskih protesta. Krajem 2010. godine, međutim, upotreba policijske represije imala je kontraefekat. U premeštanju protesta u glavni grad važnu ulogu imala je tuniška advokatska komora (ICG 2011a, 5), još jedno višegodišnje ostrvo društvenog pluralizma (Gobe 2010). Pod pritiskom rastućih protesta i izveštaja o novim žrtvama policijskih intervencija, nacionalno vođstvo UGTT okrenulo je leđa režimu početkom januara. Isprva su sindikalisti iz glavnog grada pokušali da umire situaciju, ali do promene dolazi u strahu da nacionalni sindikalni lideri ne ostanu sasvim marginalizovani od strane regionalnih podružnica. Generalni štrajk u celom Tunisu i velike demonstracije u glavnom gradu zakazane su za 12. januar, kada su se protestima pridružili i neki poslodavci, ističući nezadovoljstvo zbog sistemskog favorizovanja poslovnih krugova bliskih Ben Aliju (ICG 2011a, 5-6).

Na sastanku u predsedničkoj palati 10. januara vojni generali odbili su da primaju naređenja od šefa pretorijanske Predsedničke garde. Još od neuspešnog vojnog puča 1962. godine, Burgiba je počeo da umanjuje uticaj vojske. Ben Ali je u strahu od vojnog udara podvrgavao vojni vrh povremenim čistkama, a vojni budžeti ostali su relativno niski (Silverman 2012, 20-21, ICG 2011a, 11). Strategija namernog slabljenja vojske jeste zaštitila Ben Alijev režim od vojnih udara, ali je oficirima i običnim vojnicima ostavila malo razloga da podupiru režim po cenu pucanja na demonstrante. Umesto toga vojska je na dan generalnog štrajka izašla da razdvoji demonstrante i snage lojalne režimu, da bi ubrzo generalštab počeo i da izdaje saopštenja podrške revoluciji. Pod pritiskom s ulice i bez podrške vojske, Ben Ali se 14. januara sa porodicom ukrcao u avion za Saudijsku Arabiju. Veliki deo opozicije, uključujući i predstavnike Sindikata i islamističke partije en-Nahda koja je obnavljala rad nastavio je da vrši pritisak na prelaznu vladu preko ulice. Kontinuirani protesti su primorali prelaznu vladu da legalizuje en-Nahdu, zabrani rad RCD, suspenduje ustav i zakaže izbore za ustavotvornu skupštinu. U oktobru 2011. godine, en-Nahda je sa oko 37% glasova postala najveća stranka u ustavotvornoj skupštini.

3. SMENA REŽIMA U EGIPTU I PRVA PRELOMNA TAČKA TALASA

Egipatski režim bio je s dosta razloga smatran modelom postojanog autoritarizma sa jakom hegemonom partijom koja je kontrolisala razgranatu

mrežu ekonomskog klijentelizma i jak represivni aparat (Brownlee 2007, Blydes 2011, 48-63). Ipak, od ranih 2000-ih u Egiptu je organizovan ranije nezamisliv broj protesta sa ograničenim lokalnim ili socio-ekonomskim zahtevima koji su proizveli znatno slobodniju klimu u medijima. Politički angažman Mubarakovog sina Gamala – koga je grupa u javnosti omraženih tajkuna želela da vidi kao sledećeg stanara predsedničke palate – davao je režimu neke patrimonijalne elemente, mada su oni bili daleko manje izraženi nego u Tunisu. Uprkos tome, nije bilo uočljivih znakova da režim značajno gubi na koheziji ili organizacionoj snazi koju je demonstrirao redovno beležeći ubedljive pobe na parlamentarnim i predsedničkim izborima. Decenija protestnog delovanja širom Egipta, međutim, proizvela je značajne mobilizacione kapacitete na opozicionoj strani. Iako ovi raznorodni akteri nisu mogli da pronađu način da se na izborima organizovanije suprotstave režimu, na krilima vesti o zapanjujućem tuniškom uspehu uspeli su da koordiniraju svoje delovanje i da tokom četiri presudna dana izdrže u teškim uličnim borbama sa policijskim snagama. To je najzad proizvelo podele unutar režimske koalicije, primoravši egipatsku vojsku da žrtvuje Mubarake i krene da traži način da zaštiti svoje korporativne interese u novoj političkoj realnosti stvorenoj snagom i širinom opozicionog izazova. Pad režima u daleko najmnogoljudnijoj i tradicionalno vodećoj zemlji arapskog sveta bio je prasak koji je doveo do naglog širenja protestnog talasa širom regiona.

Sredinom januara, dok su pristizale dramatične vesti iz Tunisa, makar sedmoro Egipćana pokušalo je samoubistvo samospaljivanjem (ICG 2011b, 2), a omladinski pokreti su održavali protest ispred tuniške ambasade (el-Ghobashy 2011a). Prelomni trenutak će, međutim, uslediti u utorak 25. januara, na Dan policije koji je režim te godine nepažljivo proglasio neradnim danom. Godine policijske represije, posebno slučaj 28-godišnjeg Halida Saida koga je šest meseci ranije nekoliko aleksandrijskih policajaca izvuklo iz internet kafea i pretuklo na smrt, usmerile su gnev javnosti ka policiji. I režim i opozicioni aktivisti, međutim, očekivali su da će 25. januar biti još jedna epizoda u dugotrajnoj rovovskoj borbi. Umesto toga taj dan je u Egiptu postao sinonim za revoluciju. Brojnost učesnika u protestima tog dana i njihova odlučnost u suprotstavljanju policijskim kordonima, suzavcu, i gumenim mecima iznenadili su sve. Tog dana pouku o širini i stepenu nezadovoljstva širom Egipta izvukli su i policija i organizatori protesta i egipatska javnost (el-Ghabashy 2011a). Na svim stranama su odmah počele pripreme za Dan mučenika i pritvorenih, kako su opozicioni aktivisti nazvali petak 28. januar.

Neformalnu protestnu koaliciju činilo je mnoštva do tada uglavnom izolovanih pokreta koji su sticali iskustvo u skoro deceniju dugom razdoblju ulične politike. Veliki skup u znak podrške Drugoj palestinskoj

Intifadi održan je krajem 2000. godine, a skupovi protesta protiv američke invazije na Irak 2003. godine. Jedan deo učesnika čak je otvoreno pozivao i na smenu Mubaraka (Brownlee 2007, 148). U obe prilike povod za proteste bili su događaji čiju javnu osudu nije mogao da ogłosi nelegitimnom ni jedan arapski režim, bez obzira što su isti ti režimi nastavili da uživaju bliske odnose sa SAD i da potihom saraduju sa Izraelom. Presedan su u narednim godinama počele da koriste različite grupe pa je godišnje širom zemlje organizovano i po nekoliko stotina protesta različite veličine i usmerenja (el-Ghobashy 2011b). Bili su to protesti na radnom mestu, protesti Kopta i sinajskih Beduina, protesti stanovnika pojedinih ulica ili naselja oko komunalnih pitanja, kao i politizovaniji protesti profesionalnih udruženja, omladinskih pokreta, političkih partija i kvazipolitičkih udruženja poput Muslimanskog bratstva (Blaydes 2011, 182-191; el-Ghobashy 2011a). Prostor za delovanje Bratstva smanjivan je ili povećavan u skladu sa taktičkim procenama režima, ali je ono ipak razvilo nacionalnu mrežu aktivista i simpatizera kakvu verovatno nije posedovala ni jedna druga nerezimska organizacija u BISA regionu (el-Ghobashy 2005, Blaydes 2011, 157-61).

Posle scena koje su se odigrale 25. januara, u pripreme novih protesta se uključilo i vođstvo Muslimanskog bratstva, prelomivši da zanemari režimska upozorenja, i da se priključi svojim mlađim aktivistima koji su već bili na ulici (ICG 2011b, 3-4). Izveštaji o sukobima širom zemlje pristizali su u petak 28. januara već od prepodneva. U tim sukobima lomilo se samopouzdanje Mubarakovog režima. Nakon više od pet časova sukoba policije i demonstranata na ulicama Kaira i drugih gradova policija je oko 17 časova dobila naređenje da se povuče jer je sve više policijskih stanica padalo u ruke demonstranata, a jedinice sa terena su izveštavale da ostaju bez suzavca i municije (el-Ghobashy 2011a). Euforični demonstranti su okupirali kairski Trg Tahrir i centre drugih gradova, a nešto posle ponoći Mubarak je u televizijskom obraćanju objavio da smenjuje vladu i da po prvi put u svojoj tridesetogodišnjoj vladavini imenuje potpredsednika – načelnika obaveštajne službe generala Omara Sulejmana. Istovremeno, veliki deo rukovodstva režimske partije podnosi ostavke, uključujući i Mubaraka mlađeg. U rano jutro vojni tenkovi su izašli na ulice Kaira, gde su ih demonstranti dočekali srdačnim uzvicima *Vojska! Narod! Jedna ruka!*

Policijske snage su se četiri dana lojalno borile za režim, postepeno eskalirajući metode represije. Iako policijski posao u Egiptu nije donosio ni prestiž niti visoka primanja, bio je primamljiv u kontekstu visoke nezaposlenosti među mladima. Naročito u pasivnijim krajevima poput Gornjeg Egipta, odakle je često regrutovan sastav jedinica za kontrolu demonstracija (ICG 2011b, 1). Suprotno tome, vojna služba u Egiptu uživa prestiž zbog svoje bliske povezanosti sa narativom o nacionalnom jedinstvu i

sticanju samostalnosti od postkolonijalnog mešetarenja velikih sila (Cook 2007, 28-31). Od vojnog udara protiv prozapadne monarhije 1952. godine, kada je na vlast došao harizmatični pukovnik Naser, predsednici Egipta dolazili su iz redova vojnih generala. Iako su predsednici Sadat i Mubarak ograničili ulogu vojnih lica u izvršnoj vlasti, vojska je nastavila da uživa široke ekonomske privilegije. Vojni budžeti u koje civilne vlasti nisu imale mnogo uvida bili su kontinuirano visoki, a na njih treba dodati i izdašnu američku finansijsku i tehnološku pomoć. I posle privatizacionog programa iz 1990-ih godina, vojska je nastavila da uživa privilegovani položaj u privrednim sektorima od poljoprivrede, preko industrije obuće, mineralne vode, građevine, do usluga kao što su telekomunikacije i turizam (Harb 2003, 285-86, Silverman 2012, 25-27).

Vojni vrh je ubrzo počeo da izdaje saopštenja u kojima podržava legitimne zahteve demonstranata, ali i da poziva na normalizaciju situacije. Mubarak je takođe pozvao na normalizaciju prilika i dijalog, obećavši da se neće kandidovati na predstojećim izborima. Plate nisu isplaćivane, snabdevanje osnovnim namirnicama je otežano funkcionisalo, i mnogi obični građani koji su simpatisali proteste počeli su da se pitaju ima li svrhe i potrebe i dalje demonstrirati da bi Mubarak otišao sa vlasti osam meseci ranije (ICG 2011b, 7-9). Međutim, šaroliko jezgro organizatora protesta slagalo se oko toga da bi popuštanjem uličnog pritiska režim mogao da ubrzo izvrda obećanja. Rečima jednog od aktivista:

„Ako sada oteramo Mubaraka, to znači da smo mi najmoćniji. Ako ga ne oteramo, znači da su oni najmoćniji. Obe strane razumeju ovo, i zato se obe strane tako snažno bore“ (ICG 2011b, 20)

Sa kamerama svetskih medija uprtim u šatore postavljene na Trg Tahrir, procena lidera protesta se pokazala kao ispravnom kada je 10. februara vojni vrh privoleo Mubaraka da podnese ostavku. Ubrzo je parlament raspušten, ustav suspendovan, a vojni dekreti dobili su zakonsku snagu (ICG 2011b, 13-14). Otpočeo je krivudavi put ka novom političkom sistemu putem pisanja novog ustava i nekoliko krugova parlamentarnih i predsedničkih izbora za na kojima je Bratstvo odnelo pobeđe. Kakvi će biti konačni obrisi egipatskog novog režima određiće interakcija vojnog vrha, Muslimanskog bratstva, radikalnijih islamističkih struja i fragmentisane neislamističke opozicije. I pored kontinuiranog političkog i ekonomskog uticaja vojske, radikalni raskid sa dosadašnjim režimom predstavlja činjenica da je vlast u zemlji preuzela organizacija koja se u opoziciji nalazila od svog osnivanja u danima borbe protiv britanskog postkolonijalnog uticaja između dva svetska rata, organizacija koja je formalno bila nelegalna od sukoba sa Naserom početkom 1950-ih do pada Mubaraka.

4. GRAĐANSKI RAT U LIBIJI I TRANSFORMACIJA TALASA

Egipatski protesti bili su u središtu pažnje regionalne i svetske javnosti zbog veličine zemlje, njenog važnog strateškog položaja i tradicionalno vodeće uloge u arapskom svetu. Kada su Egipćani proslavili Mubarakovo odstupanje 11. februara, regionalni talas mobilizacije dostigao je prvu prelomnu tačku. Protesti su u roku od nekoliko dana zapljusnuli skoro sve države regiona², izvešći na ulice veći broj ljudi tamo gde su protesti već trajali. Ipak, strukturno-institucionalni uslovi za proteste i smenu režima bili su u većini ovih država manje povoljni, ili makar toliko drugačiji da su protesti ubrzo krenuli znatno drugačijim tokom. Gadafijev sultanistički režim u Libiji je u pret hodnom periodu oštrom represijom suzbijao svaku organizovanu opoziciju oslanjajući se na pretorijanske jedinice i prihode od eksploatacije nafte i prirodnog gasa. Međutim, u kontekstu širih Arapskih previranja represija je proizvela kontraefekat, i dovela do podele vojnih struktura. S obzirom na relativno slabu borbenu snagu namerno zapostavljane libijske vojske, jedinice lojalne Gadafijevom ličnom režimu verovatno su mogle i ovaj izazov da prebrode golom silom da nije došlo do strane vojne intervencije.

Šest dana nakon Mubarakove ostavke, zakazan je prvi libijski protest koji je trebalo da se održi u Bengaziju, u istočnoj Libiji. Dan pre zakazanog protesta bezbednosne agencije uhapsile su jedan broj viđenijih lokalnih aktivista u Bengaziju, da bi iste večeri upotrebile bojevu municiju protiv manjeg broja onih koji su se okupili ispred zatvora kako bi zahtevali oslobađanje zatvorenih. U tom trenutku na stranu stanovništva prelaze lokalni garnizoni redovne libijske vojske. U roku od nekoliko dana, protivofanziva režima i rastuća podela u oružanim snagama transformisali su tok libijske protestne mobilizacije u građanski rat (Brahimi 2011, 606). Arapska i šira međunarodna javnost i dalje je posmatrala događaje u Libiji kao deo jedinstvenog regionalnog talasa protestne mobilizacije. Zato je početak vojne kampanje NATO, neuobičajeno, dobio podršku arapske javnosti, kao i podršku arapskih vlada otuđenih decenijama Gadafijeve avanturističke spoljne politike. U narednim mesecima vojna intervencija pomogla je labavoj koaliciji mesnih, islamističkih i berberskih pobunjenika da postignu vojni paritet sa režimskim snagama, a do kraja avgusta i da zauzmu prestonicu i preuzmu vlast u zemlji.

Nije slučajno da je baš Bengazi postao centar borbe protiv Gadafijeve vlasti. Tu su 2006. godine protesti protiv karikatura proroka Muhameda objavljenim u danskim novinama prerasli u proteste protiv Gadafija. Bengazi i ceo istok zemlje su se često žalili na ekonomsku diskriminaciju (Brahimi

2 Pregledan prikaz dinamike Arapskih previranja sa linkovima na korisne novinske članke o mnogim od prelomnih događaja može se naći u *The Guardian* (2012).

2011, 617). Dinastija Senusi koju je pukovnik Gadafi 1969. godine vojnim udarom zbacio sa vlasti imala uporište upravo u Bengaziju. Međutim, osim ovih izolovanih incidenata i pritužbi Gadafi nije tolerisao nikakav organizovani pluralizam – „od asocijacije trgovaca, do sportskih klubova, od bazara do kafea, režim je zatvorio institucije i mesta kroz koje bi ljudi mogli da se okupljaju izvan vladinog nadzora“ (Anderson 1986, 228). Nacionalizovana je privatna svojina, a nije bilo ni pokušaja industrijskog razvoja izvan državnog naftnog sektora koji je upošljavao samo oko 3% stanovništva (Brahimi 2011, 608-9). Najznačajniji organizovani oblik opozicije bio je radikalizovani islamistički pokret. Poslednji period njegovog intezivnijeg delovanja okončan je krajem 1990-ih vojnom pobedom režima, ali će se deo veterana ove borbe ponovo pojaviti u Libiji za vreme borbi 2011. godine.

Gadafijeva Libija bila je školski primer sultanističkog režima gde je moć počivala u neformalnoj mreži članova Gadafijeve porodice i favorizovanih plemena. Oni su kontrolisali najvažnije funkcije u političkoj, ekonomskoj i bezbednosnoj sferi i bili lično odani „bratu lideru“, koji sam nije imao formalnih funkcija u državi. Za funkcionisanje Gadafijog ličnog režima ilustrativno je stanje u bezbednosnom aparatu. Na početku svoje vladavine Gadafi je prebrodio tri pokušaja vojnih prevrata (1969, 1970 i 1975). Kako bi se osigurao od ove opasnosti, namerno je fragmentisao represivni aparat u mnoštvo zavađenih agencija, a redovnu vojsku oslabio čestim čistkama i premeštajima slabo plaćenih oficira. Zbog straha od mogućih zavera, visokim oficirima u različitim garnizonima bilo je dozvoljeno da međusobno komuniciraju samo pismima. Ovo je stvorilo decentralizovanu, neprofesionalnu i demotivisanu vojsku koja je imala malo razloga da se žrtvuje zarad opstanka Gadafijevog režima. Izuzetak su bile vojne i obavestajne jedinice popunjavane regrutima iz redova lojalnih plemena ili stranim plaćenicima i stavljene pod komandu Gadafijevih bliskig saradnika, poput njegovog sina Sadija ili zeta Abdulaha Senusija (Silverman 2012: 30-34). Uprkos prebezima iz jednog broja vojnih garnizona na stranu demonstiranata, Gadafijeva strategija slabljenja vojske i oslanjanja na preto-rijanske jedinice bi verovatno bila delotvorna u gušenju pobune da francuski vazdušni udari 20. marta nisu sprečili pad pobunjenog Bengazija, i da u narednim mesecima ekstenzivno tumačenje mandata iz rezolucije SBUN nije omogućilo NATO da promeni balans vojne moći na terenu.

Nekoliko strukturnih faktora omogućilo je da sultanistički režim tako dugo i pouzdano zadrži kontrolu nad Libijom. Najpre, radi se o zemlji velikog prostranstva, ali sa tek nešto više od šest miliona stanovnika. Najveći deo zemlje prostire se Saharskom pustinjom, pa je stanovništvo zemlje uglavnom koncentrisano u uskom pojasu uz mediteranskobalnu obalu i dugački autoput koji povezuje istok i zapad zemlje. Relativna malobrojnost i koncentrisanost stanovništva umanjuje logističke troškove društvene kontrole, a

rentijerski karakter privrede obezbeđuje stalan priliv finansijskih resursa potrebnih za servisiranje personalizovane režimske koalicije. Stanovništvo je etnički podeljeno na Arape i manjinske Berbere, a obe grupe su dalje plemenski izdvojene. Plemenske strukture dugo su zadržale važnost usled kasnog opstanka beduinskog, nomadskog načina života, a nakon masovne urbanizacije u drugoj polovini 20. veka njihov značaj je opstao usled toga što ih je režim instrumentalizovao za kontrolu društva (Joffe 2011, 522; Brahimi 2011, 612-13). Isti strukturni uslovi – rentijerski karakter privrede i socijalna fragmentiranost društva – kao i veliki broj naoružanih lokalnih milicija izniklih iz građanskog rata – nastaviće da budu glavne prepreke u uspostavljanju demokratskog režima u Libiji.

Dok su tranzicije iz autoritarizma u Tunisu i Egiptu činile početne nesigurne korake, sezona arapskih protesta poprimala je sve zlokobnije obrise raspirivanjem građanskih ratova u Libiji, Jemenu i u Siriji. Najpre su su 14. marta vojne jedinice Saudijske Arabije pomogle sunitskoj monarhiji sićušnog Bahreina da beskompromisno uguši nenasilne i pretežno šiitske proteste. Četiri dana kasnije, jemenski režim je pokušao da uradi nešto slično otvarajući vatru na demonstrante ispred Univerziteta u Sani. Oko 50 demonstranata je poginulo, ali je incident ubrzo doveo do cepanja jemenske vojske i građanskog rata. Dva dana kasnije, i samo dan nakon što je Savet bezbednosti UN odobrio delovanje NATO u Libiji, sirijski režim odgovorio je oštrom represijom na relativno mali protestni skup u gradiću Dera. Neselektivno nasilje i ovde je proizvelo kontraefekat. U narednim nedeljama protesti u Siriji su se raširili i sve češće pretvarali u oružane sukobe sa snagama lojalnim režimu. Dve godine kasnije, građanski rat u Siriji i dalje traje. Ako je pad Mubaraka sredinom februara označio prvu prelomnu tačku u regionalnoj difuziji protesta, sredina marta označila je drugu prelomnu tačku posle koje je počela transformacija talasa u hladne i vruće ratne sukobe u kojima se prelamaju ne samo interesi opozicije i režima, već i interesi regionalnih i svetskih sila. U senci ovih ratova je čitav protestni talas počeo da posustaje u preostalim zemljama regiona.

5. POSTOJANOST REŽIMA U ALŽIRU I STIŠAVANJE TALASA

Nakon krvavog građanskog rata između režima i islamističkog pokreta tokom 1990-ih godina, alžirski autoritarni režim je uzeo relativno liberalizovano naličje. U poslednjoj deceniji ulični protesti sa ograničenim lokalnim zahtevima postali su česti u Alžiru, mada ne u onoj meri u kojoj je to slučaj bio u Egiptu. Iako vladajuća partija uživa brojne prednosti u izbornoj utakmici, tokom poslednje decenije više puta je morala da formira koalicije sa drugim strankama kako bi formirala parlamentarnu većinu.

Međutim, ovaj proces praćen je i dodatnim slabljenjem moći parlamenta i vlade u korist predsedničkog kabineta. Pored predsednika i partijskog rukovodstva, alžirska vojska zadržala je važnu političku i ekonomsku ulogu. Zasnovana na tradiciji oružane borbe za nezavisnost od Francuske od 1954. do 1962. godine, ojačana petro-rentom i sa ekstezivnom organizacionom strukturom, ova kohezivna vojno-politička elita uspela je i u toku zime 2010/2011. da obeshrabi i osujeti pokušaje fragmentisanih opozicionih krugova da iskoriste regionalni talas protesta.

Početni odjek tuniških događaja zapljusnuo je Alžir u januaru, kada je koincidirao sa naglim rastom cena osnovnih namirnica. Nezadovoljstvo se izrazilo serijom lokalnih nereda širom zemlje u periodu od 5. do 10. januara. Protesti su u tih nekoliko dana zahvatili neubičajeno veliki deo zemlje, međutim, učesnici nisu delovali usklađeno, niti su iz protesta proizašli jasni politički zahtevi (Roberts 2011). Protesti sa ograničenim lokalnim zahtevima nisu neobična pojava u skorašnjoj alžirskoj istoriji. Od kada su među kabilskim Berberima 2001. godine izbili protesti podstaknuti mešavinom socio-ekonomskih i etničkih zahteva (Werenfels 2007, 50-52), praksa lokalnih protesta se raširila kao najefektivnije sredstvo privlačenja pažnje vlasti. Međutim, za razliku od Egipta, raznovrsni protestni elementi u Alžiru nisu uspeali da koordiniraju svoje delovanje, niti da mu daju jasno političko usmerenje. Koordinacija i politizacija pokreta bila je otežana činjenicom da se većina etabliranih političkih partija ogradila od protesta, baš kao što su to učinili i najveća sindikalna organizacija i deo religijskog establišmenta. Režim je na januarske događaje brzo odgovorio socio-ekonomskim koncepcijama. Tako su neposredni ekonomski povodi nezadovoljstva ublaženi još pre pada Ben Alijevog režima u Tunisu, pa je zakasnela februarska inicijativa grupe manjih političkih stranaka i aktivista privukla ograničen broj učesnika. Ova šarolika opoziciona koalicija je za 12. februar, dan nakon Mubarakovog povlačenja, zakazala alžirski Dan gneva. Jake policijske snage, međutim, sprečile su okupljanje učesnika protesta u centru glavnog grada, a protesti zakazivani sedmično u toku februara i marta privlačili su više policijskih snaga nego demonстранata (Layachi 2011).

Većina komentatora smatra da je ovakav ishod posledica bolnih i svežih sećanja na građanski rat i nepokolebljivost vojske u odbrani režima tokom 1990-ih godina (Layachi 2011, Chomiak and Entelis 2011). Alžir je bio prva zemlja regiona koja je dozvolila održavanje višestranačkih izbora još krajem 1991. godine. Eksperiment se, međutim, pretvorio u građanski rat kada se između dva izborna kruga sastala grupa od šezdeset najviših oficira alžirske vojske i donela odluku da poništi rezultate glasanja, zabrani pobjednički Front islamskog spasa (FIS), i uvede vanredno stanje (Cook 2007, 17). Armija je u tome mogla da se osloni na snažnu partijsku organizaciju FLN, kao i na strahovanje relativno sekularizovanih Alžiraca od agresivne retorike nekih

lidera šarolike islamističke platforme. Pred vojnu intervenciju, državni sindikat i organizacije za promociju ženskih prava čak su održavali mitinge pozivajući vojsku da izvrši puč. Tek 2002. godine potpisana su primirja sa većinom oružanih islamističkih frakcija. Najpoznatiji lideri FIS pušteni su sledeće godine iz zatvora, ali je sama organizacija ostala zabranjena. Islamistički pokret ostao je fragmentisan, deo lidera prodružio se režimu, dok je drugi deo i dalje dovođen u vezu sa periodom tragičnog građanskog rata koji je odneo više od 100.000 života.

Generali su 1999. godine na strogo kontrolisanim predsedničkim izborima podržali kandidaturu iskusnog diplomate Abdelaziza Buteflike čiji su kasniji naponi oko sklapanja mira i usvajanja opšte amnestije dočekani sa širokim odobravanjem. Iako se deo starije garde režima povukao posle rata (Entelis 2011, 661), u samom vrhu režima i dalje se nalazi nekolicina pripadnika revolucionarne generacije. Moćnom vojnom službom bezbednosti još od 1990. godine rukovodi veteran rata za nezavisnost, general Muhamed Medijen. I sam predsednik Buteflika bio je u toku rata vojno lice i lični sekretar kasnijeg predsednika Alžira pukovnika Harija Bumedjena. Pored toga, makar među svojim pristalicama režim i dalje uživa značajnu dozu istorijskog legitimiteta zbog uloge FLN i njenih vojnih struktura u oslobađanju zemlje. Po sticanju nezavisnosti usledio je period visoke socijalne mobilnosti i relativno uspešne modernizacije zemlje pod predsednikom Bumedjenom. Model ekonomskog razvoja zasnovan na planskoj industrijalizaciji finansiranoj prihodima od izvoza nafte i prirodnog gasa ušao je u krizu 1980-ih godina, što je otvorilo prostor za islamistički izazov, ali je široka distribucija materijalnih dobara u prethodnom periodu znatno proširila socijalnu bazu režima. I u poslednjoj deceniji mlađi pripadnici režimske elite uglavnom dolaze iz ove socijalne baze. Stariji članovi njihovih porodica učestvovali su u antikolonijalnoj borbi ili u kasnijem radu režimske partije, ali među njima nema potomaka najistaknutijih ličnosti režima (Werenfels 2007, 84-85), što pokazuje da režimske organizaciju uistinu imaju priliku da relativno autonomno regrutuju, biraju i unapređuju kadrove.

Pored vladajućeg FLN, režimsku organizacionu strukturu čine i organizacija veterana rata za nezavisnost i njihovih potomaka, najveći i nekada jedini sindikat, kao i verske zadužbine i režimu lojalni imami (Werenfels 2007, 65-68; Lowi 2009, 141-42). Preko njih režim distribuirao ekonomske resurse, prikuplja podršku i nadgleda društvo. Izvoz prirodnih resursa donosi oko 90% spoljnog prihoda i olakšava finansiranje ove koalicije, naročito nakon 2001. godine i rasta cena nafte na svetskom tržištu. Istorijska legitimnost pruža snažne nematerijalne osnove režimske kohezije, a i sam predsednik Buteflika uživa relativnu popularnost zbog doprinosa okončanju ratnog nasilja. Veliki deo islamističke opozicije razbijen je u građanskom ratu ili kooptiran po njegovom okončanju. Svi su ovi faktori omogućili režimu

da relativno lako prebrodi poslednje izazove. Protesti su ipak rezultirali i jednim brojem političkih koncesija kao što je ukidanje vanrednog stanja uvedenog još 1992, koje je između ostalog uključivalo selektivno primenjivanu zabranu javnih okupljanja. U dve godine nakon neuspešnih protesta u Alžiru i dalje se održava relativno veliki broj malih, lokalnih protesta i štrajkova, ali se čini da nije došlo do suštinski nove političke dinamike. U maju 2012. godine FLN je u koaliciji sa sestrinskom partijom proglasio ubedljivu pobedu na parlamentarnim izborima.

Kako je regionalni talas mobilizacije napredovao, tako je na proteste pokretao građane u zemljama u kojima su preduslovi za uspeh bili slabiji usled snage nacionalnih režima i relativne slabosti i fragmentisanosti opozicionih krugova. Ni faktor iznenađenja više nije bio na strani demonstranata, pa su nedemokratski režimi u regionu na izazove počeli da reaguju brže. Tako su Saudijska Arabija i druge renitijerske moharhije Persijskog zaliva brzom akcijom umirile relativno male proteste rođene u drugoj polovini februara radeći još intenzivnije ono što i inače rade – izdašno obasipajući podanike novcem i oštro proganjajući protivnike (al-Rasheed 2012). Regionalne autokratije počele su aktivnije da saraduju pa je iz Persijskog zaliva ka monarsima u Jordanu i Maroku krenula značajna finansijska pomoć i poziv za uključivanje u rad Zalivskog saveta za saradnju (Lynch 2012, 131-32; *NYTimes* 2011). Ratna razaranja u Libiji i Siriji, kao i kontinuirana politička nestabilnost u Egiptu posle Mubaraka, pružili su arapskoj javnosti manje ohrabrujuću sliku budućnosti posle protesta, pa građani ponovo žele da čuju režimska obećanja o postepenim reformama i prednostima stabilnosti u još jednom turbulentnom periodu za region.

6. ZAKLJUČAK

Arapska previranja su tipičan primer transnacionalne difuzije protesta. Analize ovakvih epizoda u istoriji pokazale su da one slede cikličnu logiku talasa (Tarrow 2011, 195-214; Beissinger 2007). Isprva se primer širi polako, a onda kada dostigne jednu kritičnu tačku, tačku koja privlači pažnju i imaginaciju aktivista i alarmira nedemokratske vladare, protesti najednom eksplodiraju na nekoliko mesta. Ta tačka je u Arapskim previranjima dosegnuta u Egiptu padom Mubaraka, nakon četiri dana odlučne borbe demonstranata i policije i višenedeljnog rata nerava između demonstranata i vojske. Rodio se kratkotrajni optimizam da bi 2011. godina mogla da bude za BISA region ono što je 1989. godina bila za Istočnu Evropu. Međutim, rastegljivost koju proizvodi disruptivni potencijal protestnih događaja ima svoje granice, pa je u kasnijim fazama talasa bilo teško ponoviti tuniške i egipatske uspehe. Regionalni talas protesta u svakoj zemlji razbija se o

specifične strukturno-institucionalne grebene nedemokratskih režima. Ti su se grebeni pod naletima talasa tresli, preoblikovali, ali su na kraju tokove i ishode narodne mobilizacije usmeravali u različitim smerovima. Tako je niska kohezija Gadafijevog režima rezultirala podelom njegovog represivnog aparata, što je označilo početak građanskog rata između dve organizaciono slabe frakcije. Slični ishodi u Jemenu i naročito u Siriji predstavljali su drugu prelomnu tačku ciklusa. Usled ovih tragičnih iskustava, kao i zbog iskustava preranih i slabo organizovanih protesta protiv postojanih režima poput Alžirskog, primamljivost prethodnih primera je slabila. Prostor nedeterminisanosti se tako suzio, pa su strukturalno-institucionalne specifičnosti nacionalnih režima u roku od nekoliko meseci ponovo postale glavne odrednice političkog života u BISA regionu.

Ipak, i neuspešni periodi masovne političke mobilizacije ostavljaju tragove u vidu novih političkih organizacija, novih savezništava i rivalstava i preoblikovanih političkih identiteta. Dve godine kasnije posledice Arapskih previranja i dalje tinjaju u regionu. Kompleksni politički odnosi u Siriji, Iraku i Libanu uvukli su šiitski Iran s jedne i sunitsku Saudijsku Arabiju i njene zapadne saveznike sa druge strane u izuzetno riskantne hladne i vruće ratne sukobe. Geopolitičko rivalstvo ovih sila pretilo da doprinese urušavanju Bliskog Istoka u transnacionalni građanski rat između islamskih denominacija i suprotstavljenih pretendencija na primat u sunitском svetu. U verski homogenijim zemljama Severne Afrike kontinuirani lokalni protesti i štrajkovi, kao i povremena krupnija okupljanja na godišnjicama važnijih događaja iz zime 2010/11. doprinose novom duhu otvorenosti i iščekivanja. Ova politička užarenost celog regiona još će oblikovati putanje egipatske, tuniške i libijske tranzicije, kao što će i pred preostale nedemokratske režime regiona stavljati izazove koji ih u dogledno vreme mogu, ako ne urušiti, onda značajno transformisati.

CITIRANA LITERATURA

- Alexander, Christopher. 1997. „Back from the Democratic Brink: Authoritarianism and Civil Society in Tunisia“ *Middle East Report* 27, No. 205: 34-38.
- Alexander, Christopher. 2000. „Opportunities, Organizations and Ideas: Islamists and Workers in Tunisia and Algeria“ *International Journal of Middle East Studies* 32, No. 4: 465-490.
- al-Rasheed, Madawi. 2012. „No Saudi Spring – Anatomy of a Failed Revolution“ *Boston Review* (March/April), http://www.bostonreview.net/BR37.2/madawi_al-rasheed_arab_spring_saudi_arabia.php.
- Anderson, Lisa. 1986. „Quadhafi and his Opposition“ *Middle East Journal* 40, No. 2: 225-237.
- Anderson, Lisa. 2011. „Demystifying the Arab Spring: Parsing the Differences between Tunisia, Egypt and Libya“ *Foreign Affairs* 90, No. 3: 2-7.
- Balcells, Laia. 2012. „The Consequences of Victimization on Political Identities“ *Politics and Society* 40, No. 3: 311-347.
- Bar, Shmuel. 2006. „Bashar's Syria: The Regime and its Strategic Worldview“ *Comparative Strategy* 25, No. 5: 353-445.
- Beissinger, Mark. 2007. „Structure and Example in Modular Political Phenomena: The Diffusion of Bulldozer/Rose/Orange/Tulip Revolutions“ *Perspectives on Politics* 5, No. 2: 259-276.
- Bellin, Eva. 2004. „The Robustness of Authoritarianism in the Middle East: Exceptionalism in Comparative Perspective“ *Comparative Politics* 36, No. 2: 139-157.
- Blaydes, Lisa. 2011. *Elections and Distributive Politics in Mubarak's Egypt*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brahimi, Alia. 2011. „Libya's Revolution“ *The Journal of North African Studies* 16, No. 4: 605-624.
- Brownlee, Jason. 2007. *Authoritarianism in an Age of Democratization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chomiak, Laryssa and John P. Entelis. 2011. „The Making of North Africa's Intifadas“ *Middle East Report* 41, No. 259, <http://www.merip.org/mer/mer259/making-north-africas-intifadas>.
- Cook, Steven. 2007. *Ruling But Not Governing: The Military and Political Development in Egypt, Algeria, and Turkey*. Baltimore, MD: John Hopkins University Press.
- Diamond, Larry. 2010. „Why Are There No Arab Democracies?“ *Journal of Democracy* 21, No. 1: 93-104.
- Dunning, Thad. 2008. *Crude Democracy: Natural Resource Wealth and Political Regimes*. Cambridge: Cambridge University Press.

- el-Ghobashy, Mona. 2005. „The Metamorphosis of the Egyptian Muslim Brothers“ *International Journal of Middle East Studies* 37, No. 3: 373-395.
- el-Ghobashy, Mona. 2011a. „The Praxis of the Egyptian Revolution“ *Middle East Report* 41, No. 258: 2-13.
- el-Ghobashy, Mona. 2011b. „Politics by Other Means: In Egypt, Street Protests Set the Agenda“ *Boston Review* (November/December), http://www.bostonreview.net/BR36.6/mona_el-ghobashy_egypt_revolution_tahrir_square.php.
- Entelis, John. 2011. „Algeria: Democracy Denied and Reviewed?“ *The Journal of North African Studies* 16, No. 4: 653-678.
- George, Alexander and Andrew Bennett. 2005. *Case Studies and Theory Development in the Social Sciences*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Gobe, Eric. 2010. „The Tunisian Bar to the Test of Authoritarianism: Professional and Political Movements in Ben Ali's Tunisia (1990-2007)“ *The Journal of North African Studies* 15, No. 3: 333-347.
- The Guardian. 2012. „Arab Spring: an interactive timeline of Middle East protest“ 5 January 2012, <http://www.guardian.co.uk/world/interactive/2011/mar/22/middle-east-protest-interactive-timeline>.
- Harb, Imad. 2003. „The Egypt Military in Politics: Disengagement or Accommodation“ *The Middle East Journal* 57, No. 2: 269-290.
- International Crisis Group. 2011a. „Popular Protest in North Africa and the Middle East (IV): Tunisia's Way“, Middle East/North Africa Report No. 106 – 28 April 2011.
- International Crisis Group. 2011b. „Popular Protest in North Africa and the Middle East (I): Egypt Victorious?“ Middle East/North Africa Report No. 101 – 24 February 2011.
- Joffe, George. 2011. „The Arab Spring in North Africa: origins and prospects“ *The Journal of North African Studies* 16, No. 4: 507-532.
- Kuran, Timur. 1995. „Now out of Never: The Element of Surprise in the East European Revolution of 1989“ *World Politics* 44, No. 1: 7-48.
- Kurzman, Charles. 2004. *The Unthinkable Revolution in Iran*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Layachi, Azzedine. 2011. „Algeria's Rebellion by Installments“ *Middle East Research and Information Project*, 12 March 2011, <http://www.merip.org/mero/mero031211>.
- Levitsky, Steven and Lucan Way. 2012. „Beyond Patronage: Violent Struggle, Ruling Party Cohesion and Authoritarian Durability“ *Perspectives on Politics* 10, No. 4: 869-89.
- Linc, Huan i Alfred Stepan. 1998. *Demokratska tranzicija i konsolidacija: Južna Evropa, Južna Amerika, i postkomunistička Evropa*. Beograd: Filip Višnjić.

- Lust-Okar, Ellen and Anamey Ahmad Jamal. 2002. „Rulers and rules: Reassessing the Influence of Regime Type on Electoral Law Formation“, *Comparative Political Studies* 35, No. 3: 337-66.
- Lynch, Marc. 2006. *Voices of the New Arab Public: Iraq, Al-Jazeera, and Middle East Politics Today*. New York, NY: Columbia University Press.
- Lynch, Marc. 2012. *The Arab Uprising: The Unfinished Revolutions of the New Middle East*. New York, NY: Public Affairs.
- Lipset, Seymour Martin. 1959. „Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy“ *American Political Science Review* 53, No. 1: 69-105.
- Lowi, Miriam. 2009. *Oil Wealth and the Poverty of Politics: Algeria Compared*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Magaloni, Beatriz and Ruth Kricheli. 2010. „Political Order and One-Party Rule“ *Annual Review of Political Science* 13: 123-143.
- Mann, Michael. 1986. *The Sources of Social Power, Volume I: A History of Power from the beginning to A.D. 1760*. Cambridge: Cambridge University Press.
- The New York Times. 2012. „Gulf Council Reaches Out to Morocco and Jordan“, 25 May 2011, <http://www.nytimes.com/2011/05/26/world/middleeast/26iht-M26-GCC.html>.
- POMEPS. 2012. „The Arab Monarchy Debate“, *POMEPS Briefings* 16 (December), http://pomeps.org/wp-content/uploads/2012/12/POMEPS_BriefBooklet16_Monarchies_web.pdf.
- Quinlivan, James. 1999. „Coup-Proofing: Its Practices and Consequences in the Middle East“ *International Security* 24, No. 2: 131-165.
- Roberts, Hugh. 2011. „Algeria's national 'protesta'“ *Foreign Policy*, 10 January 2011, http://mideast.foreignpolicy.com/posts/2011/01/09/algeria_s_national_protesta.
- Ross, Michael. 2001. „Does Oil Hinder Democracy“ *World Politics* 53, No. 3: 325-361.
- Silverman, Daniel. 2012. „The Arab Military in the Arab Spring: Agent of Continuity or Change? A comparative Analysis of Tunisia, Egypt, Libya, Syria“, APSA 2012 Annual Meeting, http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2108802.
- Slater, Dan. 2010. *Ordering Power: Contentious Politics and Authoritarian Leviathans in Southeast Asia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tarrow, Sidney. 2011. *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics*, 3rd ed. Cambridge: Cambridge University Press.
- Werenfels, Isabelle. 2007. *Managing Instability in Algeria: Elites and Political Change Since 1995*. London: Routledge.

SUMMARY

THE PEOPLE WANT TO BRING DOWN THE REGIME:
EXPLAINING TRAJECTORIES OF THE NORTH AFRICAN REGIMES
IN THE ARAB UPHEAVALS 2010/2011

The transnational protest wave that engulfed most of the countries of the Middle East and North Africa had significantly different intensity, took different trajectories, and produced different outcomes in different states. Four North-African cases discussed in the article illustrate three typical outcomes – fall of regimes in Tunisia and Egypt, civil war in Libya, and authoritarian durability in Algeria. Using the literatures on political regimes and on contentious politics I show that these variation can be explained through combined effect of three factors: (a) different strategies of preserving cohesion within the authoritarian coalitions; (b) partially interconnected differences in the organizational strength of the regimes; (c) high levels of uncertainty typical for the periods of mass political mobilization. Although the last factor includes a degree of indeterminacy into the explanation, this should not be seen as an analytical weakness, but rather as an inevitable consequence of the fact that politics is an area of practical action not entirely reducible to retrospective theoretical deductions.

KEY WORDS: authoritarian regimes, protests, cohesion, organization, mobilization, North Africa, Middle East, the Arab Spring.

ISTRAŽIVANJA U DRUŠTVENIM NAUKAMA U SRBIJI POSLE 1990. GODINE¹

Branko Urošević

*Univerzitet u Beogradu
Ekonomski fakultet*

Dušan Pavlović

*Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka*

SAŽETAK

U tekstu objašnjavam zbog čega je kvalitet naučno-istraživačkog rada u društvenim naukama u Srbiji, i pored jednog broja izuzetnih pojedinaca, u proseku na relativno niskom nivou, kao i šta bi trebalo preduzeti da bi se to promenilo. Smatramo da se glavni razlog za nisku međunarodnu konkurentnost domaćih istraživanja i istraživača u društvenim naukama nalazi u nedovoljno podsticajnom sistemu nagrađivanja i promovisanja naučnih radnika i naučnog rada. Konkurentnost je niska, jer sistem ne podstiče domaće istraživače da proizvode kvalitetna istraživanja, objavljuju u kvalitetnim stranim časopisima i prestižnim međunarodnim monografijama, i učestvuju na vrhunskim međunarodnim konferencijama. Niska konkurentnost je ključna, jer predstavlja uzrok niza drugih problema u društvenim naukama u koje spadaju: deskriptivnost u istraživanju; izbegavanje kvantitativnih istraživanja i praktične primene teorijskih paradigmi; nedovoljno razumevanje teorije; recikliranje sopstvenih, ali i tuđih radova; zastarelost u nastavnim planovima i programima kako na redovnim, tako i na posle diplomskim studijama itd. Posle analize postojećeg stanja, tekst završavamo preporukama o tome kako da se situacija poboljša.

KLJUČNE REČI: Naučno istraživanje; podsticaji za naučno istraživanje; naučni časopisi; biranje u akademsko zvanje.

1 Tekst predstavlja proširenu verziju teksta objavljenog pod naslovom „Pitanja vrednovanja naučnih rezultata“ štampanog u okviru studije *Istraživanja u oblasti društvenih nauka u Srbiji: Pregled stanja, karakteristični problemi i preporuke* (izdao Institut ekonomskih nauka u Beogradu 2013. godine (str. 94-120). Navedeni projekat se realizuje u okviru Regionalnog programa podrške istraživanju u oblasti društvenih istraživanja na Zapadnom Balkanu (Regional Research Promotion Programme – RPPP), koji vodi Univerzitet u Friburgu, uz finansijsku podršku Švajcarske agencije za razvoj i saradnju (SDC). Mišljenja izneta u tekstu su stavovi autora i ne predstavljaju nužno mišljenja Švajcarske agencije za razvoj i saradnju (SDC), niti Univerziteta u Friburgu.

1. UVOD

Društvene nauke u Srbiji, sa retkim izuzecima, nisu dovoljno konkurentne. Domaći naučnici iz oblasti društvenih nauka, u poređenju sa svojim kolegama iz Evrope i sveta, retko objavljuju u prestižnim međunarodnim časopisima i retko učestvuju na prestižnim međunarodnim konferencijama i naučnim skupovima. To utiče na kvalitet naučnih istraživanja, jer naučni radnici koji nemaju kontakt sa širom akademskom zajednicom, pre ili kasnije, postaju samoreferentni i irelevantni za širu akademsku zajednicu.

Želimo da objasnimo šta je uzrok niske konkurentnosti istraživača u društvenim naukama u Srbiji i iznesemo preporuke za promenu stanja. Naša preliminarna hipoteza glasi da je niska konkurentnost domaćih naučnika u ovim oblastima posledica nedovoljno podsticajnih sistema koji dominiraju u akademskom i obrazovnom sistemu Srbije, a koji posebno dolaze do izražaja upravo u društvenim naukama. U dve reči, sistem podsticaja i nagrada demotiviše naučnike iz oblasti društvenih nauka da unapređuju kvalitet svojih istraživanja, objavljuju u kvalitetnim međunarodnim časopisima, rade na izradi međunarodnih monografija i učestvuju na međunarodnim konferencijama. Smatramo da bi postepena promena strukture podsticaja motivisala veći broj (pogotovo mlađih) naučnih radnika da postanu međunarodno konkurentniji, što bi vremenom omogućilo značajnu korist za akademsku i naučnu zajednicu u celini.

Tekst započinjemo iznošenjem empirijskih podataka² i definisanjem nekih pojmova (međunarodna konkurentnost; sistem podsticaja) koji su neophodni za potpunije razumevanje pristupa koji koristimo u ovom tekstu (odeljak 2). U odeljku 3 iznosimo neke indikatore (nejednaka zastupljenost disciplina; nepoznavanje trenutno dominantnih teorijskih paradigmi i istraživačkih metodologija; slabo aktivno znanje stranih jezika itd.) kojim ukazujemo na moguće faktore zbog kojih domaći naučnici i istraživači iz oblasti društvenih nauka nisu dovoljno konkurentni u međunarodnim okvirima. Kako ćemo pokazati u odeljku 4, tvrdimo da indikatori niske konkurentnosti imaju jedan dublji, institucionalni uzrok, tj. da su zavisni od sistema podsticaja koji su ugrađeni u istraživačke i obrazovne

2 Podaci kojima kasnije u tekstu podupiremo ove tvrdnje dobijeni su empirijskim istraživanjem pod nazivom „Kapaciteti, prakse i problemi naučno-istraživačke zajednice u Srbiji“ koje je takođe rađeno u okviru Regionalnog programa podrške istraživanju u oblasti društvenih istraživanja na Zapadnom Balkanu (*Regional Research Promotion Programme – RRP*). Podaci su prikupljeni tokom aprila 2012. godine. Upitnik je popunilo 626 ispitanika (48%) od ukupno 1.300 elektronskih adresa na koje je bio poslat. Istraživanje su sproveli Predrag Cvetičanin i Mina Petrović. Rezultati istraživanja objavljeni su u studiji *Istraživanja u oblasti društvenih nauka u Srbiji: Pregled stanja, karakteristični problemi i preporuke*, str. 16-82.

institucije koje regulišu napredovanje u karijeri naučnika iz oblasti društvenih nauka (kako istraživača na institutima, tako i predavača na univerzitetima). Taj institucionalni uzrok se takođe ogleda u kvalitetu domaćih akademskih časopisa, kao i u načinu na koji se oni rangiraju. Tom temom se bavimo u odeljku 5. Konačno, s obzirom na to da veliki broj istraživača dolazi sa univerziteta, u odeljku 6 bavimo se sistemom „regrutovanja“ istraživačkih kadrova na fakultetima, te razmatramo sistem podsticaja koji dovodi do biranja prosečnih kadrova koje je, pod postojećim pravilima, moguće prevazići samo ličnom inicijativom. Naposljetku, u odeljku 7 iznosimo preporuke koje proizilaze iz analize iz odeljaka 4-6.

Fokusiranjem na institucionalne uzroke ne želimo da kažemo da su institucije jedini problem. Postoji još nekoliko značajnih faktora i otvorenih pitanja koja se tiču kvaliteta istraživanja u društvenim naukama, među kojima su najvažniji finansiranje univerziteta i naučnih instituta, i materijani uslovi rada naučnih istraživača. Međutim, njima se u ovom tekstu ne možemo baviti, iako ovde-onda ukazujemo na njih implicitno. U suštini, obim primene naše analize su institucije (pravila), te su rešenja koje nudimo u odeljku 7 institucionalna.

2. PODACI I NEKI VAŽNI KONCEPTI

Konkurentna naučna zajednica u međunarodnim okvirima jeste ona zajednica u kojoj postoji značajan deo naučnika i istraživača koji redovno objavljuju svoje knjige za vodeće strane izdavače, tekstove u međunarodno priznatim akademskim časopisima koji se nalaze na međunarodnim listama (kao što su AHCI, ERIH ili Thomson-Reuters lista), i učestvuju na prestižnim međunarodnim konferencijama koje organizuju vodeća međunarodna naučna društva iz odgovarajućih oblasti. Naši naučnici iz oblasti društvenih nauka po ovim pitanjima pokazuju, u srednjem, vrlo skromne rezultate. Broj naučnih radnika koji redovno objavljuje u međunarodno priznatim časopisima i učestvuje na prestižnim međunarodnim konferencijama je relativno mali.³ Prema istraživanju „Kapaciteti, prakse i problemi“, najveći broj istraživača i nastavnika objavljuje u domaćim časopisima (gde su kriterijumi objavljivanja veoma niski; vidi odeljak 5), a čak 74,8% nikada nije objavilo ni jedan naučni rad u nekom međunarodnom časopisu⁴.

3 Podaci o objavljenim radovima naših naučnih radnika sa međunarodnim listama mogu se naći, na primer, na KOBSON-u dok slični podaci vezani za učešće na međunarodnim konferencijama mogu da se nađu kroz pretraživanja na Internetu.

4 Ovde se ne ubrajaju časopisi iz jugoistočne Evrope, odn. zemalja bivše Jugoslavije u kojima je relativno lako objaviti rad.

Ovaj trend, po svoj prilici, javlja se još za vreme studija. Istim istraživanjem potvrđeno je da je najveći broj domaćih istraživača i nastavnika završio studije u Srbiji. Samo 1% je diplomirao u inoanstvu, 6,2% su u inostranstvu završili master, a 6,6% doktorat. Slaba komunikacija sa međunarodnom naučnom zajednicom se nastavlja i nakon doktorata. Čak 84% ispitanika nikada u životu nije bilo ni na jednom studijskom boravku u inostranstvu, a 63,5% nikada u životu nije učestvovalo na nekoj međunarodnoj konferenciji.⁵

Kontakt sa međunarodnom zajednicom istraživača je važan, jer je za objavljivanje jednog teksta u međunarodno priznatom časopisu potrebno, često, i nekoliko godina ozbiljnog rada. Izlaganje nekog rada na međunarodnim konferencijama i naučnim seminarima služi da se tekst rada unapredi kako bi se mogao objaviti u nekom kvalitetnom časopisu. Takođe, učešće na konferencijama i istraživačkim seminarima predstavlja osnovni način za upoznavanje sa drugim istraživačima, pa potencijalno i sa onima koji odlučuju o tome koji se radovi publikuju u kojim časopisima. Domaći sistem podsticaja, međutim, ne promovise, niti finansijski dovoljno podržava domaće naučnike iz oblasti društvenih nauka da investiraju neophodne resurse da bi dosegli taj cilj. Veoma je značajna i činjenica da nijedan fakultet ili institut iz oblasti društvenih nauka u Srbiji nema redovne naučne seminare na kojima bi svoje radove predstavljali vodeći evropski i svetski istraživači. Organizovanje takvih seminara neophodan je uslov da se šira akademska zajednica (a ne samo pojedinci) uključi u praćenje aktuelnog istraživačkog rada.⁶ Takođe, smatramo da organizovanje doktorskih studija, bez postojanja odgovarajućih redovnih istraživačkih seminara sa učešćem vrhunskih međunarodnih istraživača ne bi smelo da bude praksa, jer na taj način doktoranti nemaju priliku da se u dovoljnoj meri upoznaju sa temama koje su posebno aktuelne u istraživačkom smislu, kao i kako na pravi način prezentirati originalne naučne radove u pisanoj i usmenoj formi.

Ističući ove činjenice, želimo da naglasimo kako u našoj analizi ne polazimo od kulturnih ili ličnih predispozicija naučnih radnika, već

5 Slični rezultati dobijeni su drugim anketama. Recimo, uvidom u rezultate o Anketi o doktorskim studijama u Srbiji za 2011. godinu koje je sprovelo Udruženje studenata doktorskih studija i mladih istraživača. Na primer, 73% doktoranata uopšte nije boravilo u inostranstvu na studijskom boravku, a 50% nikada nije imalo prilike da učestvuje na međunarodnoj konferenciji ili naučnom skupu. Anкета se odnosi na sve doktorante, iz oblasti prirodnih i društvenih nauka. Podaci su dostupni na adresi: www.doktoranti.org. (Pristupljeno: 27. februara 2012)

6 Od 2010, Narodna banka Srbije organizuje seriju seminara iz oblasti makroekonomije i finansija sa učešćem vodećih evropskih i svetskih istraživača iz tih oblasti. Koliko je nama poznato, to su jedini seminari ovakvog kvaliteta i frekvencije koji se u oblasti ekonomskih nauka održavaju u Srbiji i regionu. Videti http://www.nbs.rs/internet/english/90/90_9/index.html. (Pristupljeno: 18. oktobra 2012)

od institucija (pravila) koja treba promeniti da bi se promenilo ponašanje naučnih radnika. Istraživači na institutima i profesori na fakultetima su ljudi kao i svi ostali. Osim izuzetaka, da bi naučni radnici nešto radili, potrebno je da za to postoji odgovarajući institucionalni podsticaj. Trenutni sistem pravila podržavaju ljudi koji bi loše prošli pod alternativnim sistemom podsticaja (tj. sistemom koji mi predlažemo u odeljku 7). To su (uglavnom) istraživači i profesori univerziteta koji loše vladaju stranim jezikom, ne objavljuju za vodeće strane izdavačke kuće i časopise, retko posećuju međunarodne konferencije (osim onih u bliskom geografskom okruženju), a na predavanjima studentima pričaju o naučnim teorijama koje su bile aktuelne kada su birani u asistente.

Verujemo da ponašanje pojedinaca zavisi od institucionalnih podsticaja, te da će se sa drugačijim sistemom podsticaja promeniti ponašanje jednog dela istraživača iz oblasti društvenih nauka koji će početi da više ulažu u sticanje aktivnog znanja nekog svetskog jezika, u resurse neophodne za rad na tekstovima koji mogu da se objave u prestižnim stranim akademskim časopisima i zbornicima, te u pisanje monografija i knjiga koje mogu da se objave za vodeće strane izdavačke kuće.

Razume se, ne tvrdimo kako je učestvovanje na međunarodnim forumima *jedini* način da se unapredi konkurentnost jedne akademske zajednice. Čak i ako se naši predlozi usvoje, jedan deo naučnih radnika neće moći da bude međunarodno konkurentan. (Na kraju krajeva, nemoguće je zamisliti akademsku zajednicu gde apsolutno svi članovi objavljuju u vrhunskim stranim časopisima i učestvuju na najprestižnijim međunarodnim konferencijama.) Značajan deo poboljšanja podrazumeva i modifikaciju kriterijuma za izbor u naučno zvanje, kao i poboljšanje kvaliteta domaćih časopisa u kojima većina mladih naučnih radnika započinje svoju akademsku karijeru. Smatramo da je kvalitet domaćih časopisa iz oblasti društvenih nauka načelno nizak, i da značajan broj časopisa uglavnom služi kao sredstvo koje zaposlenima na fakultetima i institutima omogućava sticanje višeg zvanja. Tvrdimo da bi to trebalo da bude sporedna (nenamepravna) funkcija domaćih časopisa, a da bi glavna funkcija trebalo da bude kontrola kvaliteta naučnih i istraživačkih radova. O domaćim časopisima biće više reči u odeljku 6.

3. SADRŽAJNI UZROCI

Niska međunarodna konkurentnost naših naučnika iz oblasti društvenih nauka manifestuje se na najmanje dva načina. Prvi je relativno često nedovoljno aktivno znanje stranih jezika, a posebno engleskog kao vodećeg stranog jezika u međunarodnoj naučnoj komunikaciji. Jedan mali deo

akademske zajednice ne zna ni jedan strani jezik (prema istraživanju „Kapaciteti, prakse i problemi“, to je čak jedna trećina ispitanika), pa shodno tome ne može da čita (a kamoli piše za) međunarodne časopise, osim za one koji se štampaju u neposrednom okruženju (u državama bivše Jugoslavije).⁷ Sa druge strane, ne mali broj istraživača i profesora univerziteta ima pasivno znanje stranog jezika. To znači da mogu da čitaju stranu naučnu literaturu, ali imaju teškoća u pisanoj ili usmenoj komunikaciji na stranom jeziku. Pošto je za objavljivanje na stranom jeziku i učešće na međunarodnim konferencijama neophodno aktivno znanje jezika, broj domaćih društvenih naučnika koji u tom smislu nije osposobljen za objavljivanje u međunarodnim časopisima, nažalost, nije mali. Kao primer navedimo to da, kada je časopis *Ekonomski anali* koji izdaje Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu, prešao isključivo na objavljivanje tekstova na engleskom jeziku, broj radova sa domaćih fakulteta koji se šalju u ovaj časopis u početku je značajno opao.

Nedovoljno aktivno znanje stranog jezika direktno je povezano sa retkim učešćem na konferencijama i neobjavljivanjem u stranim akademskim časopisima, ali nije direktno povezano sa odsustvom praćenja savremene literature (jer ona zahteva pasivno znanje jezika) koja se primećuje u domaćim časopisima. U velikom broju objavljenih radova u domaćim časopisima uočljivo je odsustvo korišćenja metodoloških disciplina i teorijskih paradigmi koje su trenutno dominantne u evropskoj i svetskoj društvenoj akademskoj zajednici.

Pored odsustva znanja engleskog, često je veliki problem i nedovoljno vladanje metodološkim disciplinama koje omogućavaju da se rade ozbiljni teorijski i/ili empirijski radovi (npr. metodi statističke i ekonometrijske analize, matematičko modeliranje društvenih pojava, kvalitativni pristupi koji se temelje na kauzalnom zaključivanju, pravljenje sopstvenih baza podataka itd), što je posledica pre svega, slabih zahteva po tom pitanju na nivou osnovnih, master i, posebno, doktorskih studija.⁸

7 Slabom znanju stranih jezika možda doprinosi i celokupni obrazovni sistem. Ipak, smatramo da bi naučni radnici, kroz samoedukaciju, brzo rešili ovaj problem kada bi za to postojao adekvatan podsticaj još za vreme doktorskih studija (vidi odeljak 6). Drugim rečima, ako diplomac koji želi da doktorira i zaposli se na fakultetu ili institutu zna da je uslov za prijem objavljivanje u međunarodnim časopisima, sam će se potruditi da unapredi znanje stranog jezika.

8 Ovo potvrđuju egzaktni podaci za oblast komparativne politike u Srbiji koji se mogu naći u tekstu „Comparative Politics in Central and Eastern Europe: Mapping Publications Over the Past 20 years“. Istraživanje su obavili Carsten Q. Schneider *et al.*, a tekst je objavljen 2013. godine u časopisu *European Political Science*, Vol. 12 (1), str. 127-145. Ukratko, komparativna politikološka istraživanja u Srbiji (ali i u celom regionu) uglavnom su fokusirana na studiju slučaja, koriste kvalitativne metode, ili *off-the-shelf* podatke ako studije podrazumeva više od jednog slučaja.

Činjenica da domaći naučnici iz oblasti društvenih nauka retko objavljuju van Srbije, retko ostvaruju kontakte sa svojim kolegama iz inostranstva i nedovoljno prate savremenu literaturu ima reperkusije na ostale aspekte istraživanja u društvenim naukama. Prvo, najveći broj domaćih istraživačkih radova je deskriptivnog karaktera. Naša politikološka, ekonomska, sociološka i pravna literatura često se svodi na prepričavanje i opis onoga što drugi kažu. Domaći tekstovi i knjige iz oblasti društvenih nauka često koriste fraze i citate iz istorije ekonomske, političke ili filozofske misli. Iza toga, međutim, neretko stoji teorijska jalovost i nesposobnost da se teorijskim konceptima koje su razvili velikani društvene misli objasni stvarnost u kojoj se danas nalazimo. Jalovost nije ništa manje primetna ni u takozvanim teorijskim istraživanjima. Naime, kao što smo već napomenuli, pod teorijskim istraživanjem, kako studenti tako i mnogi njihovi profesori i drugi istraživači, često podrazumevaju prepričavanje tuđe teorije, ili formulaciju konceptata bez jasne logičke strukture, a ne pokušaj da se formalno-logički utemelji nova teorijska postavka koja objašnjava neki problem ili fenomen koji se može uočiti u stvarnosti.

Deskriptivni domaći istraživački radovi, čak i kada bi bili prevedeni na savršeni strani jezik, teško bi ušli u uži izbor za objavljivanje i u manje kvalitetnim međunarodnim časopisima. Nasuprot takvim radovima, istraživanja koja se mogu naći u vodećim međunarodnim časopisima su dominantno fokusirana na teme od opšteg ili bar regionalnog značaja, i imaju za cilj da objasne sa raznih strana neki važan fenomen. Veća izloženost međunarodnoj konkurenciji podstakla bi narednu generaciju istraživača da se više trudi da objašnjava svet u kome se nalazi, a da deskripcija bude u funkciji naučnog objašnjenja.

Mali broj kvalitetnih empirijskih radova donekle je uslovljen oskudnom dostupnošću kako stranih tako i domaćih baza podataka. Neke baze podataka (recimo, Datastream) koje se standardno koriste, recimo, u istraživanjima u ekonomiji, veoma su skupe. Međutim, nedostatak podataka ne može da bude osnovni razlog za mali broj kvalitetnih empirijskih radova. Naime, usponom informatičkog društva sve je veći broj besplatnih ili ne previše skupih baza podataka. Takođe, kvalitet i obuhvat domaćih podataka se polako poboljšava. Ipak, osnovni razlog za odsustvo empirijskih radova jeste nedostatak istraživačkih ideja, kao i nedovoljno znanje statističkih i ekonometrijskih metoda.

Ovaj trend, razume se, ne primećuje se u svim društvenim naukama podjednako. Recimo, psihološka, deo socioloških i ekonomskih istraživanja pokazuju značajnu diverzifikovanost kada se radi o metodološkim pristupima – drugim rečima, u tim istraživanjima se upotebljavaju kako kvantitativni, tako i kvalitativni metodi. Takođe, kod psihologa i sociologa se, više nego kod ostalih, uočava prisutnost u međunarodnim akademskim časopisima i naučnim skupovima.

4. NEADEKVATAN SISTEM PODSTICAJA

Kako smo napomenuli na početku, postoji jedan važan sistemski razlog koji odvraća domaće naučnike u oblasti društvenih nauka da objavljuju u prestižnim međunarodnim časopisima ili nude svoje knjige vodećim stranim izdavačima. Radi se o institucionalnom dizajnu koji sadrži sistem podsticaja vezan za objavljivanje radova i monografija. Sistem podsticaja je, iako kvalitativno dobro zamišljen, neadekvatno ponderisan. Umesto da vas podstiče (komparativno većom nagradom) da pišete na stranom jeziku i nudite svoje tekstove za objavljivanje u najprestižnijim stranim časopisima i izdavačkim kućama, sistem vas podstiče da pišete na srpskom i šaljete tekstove u domaće i (eventualno) regionalne akademske časopise.

Na osnovu Pravilnika⁹ o postupku i načinu vrednovanja, i kvantitativnom iskazivanju naučno-istraživačkih rezultata istraživanja (Službeni glasnik RS, 38/2008), ako objavite tekst u vrhunskom međunarodnom časopisu (kategorija M21), dobijate 8 poena; ako objavite tekst u domaćem časopisu kategorije M51, dobijate 3 poena.

Slična situacija je i sa knjigama: za istaknutu monografiju međunarodnog značaja (M11) dobijate 15 poena; za istaknutu monografiju na srpskom (M41) kod domaćeg izdavača dobijate 7. Dakle, dovoljno je da napišete tri teksta ili objavite dve knjige na srpskom, i dobili ste skoro isti broj poena kao neko ko je uspeo da objavi za vrhunski međunarodni časopis ili renomiranu svetsku izdavačku kuću.¹⁰

Međutim, objaviti tekst u vrhunskom međunarodnom časopisu nije samo tri, već višestruko teže jer, osim efekta veće konkurencije, validnost istraživačkog rada evaluiraju međunarodni stručnjaci iz oblasti o kojoj pišete (kojih najčešće nema u Srbiji, a ponekad ni u regionu). U takvim okolnostima ne možete objavljivati o stvarima o kojima relativno malo znate. Za razliku od toga, u značajnom broju domaćih časopisa uopšte nema tzv. slepe recenzije, ili je ona uglavnom formalne prirode. Nije

9 U ovom trenutku (septembar 2012. god) radna grupa Ministarstva nauke radi na izradi novog pravilnika. Za sada nije jasno kada će on biti završen. Novi pravilnik neće, po svojoj prilici, bitnije menjati postojeći institucionalni okvir, iako će verovatno neznatno promeniti neke pondere, i uvesti kvalitativne indikatore za napredovanje u akademskoj karijeri. U međuvremenu, na nivou Beogradskog univerziteta doneta je u decembru 2011. godine Odluka o izmenama i dopunama kriterijuma za sticanje zvanja nastavnika na univerzitetu (Glasnik univerziteta u Beogradu, br. 165, 23. decembar 2011) u kome se ukida bodovanje i uvodi binarni sistem kriterijuma (ima/nema) za napredovanje u karijeri. Ta odluka ne važi za ostale univerzitete u Srbiji koji se i dalje rukovode bodovnim sistemom koji je uspostavljen Pravilnikom iz 2008. godine. Analiza u ovom tekstu ne uzima u obzir novi sistem napredovanja, jer on još nije počeo da daje rezultate.

10 Poeni, bez obzira da li su dobijeni za knjigu, tekst ili konferenciju, bitni su za istraživače i profesore univerziteta, jer od njihovog zbira zavisi da li istraživač može da pređe u više zvanje ili bude bolje rangiran na istraživačkom projektu koga finansira ministarstvo.

mali broj domaćih naučnih časopisa koji objavljuju sve što im se preda za objavljivanje, praktično bez ikakvog filtera. Drugim rečima, objavljivanje u domaćim časopisima atraktivnije je zbog manjeg napora koji morate da uložite da biste objavili tekst na srpskom jeziku kao i zbog mnogo veće verovatnoće da ćete rad uspeti da objavite. Mnogi naučnici koji su objavili desetine radova u časopisima i zbornicima od nacionalnog značaja nikada ne bi mogli da objave ništa od toga u časopisima i zbornicima od međunarodnog značaja. Ipak, oni u kategorizaciji ministarstva mogu da se rangiraju isto onoliko visoko, pa ponekad i više od nekog ko redovno objavljuje za strane časopise ili izdavačke kuće.

U nekim oblastima društvenih nauka, kao što je ekonomija, objavljivanje i samo jednog rada u jednom od nekoliko najprestižnijih svetskih časopisa (*Journal of Political Economy*, *Quarterly Journal of Economics*, *Econometrica*, *American Economic Review*, *Journal of Finance*) dovoljno je da vam izgradi solidnu međunarodnu reputaciju kao istraživača, dok je objavljivanje 3-4 takva rada u toku akademske karijere dovoljno da se postane svetski prepoznat stručnjak. Za jedan takav rad istraživaču nekada nije dovoljno ni 5-6 godina mukotrpnog rada koji se često ogleda i u učešću na međunarodnim naučnim skupovima i predavanjima na istraživačkim seminarima na stranim institucijama. Kod nas, međutim, ta okolnost nije dovoljno prepoznata niti adekvatno vrednovana. S obzirom na to da domaći časopisi često nemaju (ili ne primenjuju) sistem „slepe“ recenzije, ispada da je sa tri teksta niskog kvaliteta moguće dobiti više poena za napredovanje u karijeri od jednog teksta koji je objavljen u renomiranom međunarodnom časopisu. Zašto bi se većina domaćih istraživača trudila da objavljuje u stranim akademskim časopisima pod takvima uslovima?

Izbegavanje slepih recenzija u domaćim časopisima je moguće i kod časopisa u kategoriji „Časopis međunarodnog značaja verifikovan posebnim odlukama“ (M24). To je kategorija koja nosi najviše poena (4) za domaći časopis. Naime, da bi neki časopis dobio kategoriju M24 trenutno nije neophodno da podnese dokaze o tome da tekstovi prolaze slepu recenziju. Umesto toga, Ministarstvo ima diskreciju da pojedinim domaćim časopisima iz kategorije M51 dodeli kategoriju M24 na osnovu „bibliometrijske analize i preliminarne kategorizacije koju sprovodi Ministarstvo“. Ovakva analiza ne postoji, već Matični odbor ima diskreciono pravo da kategorizuje časopise. Odredba otvara prostor za zloupotrebu diskrecije, jer ne postoji razlog zbog koga kategorija M24 ne bi bila kategorija kao i sve druge, tj. dodeljivala se na osnovu unapred poznatih kriterijuma, među kojima bi uslov slepe recenzije bio najvažniji (vidi odeljak 7.A).

Suštinski problematičan sistem podsticaja se još jasnije vidi kada se upoređi sistem nagrađivanja za učešće na međunarodnim i domaćim konferencijama. Ako učestvujete na vrhunskom međunarodnom skupu (M33-34),

dobijate 1, tj. 0,5 poena (u zavisnosti da li vam je saopštenje štampano u celini ili u izvodu); ako učestvujete na skupu od nacionalnog značaja (M63-64) dobijate 0,5, tj. 0,2 poena. Zašto bi se domaći istraživači trudili da konkurišu za učešće na međunarodnim konferencijama ako im učešće na dve domaće konferencije (koje često organizuju njihovi prijatelji i kolege) omogućava isti broj poena kao učešće na jednoj međunarodnoj konferenciji? Učešće na prestižnoj međunarodnoj konferenciji je daleko teže od učešća na domaćoj konferenciji zbog istih razloga zbog kojih je i objavljivanje u vrhunskim stranim časopisima teže od objavljivanja u domaćim časopisima: konkurencija za učešće na međunarodnim konferencijama je daleko veća, pa je na njima višestruko (a ne samo za trećinu) teže biti primljen nego na domaćim okruglim stolovima (koji se neretko Ministarstvu prijavljuju kao naučne konferencije ili kongresi).

Takođe, pravi se mala ili nikakva razlika u vrednovanju različitih međunarodnih konferencija. Konferencija sasvim lokalnog značaja u nekom od gradova bivše SFRJ može da donese isti broj poena kao i učešće na konferenciji svetskog formata kao što su, recimo, American Economic Association Meeting koji se održava jednom godišnje, i na kome učestvuju samo najeminentniji ekonomisti današnjice, ili višednevni paneli (tzv. *joint sessions*), koje svake godine organizuje European Consortium for Political Research, gde se dolazi sa unapred spremljenim tekstom o kome raspravljaju svi učesnici, i gde diskusija o samo jednom tekstu može da traje po nekoliko sati.

Međutim, mi smatramo da učešće na konferencijama uopšte ne treba da se vrednuje (boduje). Razlog je taj što bi konferencije i naučni skupovi trebalo da služe kao sredstvo koje omogućava unapređenje istraživačkog rada (teksta, poglavlja u knjizi ili monografije). Drugim rečima, konferencije služe da bi istraživači testirali svoje ideje i teorije u međunarodnom kompetitivnom okruženju. Pojedinci koji žele da budu međunarodno konkurentni već samim tim što žele da objave u međunarodnom časopisu imajuće podsticaja da se prijavljuju za međunarodne konferencije da bi im istraživački radovi, posle učešća na nekoliko konferencija, bili kvalitetniji. Otuda predlažemo da se bodovanje za učešće na konferencijama ukine, a da se podsticaj za učešće na njima vidi u realnijem bodovanju za tekstove objavljene u međunarodnim časopisima i knjigama objavljenim za međunarodne izdavače (vidi odeljak 7.A).

U slučaju monografija situacija je potpuno ista. Naime, monografije objavljene kod domaćih izdavača, po poenima koje nose, malo se razlikuju od monografija objavljenih kod renomiranih stranih izdavača. To je loše, posebno zato što su u nekim oblastima društvenih nauka (filozofija, na primer) monografije često znatno prirodniiji način za publikovanje naučnih rezultata nego radovi u časopisima. Takođe, videli smo da najveći deo sistemskih podsticaja

za samoreferentnost snažno usmerava naučne radnike na lokalnu akademsku zajednicu. Takvi uslovi ohrabruju istraživače da ne menjaju fokus istraživanja, pa se tako često dešava da se istraživači celu akademsku karijeru bave samo jednim aspektom (ili često jednom temom) svoje discipline. U savremenom društvenim naukama koje su sve više interdisciplinarne, to može da ima veliki negativan uticaj na kvalitet istraživanja.

Poseban problem u objavljivanju radova predstavlja objavljivanje univerzitetskih udžbenika koji predstavljaju obaveznu literaturu za studente. Udžbenici mogu ali i ne moraju da sadrže nikakav doprinos naučno-istraživačkom radu (najčešće je ovo drugo u pitanju). Oni mogu biti i značajan izvor zloupotrebe radnog mesta i ponekad biti izvor korupcije. Naime, profesori često pišu udžbenik jer im to omogućava monopolistička pozicija ukoliko se taj udžbenik proglašava za obaveznu literaturu. Time se autoru udžbenika obezbeđuje redovan izvor dodatnih prihoda, bez obzira na kvalitet udžbenika. U manjem broju slučajeva, studenti su prinuđeni da se na ispitu pojavljuju sa svojom kopijom udžbenika koju su kupili direktno od profesora ili koju im je prethodno potpisao asistent koji je angažovan na kursu. Ova praksa pokazuje da se kao često jedini motiv za pisanje knjiga pojavljuje želja za sigurnom dodatnom zaradom, a ne i želja za naučno-istraživačkim radom. Recenzije su često puka formalnost, a materijalne greške u domaćim udžbenicima neretko su krupne. Pored toga, udžbenici su ponekad nerazumljivi i neprilagođeni za uzrast od 18-22 godine.

Udžbenici koji ne daju originalni naučni doprinos trebalo bi, stoga, da nose, konsekvantno, o bodova osim u slučaju da su objavljeni od strane renomiranih svetskih izdavačkih kuća. U tom slučaju, njih bi trebalo vrednovati na sličan način kao i strane monografije (kategorija M20). Izuzetak bi bili i domaći udžbenici koji, pored prepričavanja poznatog, nude naučni doprinos. Njih treba tretirati kao monografije iz kategorije M50.

5. DOMAĆI AKADEMSKI ČASOPISI

Kako smo videli, postojeći sistem vrednovanja naučnog istraživačkog rada nedovoljno podstiče naučne istraživače da se više trude da objavljuju međunarodno prepoznatljiva istraživanja. Međutim, dobar deo odgovornosti za održavanje takvog sistema pada i na domaće časopise iz oblasti društvenih nauka koji često imaju niske standarde za objavljivanje radova. Kada bi časopisi imali više standarde prilikom recenzije tekstova, negativni efekti neadekvatnog sistema podsticaja bi bili delimično anulirani, jer bi redakcije časopisa vršile selekciju kvaliteta. Kao što smo već primetili, značajan broj domaćih časopisa iz oblasti društvenih nauka nema tzv. slepu recenziju, što znači da prihvata za objavljivanje praktično sve tekstove koji se ponude

za štampanje. (Alternativno, dešava se da redakcija ima apsolutnu diskreciju, što je takođe loše.) Jedan deo časopisa radi recenziju, ali je ona samo formalne prirode, tako da je ishod isti kao u prvom slučaju – prihvata se, manje-više, sve što se ponudi.

Rezultat takve politike domaćih redakcija može se lako uočiti na kvalitetu objavljenih tekstova. Značajan procenat radova objavljenih u domaćim časopisima deskriptivnog je karaktera, što znači da verovatno ne bi mogli da budu objavljeni u nekim od međunarodnih časopisa nižeg kvaliteta.

Druga vrsta indikatora nedovoljnog kvaliteta domaćih časopisa jeste politika objavljivanja s obzirom na afilijaciju. U pojedinim časopisima je ponekad teško pronaći više od 30% tekstova autora koji ne rade (ili nisu spoljni saradnici) u kući koja izdaje časopis (pod uslovom da je izdavačka kuća istovremeno obrazovna ili istraživačka institucija). Kada bi se zabranilo da za časopis kuće X objavljuju zaposleni kuće X, neki časopisi ne bi mogli da sakupe dovoljno materijala za jedan broj u nekoliko godina.

Činjenica da u većini časopisa iz oblasti društvenih nauka dominantno objavljuju autori koji su zaposleni u kući izdavača govori o tome da časopisi često ne služe da bi se u njima unapređivao kvalitet naučnih istraživanja, već prvenstveno kao sredstvo pomoću koga se stiču poeni za napredovanje u naučnoj karijeri. Pošto je svakom institutu/fakultetu stalo da njegovi zaposleni što pre pređu u više zvanje (time ustanova dobija na značaju i ima bolji status kod Ministarstva), deo časopisa se vremenom transformisao u evidencionu svesku u kojoj se potvrđuje da su autori redovno objavljivali tekstove. Pošto je „ulaznica“ za objavljivanje praktično besplatna (za zaposlene ili prijatelje kuće), domaći naučni radnici s razlogom ne vide potrebu da objavljuju u međunarodnim akademskim časopisima u kojima se ceni kvalitet.

Šta je razlog ovako niskih kriterijuma na osnovu kojih neki časopisi iz oblasti društvenih nauka prihvataju da objavljuju tekstove? Mi ga opet vidimo u sistemu podsticaja koji ne sadrži jednu od najvažnijih komponenti koja obezbeđuje kvalitet – „slepu recenziju“. Naime, bodovanje časopisa (određivanje koji će časopis dobiti koliko poena) obavlja Matični odbor za društvene i humanističke nauke Ministarstva nauke i obrazovanja. Odbor nema nikakav pisani dokument na osnovu koga to radi, iako je poznato da postoje neki neformalni kriterijumi kojih se članovi odbora pridržavaju kada glasaju o bodovima koje dodeljuju časopisima. U te kriterijume spadaju: redovnost izlaženja, broj izdatih svezaka godišnje, uticaj časopisa (koji se meri, između ostalog, brojem citata), sastav redakcije (ima li članova redakcije van Srbije), otvorenost časopisa (da li u njemu objavljuju samo zaposleni iz izdavačke kuće ili i van nje), i bitnost nauke iz koje časopis dolazi¹¹.

11 Kako se primećuje, bibliometrijska analiza se ne pominje kao kriterijum.

Sve su ovo važni kriterijumi za dodeljivanje pondera koji određuju značaj jednog akademskog časopisa. Međutim, niko ne zna kako ovaj odbor radi, tj. kako klasifikuje časopise. Ne postoji nikakav javni zapis o njegovom radu. Kriterijumi po kojima ocenjuje, kao i njihov ponder, takođe nisu dostupni javnosti.

Najvažnije od svega je, međutim, da među kriterijumima Odbora izgleda nema „slepe recenzije“. Slepa recenzija je od velike važnosti za nivo istraživanja, tj. kvalitet istraživanja koja se objavljuju, jer se kroz takvu recenziju postiže kontrola kvaliteta. Naučni časopisi zapravo treba da smanjuju asimetriju informacija – omogućujući ministarstvu i komisijama koje donose odluku o unapređenju u više zvanje preciznu informaciju o kvalitetu kandidata — a ne da je uvećavaju time što daju *carte blanche* za izbor u više zvanje svakom ko je zaposlen u kući koja objavljuje časopis.

Čak i tamo gde formalno postoji, taj kriterijum lako može da se suštinski izbegne. Slično kao i kod zatvorenosti časopisa, gde u jednom časopisu pretežno objavljuju zaposleni iz izdavačke kuće koja izdaje časopis, takva vrsta kontrole lako može da se zaobiđe ako se za recenzente uzimaju samo zaposleni iz izdavačke kuće koja izdaje časopis. Stanje u kome bi zaposleni kuće X recenzirali tekstove zaposlenih kuće X da bi ih nakon toga objavili u časopisu kuće X ne bi imalo smisla, tj. samo bi doprinelo samoreferentnosti o kojoj je bilo reči u odeljku 1.

Ozbiljnija kontrola kvaliteta koja bi se postigla uvođenjem institucije „slepe recenzije“ kao obaveznog i verovatno najvažnijeg kriterijuma za dodeljivanje bodova domaćim naučnim časopisima omogućio bi unapređenje istraživanja samo po sebi. Kvalitetnija istraživanja bi tada lakše pronalazila put do međunarodnih foruma i uglednih stranih časopisa.

Da bi sve ovo bilo moguće, neophodno je da se u Matičnom odboru nalaze i članovi koji su i sami priznati stručnjaci na svetskom nivou, što znači da imaju objavljene radove u uglednim međunarodnim časopisima i-ili monografije u prestižnim svetskim izdavačim kućama, kao i da redovno učestvuju na eminentnim međunarodnim naučnim skupovima. Takvi pojedinci bi onda, na osnovu kriterijuma koje predlažemo u odeljku 7, doprineli tome da matični odbor kvalifikovano proceni koji časopis zaslužuje veći, a koji manji ponder.

Akademskoj i široj javnosti je manje poznato da u Srbiji postoji tzv. Srpski citatni indeks koga je izradio Centar za evaluaciju u obrazovanju i nauci koji radi u saradnji s Narodnom bibliotekom Srbije, a do 2012. godine finansiran je sredstvima Ministarstva prosvete i nauke Vlade Republike Srbije. Centar predstavlja sastavni deo integrisanog sistema bibliografskih naučnih informacija Srbije i služi kao dopuna međunarodnim (Thompson-ISI) citatnim indeksima. Referiše 411 domaćih časopisa od 1991. godine do danas. Svi časopisi indeksiraju se sistematski „od korica do korica“.

Časopisi referisani u SCIndexu podvrgavaju se stalnom vrednovanju (monitoringu) s obzirom na uticajnost (impakt) u samoj bazi i, dopunski, u međunarodnim (Thompson-ISI) citatnim indeksima. Istovremeno se prate pokazatelji tzv. bibliometrijskog kvaliteta časopisa, uglavnom izvedeni iz zahteva za njihovo uključivanje u Thompson-ISI citatne indekse. Časopisi odabrani na taj način preporučuju se za referisanje izdavačima međunarodnih citatnih baza podataka, a nadležnom ministarstvu za nauku Vlade Republike Srbije za dopunsku podršku.

Kako vidimo, u Srbiji postoji veoma egzaktna način utvrđivanja kvaliteta časopisa. Kao i kod međunarodnih časopisa, za svaki časopis izdat u Srbiji postoji tzv. impakt faktor¹² po kome je moguće precizno rangirati kvalitet časopisa. Iako je rad centra do kraja 2012. godine finansiralo Ministarstvo prosvete, Matični odbor koji se bavi kategorizacijom časopisa, koji takođe osniva Ministarstvo, nikada se nije obratio Centru ili koristio rang listu na osnovu impakt faktora koje je Centar izradio. Da je to urađeno, mnogi časopisi koji danas po mišljenju Odbora nose najveći broj poena (kategorija M24), ne bi uopšte mogli da budu referisani kao uticajni časopisi. Naime, nekoliko časopisa koja se danas nalaze u kategoriji M24 izbačena su 2012. godine iz SCIndexa zbog samocitiranja.¹³

6. STANJE NA UNIVERZITETU

Neobjavlivanje radova u uglednim međunarodnim časopisima i monografijama utiče i na kvalitet nastave na fakultetima odakle se regrutuju istraživači. Okruženje s kojim se suočava mladi istraživač (asistent) podjednako je destimulišuće za obrazovno-istraživački rad čak i kad ne bi postojao neadekvatan sistem podsticaja o kome smo govorili u odeljku 4. U ovom odeljku najpre objašnjavam zbog čega je postojeći sistem izbora asistenata u Srbiji loš, a potom skiciramo izborni sistem koji bi mogao da unapredi kvalitet kadrova koji se biraju u asistente. (Konkretnija razrada predloga može se naći u odeljku 7.)

Kao i u svakom zanatu, najveći broj mlađih kolega uči gledajući kako se ponašaju njegovi mentori i starije kolege. Asistenti ne samo da započnu svoju karijeru bez podsticaja da plasiraju svoja istraživanja na međunarodnom nivou, već često od starijih kolega dobijaju živi primer za suprotnu praksu. Na mnogim fakultetima društvenog usmerenja mogu

12 Impakt faktor je mera koja pokazuje prosečnu citiranost tekstova objavljenih u jednom časopisu. Smatra se da su časopisi koji imaju viši impakt faktor kvalitetniji od časopisa koji imaju niži impakt faktor jer su citiraniji. Citiranost služi kao proxy kojim se utvrđuje relevantnost časopisa.

13 Samocitiranje je praksa po kojoj autori neumereno citiraju sami sebe ili jedni druge da bi povećali citiranost časopisa a time i impakt faktor.

se naći vanredni i redovni profesori koji recikliraju svoje udžbenike od pre 20-30 godina i retko rade na sopstvenom usavršavanju. Dešava se da redovni profesor, kada bude izabran u zvanje profesora, skoro u potpunosti prestane da prati savremenu literaturu i piše radove.¹⁴

Razlog tome nije lenjost, već činjenica da profesora univerziteta, posebno kada dostigne zvanje redovnog profesora, sistem ne podstiče da čita i piše naučne radove, pa ni da piše istraživačke radove. Asistenti, docenti i vanredni profesori moraju nešto da objavljuju da bi prešli u viši status. Za razliku od toga, redovni profesor može, bar u principu, do penzije da čita samo novine.¹⁵

Ali zašto je važno šta rade redovni profesori? Zato što oni rukovode fakultetima, studijskim programima (na master i doktorskim studijama), i većinom pojedinačnih kurseva na fakultetima. Profesori koji ne čitaju i ne prate savremenu naučnu literaturu studentima za polaganje ispita daju literaturu staru 20-30 godina. To utiče na obrazovanje novih naraštaja istraživačkih kadrova koji završavaju doktorate sa skromnim znanjem, nakon čega im ne preostaje ništa drugo nego da reprodukuju istu onu zatvorenost i nekonkurentnost koju su nasledili od svojih mentora (uključujući tu i često nepoznavanje metodologije naučnog rada). Ukoliko bi plata istraživača, uključujući tu i redovne profesore, značajno zavisila od istraživačkog učinka u određenom period (npr., poslednjih 3 ili 5 godina), mlađe kolege mogle bi na živom primeru da vide kako je moguće biti međunarodno konkurentan i koja je „cena“ koja se plaća za propuštanje decenijskog ulaganja u međunarodnu konkurentnost. Ukoliko bi se, nadalje, napredovanje u karijeri uslovalo objavljivanjem tekstova u časopisima sa SCII liste (što znači da bi tekstovi trebalo da budu objavljeni na stranom jeziku), tada vanredni i redovni profesor, kao naučni savetnik ne bi mogao da postane neko ko ne zna strani jezik. Sve bi to poslalo jasan signal onima koji započinju akademsku i istraživačku karijeru da se neznanje i nerad ne isplate.

Poseban značaj za regrutovanje mladih kadrova na fakultetima imaju uslovi izbora u zvanje asistenta (što je način na koji najveći broj predavača kod nas započinje akademsku karijeru) kao i izbori u druga (viša) nastavnička zvanja. Taj sistem kod nas proizvodi prosečnost, jer omogućava prijem u zvanje čak i kandidatima koji su u prethodnom periodu (osnovne studije, master, doktorske studije) pokazali minimalnu zainteresovanost za naučni i istraživački rad.

14 Podaci o produktivnosti svakog pojedinačnog domaćeg istraživača i profesora nisu tajna. Sve je dostupno na <http://www.vbs.rs/cobiss/>.

15 Empirijski podaci protivreče ovoj tvrdnji. U istraživanju „Kapaciteti, prakse i problemi“ se vidi da deo redovnih profesora karakteriše visok novo publikovanje. Ali istraživanje ne ulazi u kvalitet objavljenih radova, kao i mesto objavljivanja (domaći ili strani časopis). Jedan deo istraživača po nekoliko decenija reciklira isti skup ideja i time omogućuje visok nivo publikovanja.

Prema uslovima koji važe na Beogradskom univerzitetu¹⁶, moguće je u zvanje asistenta na nekim od fakulteta primiti kandidata koji ima prosečnu ocenu osam (8), ne zna ni jedan strani jezik, i nikada nije objavio, niti pripremio za objavljivanje niti jedan tekst (u domaćem ili stranom časopisu). Odsustvo tih uslova značajno spušta nivo kvaliteta primljenih asistenata, jer studenti koji završe fakultet sa prosečnom ocenom 8 predstavljaju prosečne, a često i loše studente koji su se provukli kroz fakultet zahvaljujući nakaradnom sistemu konkurencije među pojedinim profesorima na nekim fakultetima koji smatraju da se popularnost kod studenata stiže poklanjanjem ocena.

Ovo posebno može da bude važno kada se uzme u obzir da preostali kriterijumi za izbor u zvanje asistenta (ukupna prosečna ocena, prosečna ocena iz predmeta oblasti u koju se kandidat bira, upis na doktorske studije, itd) nisu ponderisani, što ostavlja veliki diskrecioni prostor članovima izborne komisije, pogotovo predsedniku komisije za koga postoji uverenje da mora da ima presudnu reč u izboru kandidata ako se kandidat bira za predmet na kome on predaje. To ne samo da omogućava manipulaciju zbog odsustva važnijih kriterijuma (objavljeni radovi ili kvalitet napisanih radova koji su objavljeni u prestižnim međunarodnim časopisima; aktivno znanje stranog jezika, vladanje metodologijom naučno-istraživačkog rada), već i manipulaciju postojećim kriterijumima. Tako je moguće da konkursna komisija predloži kandidata koji, za razliku od konkurenata, ima najnižu prosečnu ocenu (uključujući i ocenu iz srodnih predmeta), niti jedan objavljeni rad (niti rad koji je pripremljen za objavljivanje), i ne zna (aktivno) ni jedan strani jezik.¹⁷

Problem predstavlja i automatizam po kome mladi istraživači koje se zaposle u zvanje asistenta na kraju postaju redovni profesori. Pri tome, ne neguje se konkurencija za odgovarajuće pozicije, već, suprotno tome, važi pravilo da ko jednom zauzme poziciju, ostaje na njoj, kao monopolista, do penzije. Takav sistem izbora u zvanja, nasleđen iz starog sistema koji je nekada vladao u Nemačkoj, a koji se sada u celoj Evropi ubrzano napušta, dovodi do malog protoka ljudi i ideja i selekcije kandidata pre svega na osnovu stečenih pozicija (često kroz dodvoravanje starijem profesoru neumerenim citiranjem u doktorskoj tezi), a ne kroz ozbiljan doprinos istraživačkoj zajednici. Kada se konkursi za asistenta ne raspisuju da bi

16 Zakon o visokom obrazovanju iz 2005. godine, član 72; Statut Univerziteta u Beogradu, član 121.

17 Iako je univerzitetsko okruženje (kada se radi o fakultetima iz oblasti društvenih nauka) često destimulativno, jer neretko neguje sistem negativne selekcije kadrova, to ne znači da su apsolutno svi ishodi (tj. svaki izbor) proizvod negativne selekcije. Postoji veliki broj pojedinaca koji lično više cene kvalitet i iza sebe ostavljaju kvalitetne kadrove. Međutim, ovde je reč o sistemskom okruženju koje pozitivnu selekciju ne sme da prepušta slučaju.

se dobio *najbolji* kandidat, već *unapred određeni* kandidat, konkursi za prijem u viša zvanja najčešće postaju puka formalnost.¹⁸

U sadašnjem sistemu doktoranti nemaju pravo da budu angažovani u izvođenju nastave (iako to pravo imaju dok su na master studijama), osim ako su asistenti. Kada doktoriraju, asistenti su tipično primani kao predavači na iste one predmete na kojima su izvodili nastavu dok su bili doktoranti. Takav sistem ne podstiče mentore da proizvode dobar obrazovno-istraživački kadar, jer im omogućava da sami procenjuju kontrolu kvaliteta kadra koji su proizveli. Ukoliko bi novopečenim doktorantima bilo zabranjeno da se zaposle na fakultetu na kome su odbranili doktorat, fakultet bi bio zainteresovan da proizvodi što bolji naučno-istraživački kadar koji bi sutra mogao lakše da se snađe na akademskom tržištu. Sa druge strane, takvo ograničenje bi efikasno umanjilo rasprostranjenost štetne prakse po kojoj profesori iniciraju raspisivanje konkursa da bi *sebi* birali asistente.

Ova ideja samo na prvi pogled može da izgleda kao hendikep za mlade istraživače usled činjenice da je Srbija malo tržište. Međutim, mi ne tvrdimo da svršeni doktorant ne može da se zaposli na fakultetu na kome je diplomirao, već samo na fakultetu na kome je doktorirao, tj. tamo gde je obavljao funkciju asistenta dok su mu trajale doktorske studije. Student može da završi fakultet A, doktorira na fakultetu B, a posle pokuša da nađe posao na fakultetu A. To bi motivisalo fakultet B da ponudi kvalitetan doktorski program kojim bi pomogao svršenim doktorantima da lakše nađu posao na drugom fakultetu. Našim predlogom želimo da izbegnemo praksu po kojoj asistent završi osnovne, master i doktorske studije studije na fakultetu A, a potom se na tom istom fakultetu zaposli, jer je tokom godina postao lični asistent profesora na čiji se predmet bira.

Kako bi alternativni sistem mogao da izgleda? Prvo, u celoj Americi kao i sve većem broju zemalja u Evropi, u mnogim oblastima društvenih nauka asistenti su, zapravo, doktorski studenti čija je osnovna funkcija da rade istraživanja (da naprave dva do tri solidna istraživačka rada koji, u principu, mogu da budu objavljeni u međunarodnom časopisu koji se nalazi na nekoj od lista). Pri tome, doktorskim studentima je omogućeno primanje stipendije u trajanju 4-5 godina, to jest za vreme rada na doktoratu. U zamenu za stipendiju, doktoranti rade vežbe sa studentima, i-ili pomažu profesorima u njihovim istraživačkim radova. Uobičajeno je da

¹⁸ Ovaj naš zaključak delimično protivreči postojećoj zakonskoj odrebi po kojoj se pojedinci biraju za naučnu oblast, a ne za predmet. To bi značilo da svaki univerzitetski nastavnik može da predaje nekoliko srodnih kurseva koji potpadaju u naučnu oblast za koju se bira. Ipak, praksa na mnogim fakultetima pokazuje da se pojedinci biraju za pojedinačni kurs. Većina pojedinaca započne da predaje jedan kurs, i na njemu ostane do penzije, nikada ne pokušavajući da predaje drugi kurs.

po završetku doktorskih studija ovi mladi ljudi ne mogu da se zaposle na fakultetu na kome su doktorirali u periodu od najmanje četiri godine. Razlog za to jeste opravdana bojazan da bi njihov ostanak na fakultetu stvorio „incestno“ okruženje sa neadekvatnim sistemom podsticaja, upravo onakvo kakvo možemo da vidimo na našim fakultetima, posebno onim društvenog usmerenja. Naime, doktorantima se aktivno pomaže da dobiju posao na nekom drugom fakultetu, često i u drugoj zemlji, na kome treba da se pokaže pre nego što se, eventualno, vrati u svoju matičnu instituciju. Takav sistem zapošljavanja i *de facto* globalno tržište rada postoji u oblastima kao što su ekonomske nauke, sociologija, politikologija i neke druge društvene nauke, kao i u praktično svim prirodnim i tehničkim naukama.

Kako se, u takvom sistemu, nalaze kandidati za docente, vanredne i redovne profesore? Tako što se otvara međunarodni konkurs i aktivno učestvuje na međunarodnom tržištu rada. U praktično svim ozbiljnim institucijama u Evropi i svetu postoji standard da se jednom godišnje održavaju *job market* konferencije iz određenih oblasti društvenih nauka koje smo naveli gore. Najveća je *Allied Social Sciences Conference* koja se održava početkom januara svake godine u SAD. Na toj konferenciji učestvuje preko 10.000 ljudi i više stotina institucija. Na marginama konferencije organizuju se prve runde razgovora između škola i instituta sa jedne strane i potencijalnih zaposlenih za sva akademska zvanja (od docenta naviše) sa druge strane. Škole obično izaberu dvadesetak ljudi sa kojima razgovaraju u odgovarajućim salama. Posle prve runde razgovora, jedan broj (obično 4 do 5) najboljih kandidata poziva se na celodnevni intervju i prezentaciju istraživačkog rada u samoj školi. Učešće na ovoj konferenciji, kao i sličnim konferencijama koje se u poslednje vreme organizuju u Evropi i Aziji, smatra se važnim signalom o otvorenosti škole prema spoljnom svetu te njenoj međunarodnoj konkurentnosti.

Na taj način ostvaruje se više ciljeva. Prvo, pozitivan efekat na reputaciju škola zbog prelaska na ovakav sistem veoma je veliki, i gotovo trenutno. Drugo, značajno povećanje konkurentnosti otvara mogućnost za brže napredovanje ovih institucija na evropskim i svetskim rang listama i otvara mogućnosti za dobijanje potencijalno značajnih istraživačkih grantova od Evropske unije i drugih velikih donatora. Takođe, obrazovni programi u tom slučaju prirodno postaju znatno fleksibilniji i prilagođeniji savremenim tendencijama, što otvara mogućnost za privlačenje ne samo stranih profesora nego i stranih studenata. U eri ograničenih platežnih mogućnosti država, ovakav pristup orijentisan na dugoročni razvoj reputacije praktično je jedino održiv. Institucije koje mu se ne prilagode sve više će gubiti korak sa regionalnim i svetskim okruženjem.

Razume se, da bi ovakav alternativni sistem profunkcionisao potrebno je otvaranje domaćih univerziteta, kako za strane predavače (što bi trebalo da podrazumeva mogućnost predavanja na engleskom jeziku), tako i kroz podsticaje za povratak u zemlju naših ljudi koji doktoriraju i bave se akademskim i istraživačkim radom u inostranstvu. Sadašnji sistem ne podstiče stvaranje programa na engleskom jeziku (usled čega je normalno da strani predavači nisu zainteresovani da dolaze da drže predavanja na našim školama), a zahtevan i skup sistem nostrifikacije stranih diploma značajno umanjuje želju i mogućnosti ljudi koji su završili master ili doktorirali u inostranstvu da se vrate u domaću akademsku zajednicu.

7. PREPORUKE

U poslednjem odeljku iznosimo nekoliko preporuka za poboljšanje institucionalnog dizajna koji bi podstakao domaće naučnike i istraživače da postanu međunarodno konkurentniji. Preporuke se odnose na ponderisanje bodova za objavljene naučno-istraživačke radove u domaćim i stranim časopisima, evaluaciju kvaliteta domaćih akademskih časopisa, i kriterijume za izbor u nastavna zvanja na univerzitetu.¹⁹

A. PONDERI ZA NAUČNO-ISTRAŽIVAČKE TEKSTOVE I STUDIJE

- Tekstovi objavljeni u prestižnim međunarodnim časopisima moraju da budu vrednovani nekoliko puta više od radova objavljenih u prestižnim domaćim časopisima. Istraživači treba da budu podstaknuti komparativno *daleko* većom nagradom da pripremaju tekstove za strane časopise. Taj princip treba da ostane na snazi sve dok većina domaćih časopisa značajno ne unapredi kvalitet (vidi odeljke 4-5, i pododeljak B u ovom odeljku). Otuda predlažemo sledeće pondere za tekstove objavljene u stranim časopisima (u odnosu na kategoriju časopisa M51):

	Časopis	Ponder
1.	Prvih 10% sa SSCI liste	15
2.	11-30%	10
3.	31%-50%	5
4.	Donja polovina SSCI liste	2

¹⁹ Ovom prilikom, takođe usled nedostatka vremena i prostora, propuštamo da analiziramo sistem broja poena za napredovanje u više zvanje.

- To praktično znači da tekst koji je objavljen u prestižnom časopisu koji se nalazi u prvih 10% SSCI liste bude vrednovan 15 puta više od teksta objavljenog u najprestižnijem domaćem časopisu (M₅₁) koji nosi 3 poena. Konkretno, takav tekst bi nosio 45 poena.
- Isti ponderi se primenjuju i na druge liste časopisa koji su, u svojim oblastima, ekvivalentni SSCI listi. Međutim, međunarodni časopisi, ma kako imali ugledne izdavače, koji nisu ni na kojoj od tih listi, dobijaju ponder 2.
- Kategoriju M₂₄ treba transformisati u regularnu kategoriju časopisa koja bi vrednovala samo najbolje domaće časopise po objektivnim kriterijumima. Razume se, uvođenjem ovih kriterijuma, ministarstvo se odriče diskrecionog prava da domaćim časopisima dodeljuje ili oduzima kategoriju M₂₄. Vrednost ove kategorije može da ostane 4 poena.
- Monografije i poglavlja objavljena u studijama i knjigama koje su izdali renomirani međunarodni izdavači takođe treba vrednovati daleko više od knjiga objavljenih za domaće izdavače. Predlažemo sledeće pondere za monografije objavljene u inostranstvu (u odnosu na domaće monografije):

Knjiga štampana za:	Monografija	Poglavlje u knjizi	Poglavlje u zborniku radova
vrhunsku izdavačku kuću	15	10	3
sve ostale svetske izdavačke kuće	10	5	2
regionalne izdavačke kuće	1	1	1

- Drugim rečima, knjigu objavljenu za prestižne strane izdavače treba vrednovati petnaest puta više od knjiga koje su štampane za ugledne domaće izdavače. Ako domaća monografija (M₄₁) nosi 7 poena, istaknuta monografija međunarodnog značaja (M₁₁) treba da nosi 105 poena.
- Kako proizilazi iz analize u odeljku 4, učešće na konferencijama se ne vrednuje kao takvo. Prema tome, kategorija M₆₀ se ukida.
- Takođe, kako proističe iz analize u odeljku 4, udžbenik objavljen u Srbiji koji samo prepričava poznato, dobija 0 poena. Sa druge strane, ukoliko takav udžbenik ima i originalni naučni doprinos, tretira se kao domaća

monografija. Najzad, udžbenici objavljeni od strane vrhunskih svetskih izdavačkih kuća tretirali bi se isto kao i odgovarajuće naučne monografije objavljene kod istog izdavača.

B. VREDNOVANJE DOMAĆIH ČASOPISA

- Matični odbor za društvene nauke bi trebalo da čine pojedinci koji imaju objavljene tekstove u prestižnim međunarodnim časopisima i-ili monografije objavljene u uglednim međunarodnim izdavačkim kućama kao i učešće na prestižnim međunarodnim naučnim skupovima.
- Matični odbor bi trebalo da donese formalne kriterijume na osnovu kojih procenjuje status domaćih časopisa. Kriterijumi takođe treba da budu formalno ponderisani, čime bi se izbeglo nejednako vrednovanje časopisa u različitim vremenskim periodima. Kriterijumi i ponderi, kao i konkretne evaluacije svakog časopisa trebalo bi da budu javni (tj. dostupni na sajtu ministarstva).
- Kriterijum redovnosti izlaženja treba da budu apsolutan. Matični odbor uopšte ne treba da razmatra kategorizaciju časopisa koji ne izlazi redovno.
- Kriterijum broja svezaka godišnje treba ponderisati tako da najviše poena dobija časopis koji izlazi redovno četiri puta godišnje, a najmanje onaj koji izlazi samo jednom godišnje.
- Listi kriterijuma treba da se pridoda „slepa“ recenzija. Ovo bi trebalo da bude kriterijum koji ima najviši ponder, tj. da nosi najmanje 30% ukupnog broja bodova. Da bi to bilo moguće, redakcije časopisa moraju da Matičnom odboru, zajedno sa primercima časopisa, godišnje dostavljaju slučajno odabrane slepe recenzije na uvid. Časopisi koji imaju dve slepe recenzije treba da se vrednuju više od časopisa koji imaju jednu slepu recenziju, a ovi drugi više od časopisa koji uopšte nemaju slepe recenzije (i koji bi za ovu kategoriju trebalo da dobiju 0 poena).
- Kriterijumima treba da se pridoda odredba po kojoj se više vrednuju časopisi koji sadrže najviše 20% tekstova zaposlenih u kući koja izdaje časopis. Sledstveno tome, domaći časopisi koji objavljuju preko 50% tekstova zaposlenih u kući koja objavljuje časopis treba da dobijaju minimalan broj poena. Domaći časopisi koji objavljuju preko 75% tekstova zaposlenih u kući koja objavljuje časopis treba da za tu kategoriju dobiju 0 poena.

- Predlažemo sledeće pondere za kategorizaciju domaćih časopisa:

Kriterijum	Ponder	Ponderisan broj poena	Maksimalan broj poena
1. Redovnost izlaženja	--	--	--
2. „Slepa“ recenzija	30%	a) 2 recenzije: 1 b) 1 recenzija: 0,5 c) 0 recenzija: 0	3
3. Broj svezaka godišnje	15%	a) četiri sveske: 1 b) tri sveske: 0,7 c) dve sveske: 0,5 d) jedna sveska: 0,25	1,5
4. Sastav redakcije	10%	a) više od tri člana van Srbije: 1 b) jedan član van Srbije: 0,5 c) bez članova van Srbije: 0,1	1
5. Otvorenost časopisa	15%	a) do 25% iz matične kuće: 1 b) do 50% iz matične kuće: 0,75 c) do 75% iz matične kuće: 0,5 d) preko 75% iz matične kuće: 0,25	1,5
6. Strani autori	10%	a) više od 50% stranih autora: 1 b) više od 25% stranih autora: 0,5 c) manje od 25% stranih autora: 0,25 d) bez stranih autora: 0	1
7. Tekstovi na engleskom	20%	a) više od 50% tekstova: 1 b) više od 25% tekstova: 0,5 c) manje od 25% tekstova: 0,25 d) bez tekstova: 0	2
UKUPNO	100%		10

- Pošto bi ovim bodovnikom bio izmenjen kvantitativan iskaz vrednosti časopisa, trebalo bi promeniti i broj poena koji nosi svaka kategorija. Kategorizacija bi u skladu s tim mogla da izgleda ovako:

M₂₄: 7,5-10 naših bodova

M₅₁: 5-7,4 naša boda

M₅₂: 2,5-4,9 naših bodova

M₅₃: 1-2,4 naša boda

- Pri tome, predlažemo da se ostavi isti broj bodova kao i do sad za različite kategorije (drugim rečima, naši bodovi služe da se odrede mapiranja

časopisa po kategorijama, ali ne i sam broj bodova koji časopis određene kategorije nosi). Drugim rečima, časopis M24 nosio bi i dalje 4 boda, časopis M51 kategorije imao bi 3 boda itd.

C. IZBOR U NASTAVNA ZVANJA

- U cilju daljeg unapređenja društvenih nauka u Srbiji, svuda gde je to moguće, to jest, svuda gde postoji otvoreno međunarodno tržište akademskog rada (videti odeljak 6), potrebno je otvoriti naše fakultete i naučne institute prema tom tržištu. Drugim rečima, potrebno je da konkursi za akademske i naučne pozicije budu konkursi za najbolje i najkvalifikovanije (koji žele da rade za platu koja se može ponuditi u Srbiji), a ne za unapred odabrane kandidate. To treba da važi kao princip za izbor u svako zvanje. Da bi se to obezbedilo, potrebno je da obavestjenja o konkursima za pozicije budu slate na odgovarajuće međunarodne internet forume i sajtove (pored odgovarajućih domaćih), kao i da se, prema mogućnostima, nastupa na međunarodnim konferencijama tržišta akademskog rada (opisanim u 6. odeljku). Potrebno je, takođe, bez odlaganja ukinuti arhaičnu proceduru zaštite monopolskih pozicija srpskih univerziteta – nostrifikaciju. Takođe, potrebno je otvoriti, gde god je to moguće, nastavu na engleskom čime bi se omogućilo da strani profesori i studenti mogu da učestvuju u obrazovnom procesu u Srbiji. To je od velikog značaja ako imamo u vidu da sve veći broj naših studenata i naučnika odlazi u inostranstvo. Ovim merama donekle bi se popravila neravnoteža koja u tom smislu postoji.
- Zvanje asistenta potrebno je ukinuti gde god je moguće i preći na moderni sistem u kome doktorski studenti obavljaju funkcije koje sada kod nas obavljaju asistenti. U tom sistemu, doktoranti tipično nisu zaposleni u punom radnom vremenu na fakultetima. Oni imaju prvenstvenu obavezu da polažu ispite na doktorskim studijama i rade na istraživanjima. Pored toga, ukoliko dobijaju stipendiju od fakulteta, oni drže vežbe ili pomažu u istraživanju nekom profesoru. Taj sistem sprečava da se asistent posle odbrane doktorata postavi kao monopolista na radno mesto. Umesto toga, u modernom akademskom sistemu, doktoranti moraju da traže posao na nekom drugom fakultetu ili univerzitetu u periodu od bar četiri godine. Potrebno je, naime, preseći „incestnu“ vezu između doktoranta i mentora kako bi se obezbedila puna objektivnost prilikom zapošljavanja.
- To stvara potrebu da se temeljno reformišu doktorske studije u Srbiji. Prihvatajući da, u onim oblastima nauke gde za to postoji tržište, doktorske studije stvaraju kadar koji mora da se pokaže na svetskom

akademsom tržištu, od ogromnog je značaja da se doktorske studije dignu na nivo koji bi im to omogućio. U tom smislu, zbog ozbiljnog manjka kadra, predlažemo da doktorske studije iz ekonomije, politologije, sociologije i drugih društvenih nauka za koje postoji otvoreno tržište rada, budu svakako na engleskom jeziku (to je praktično standard svuda u svetu) te da se rade po sadržajima koji su jasno definisani i opšte prihvaćeni na vodećim svetskim programima. Iz razumljivih razloga, broj takvih programa morao bi biti mnogo manji nego do sada, što bi značilo da Srbija ima, recimo, jedne doktorske studije iz ekonomije (sa učešćem vodećih domaćih i stranih ekonomista bez obzira na instituciju na kojoj su zaposleni). Takve doktorske studije morale bi da obezbede, takođe, i redovne istraživačke seminare međunarodnog kvaliteta. Takav pristup doktorskim studijama integrisao bi oskudne istraživačke resurse u Srbiji, povezao nas sa inostranstvom, i znatno podigao kvalitet i smanjio hiperprodukciju doktora nauka sumnjivog kvaliteta. Rezultat izrade teze posle takvog programa treba da budu 2 do 3 rada koji po kvalitetu mogu da budu objavljeni u vrhunskim svetskim časopisima.

- Univerziteti bi zapošljavali sa punim radnim vremenom počevši od akademskog zvanja docenta pa naviše, na osnovu međunarodnih konkursa. Da bi bili promovisani u viši stepen, kao i do sada, naučni radnici bi morali da sakupe određeni broj poena. Iz načina bodovanja koji smo predložili, prelazak iz zvanja docenta u zvanje vanrednog profesora bio bi omogućen, recimo, ukoliko kandidat objavi jedan vrhunski međunarodni naučni rad u kategoriji u prvih 10% na SSCI listi, ili sakupi bodove na drugi način ekvivalentno tome (uz odgovarajuću obavezu da publikuje bar jedan rad u SSCI časopisu ili ekvivalentnoj listi). Pri tome, treba ukinuti obavezno čekanje od pet godina ukoliko kandidat sakupi dovoljno poena za unapređenje. Naime, procedura za unapređenje bi trebala da se pokrene čim kandidat stekne uslove za to. Za promovisanje iz vanrednog u redovnog profesora od kandidata bi trebalo očekivati da u odgovarajućem periodu sakupi broj bodova koji odgovara još jednom vrhunskom radu na SSCI listi (u prvih 10%), te da ima svakako objavljen bar jedan rad u kategoriji 10% do 30% na SSCI listi.
- Svakih pet godina od redovnog profesora bi trebalo da se zahteva da objavljuje bar jedan rad na SSCI listi u kategoriji 30% do 50% ili boljim, te da mu se, ukoliko to ne ispuni, sve više povećavaju predavačke obaveze (bez dodatne naknade). Ukoliko u petogodišnjem periodu objavi rad u prvih 10% na SSCI listi, smanjile bi mu se predavačke obaveze, uz zadržavanje iste plate.

- Generalno, način formiranja plate na ekonomskim i srodnim fakultetima mora se potpuno promeniti. Potrebno je da se, pored predavanja i vežbi bar podjednako vrednuju i naučni rezultati. To trenutno uopšte nije slučaj. U tom slučaju, oni profesori koji pokazuju veće rezultate u istraživanju imali bi manje da predaju, a više vremena da istražuju. Sa druge strane, oni profesori koji nisu dovoljno skloni istraživanjima morali bi, za isti novac, da predaju više. Ovakav sistem zapravo već postoji u vidu kategorija naučnih istraživača (A1-A6) koji istraživači i nastavnici dobijaju za projekte kojima konkurišu kod ministarstva. Naše mišljenje je da bi novčani raspon između kategorija A1 i A6 trebalo još više uvećati, čime bi se nedvosmisleno dalo do znanja da se naučno istraživanje isplati.
- Da bi sve to bilo moguće, neophodno je ukinuti praksu biranja na predmet, i uspostaviti samo praksu biranja u šire naučne oblasti.²⁰ Recimo, ekonomisti bi morali da budu spremni da predaju bilo koji predmet na prvoj ili drugoj godini ekonomije, kao i sve predmete iz šire naučne oblasti na koju su birani. To bi imalo puno pozitivnih efekata. Prvo, na taj način bi se sprečila monopolizacija predavačkih pozicija na državnim školama. Drugo, svi bi bili prinuđeni da svakih 5-10 godina pripremaju nove kurseve, što bi značajno povećalo nivo znanja na fakultetima i smanjilo intelektualno mrtvilo na univerzitetima. Treće, postojala bi mnogo veća fleksibilnost oko osavremenjivanja nastavnih planova i programa. Naime, po postojećem sistemu veliki broj pokušaja da se nastavni programi osavremene i prilagode potrebama vremena razbija se o stenu monopolskih pozicija predavača koji žele da „njihov“ kurs (i njihova pozicija na predmetu) ostanu netaknuti. Najzad, bilo bi manje otpora protoku ljudi, pošto niko ne bi imao monopol oko toga šta se, ko i koliko predaje.
- Još jedan element bi potencijalno doprineo poboljšanju situacije. Naime, potrebno je omogućiti da naučni radnici iz instituta mogu da, bez problema, predaju na studijskim programima na univerzitetu. Isto tako, njima treba omogućiti mentorstvo i učešće u komisijama za master i doktorske radove. Na taj način, dodatno bi se proširio skup predavača, nauka dovela u čvršću vezu sa obrazovanjem, a monopolske pozicije, ta rak-rana kvaliteta i reformi, dodatno potkopale.

Mada je jasno da bi, inicijalno, sprovođenje ovih mera bilo bolno za neke od privilegovanih profesora, smatramo da je, zapravo, i za njihovu sopstvenu dobrobit veoma važno da se Srbija što pre prilagodi promenama

20 Biranje u šire oblasti i sada formalno postoji u Srbiji. Ipak, u praksi se pojedinci biraju za pojedinačne kurseve i na njima ostaju da predaju do penzije.

koje zahvataju sve brže čitav akademski i naučni svet. Ukoliko se ništa ne preduzme, uskoro će biti kasno. Uz otvaranje granica, izgubićemo praktično sve dobre studente i predavače, a nove nećemo dobijati. Ni mnogo veće zemlje od naše takav udarac ne bi mogle da podnesu. Vreme je, i to krajnje, za radikalne rezove.

SUMMARY

The paper explains why the quality of social research in Serbia is low. We show that low international competitiveness of the Serbian social science research can be found in the system of perverse incentives that rewards social scientists to put minimal effort to advance on academic ladder and do the research. This can be seen in small number of works and papers published in internationally recognized and prestigious academic journals and rare participation at international conferences and gatherings. Low competitiveness is a consequence of descriptivity in research; retelling other authors's theories, avoidance of quantitative research; rare application of theoretical paradigms; misunderstanding of theories, recycling of one's own but also others's works, usage of old syllabi in teaching, and a perverse system of teacher selection that is designed to select average students for TAs and university professors. We offer several recommendation to improve the situation.

KEY WORDS: Academic research, incentives for academic research, academic journals, selection of university professors.

UPUTE SURADNICIMA

Rukopisi se šalju redakciji časopisa elektroničkom poštom kao Word dokument na adresu perspektive@fpn.bg.ac.rs ili perspektive@fpzg.hr. Poželjno je priložiti anoniman rukopis (bez informacija o pošiljatelju), a u zasebnom elektroničkom dokumentu naslov teksta, ime i prezime (svih) autora i naziv ustanove u kojoj je autor zaposlen, ključne riječi i kontakt (adresa, elektronička pošta, telefon i faks). Sažetak (do 120 riječi) mora jasno naznačiti narav razmatranog intelektualnog problema, korišteni postupak ili argument i zaključke autora. Poželjna je dužina izvornog znanstvenog članka 6000 ili 8000 riječi (42 000 – 56 000 slovnih znakova s razmacima), uključujući bibliografiju i napomene. Prije slanja osvrta i recenzija neophodno se konzultirati s redakcijom.

STIL PISANJA REFERENCI I NAVOĐENJA IZVORA:

Reference se pišu u tekstu na sljedeći način: (Dahl 1989, 45); (Geddes 1999, 134-43); (Linz 1975)

BIBLIOGRAFIJA NA KRAJU TEKSTA SE NAVODI NA SLJEDEĆI NAČIN:

KNJIGE: Dahl, Robert. 1989. *Democracy and Its Critics*. New Haven: Yale University Press.

TEKSTOVI U ČASOPISU: Geddes, Barbara. 1999. „What Do We Know About Democratization After Twenty Years?“ *Annual Review of Political Science* 27 (March): 115-44.

TEKSTOVI U ZBORNICIMA: Linz, Juan J. 1975. „Totalitarian and Authoritarian Regimes.“ In ed. Nelson Polsby and Fred Greenstein. *Handbook of Political Science*. Reading, MA: Addison-Wesley.

UPUTSTVO SARADNICIMA

Rukopise slati redakciji časopisa elektronskom poštom kao Word fajl na adresu perspektive@fpn.bg.ac.rs ili perspektive@fpzg.hr. Poželjno je priložiti anoniman rukopis (bez informacija koje mogu identifikovati pošiljaoca), a u odvojenom fajlu posebnu stranu s naslovom teksta, imenom i prezimenom (svih) autora i nazivom ustanove u kojoj je autor zaposlen, ključnim rečima i kontakt informacijama (adresa, elektronska pošta, telefon i faks). Abstrakt (do 120 reči) mora jasno naznačiti prirodu intelektualnog problema koji se razmatra, upotrebljeni metod ili argument i zaključke autora. Poželjna dužina za izvorni naučni članak jeste od 6000 do 8000 reči (app. 42000-56000 slovnih znakova s razmacima), uključujući bibliografiju i napomene. Redakcija zadržava pravo da tekstove koji ne zadovoljavaju standarde ne uzme u razmatranje. Prikaze knjiga treba pripremiti na isti način, dužine do 700 reči (app. 5000 slovnih znakova s razmacima). Pre slanja osvrta i drugih vrsta tekstova konsultuj se s redakcijom.

STIL PISANJA REFERENCI I NAVOĐENJA IZVORA:

Reference se pišu u tekstu na sledeći način: (Dahl 1989, 45); (Geddes 1999, 134-43); (Linz 1975)

BIBLIOGRAFIJA NA KRAJU TEKSTA SE NAVODI NA SLEDEĆI NAČIN:

KNJIGE: Dahl, Robert. 1989. *Democracy and Its Critics*. New Haven: Yale University Press.

TEKSTOVI U ČASOPISU: Geddes, Barbara. 1999. „What Do We Know About Democratization After Twenty Years?“ *Annual Review of Political Science* 27 (March):115-44.

TEKSTOVI U ZBORNICIMA: Linz, Juan J. 1975. „Totalitarian and Authoritarian Regimes.“ In ed. Nelson Polsby and Fred Greenstein. *Handbook of Political Science*. Reading, MA: Addison-Wesley.

